

XXI. századi narratívák

Tanulmányok a filozófia, művészet és gazdaság metszéspontján

XXI. századi narratívák

*Tanulmányok a filozófia, művészet és
gazdaság metszéspontján*

Szerkesztette:

Szécsi Gábor – Boros János – Nemeskéri Zsolt

BELVEDERE
MERIDIONALE

2022

A kötet megjelenését a Kooperatív Doktori Program keretében az Innovációs és Technológiai Minisztérium, valamint a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap támogatta.

Szerkesztők: Szécsi Gábor – Boros János – Nemeskéri Zsolt

ISBN 978-615-6060-60-0 [print]

ISBN 978-615-6060-61-7 [online PDF]

© szerzők, 2022

© szerkesztők, 2022

Kiadta: Belvedere Meridionale, Szeged
www.belvedere.hu

Nyomtatta és kötötte: DePress Kft.

Tartalom

Előszó (Boros János).....	1
Bevezetés (Szécsi Gábor).....	5
I. Művészet, megértés, hagyomány	
Boros János Művészet és filozófia	11
Szécsi Gábor Kép és hagyomány az információ korában	24
Szécsi Gábor – Bogányi Gergely Narrativitás és zenei megértés	46
Szécsi Gábor – Szilágyi Tamás Művészet és innováció a hálózati társadalomban ...	77
II. Érték és felelősség	
Szilágyi Tamás A felelősség kérdése a kortárs etikai diskurzusban	111
Szabó Balázs – Nemeskéri Zsolt A gazdaságfilozófia episztémikus aspektusa: rangsorolás	123
Szabó Balázs – Nemeskéri Zsolt A gazdaságfilozófia axiológiai megközelítése	139
Garai Zsolt A közös értékteremtés fogalma a szolgáltatástudományban	178
A kötet szerzői	201

Előszó

A Pécsi Tudományegyetem Filozófia Doktori Iskolája alapításának huszadik évfordulóját ünnepli 2022-ben. Munkájának legfőbb eredményei közt elsősorban a közel harminc doktori fokozatot, a majd száz konferenciát, köztük harminc nemzetközi szakmai találkozót, és a több mint száz megjelent könyvet említhetjük. A doktori iskola alapítását olyan világszerte ismert gondolkodók támogatták, mint Richard Rorty, Jacques Derrida, Jürgen Habermas, Hilary Putnam, Otfried Höffe, Wilhelm Vossenkuhl, Daniel Dennett, Robert Brandom és John McDowell. Valamennyien jártak Pécsen és részt vettek a munkájukról szóló nemzetközi konferenciákon.

A tanácskozásokon és az iskola működése során folyamatosan felvetődött a filozófia szerepe, jelentősége és felelőssége a mai világban. Minden tudomány a filozófiából fejlődött és valahogy mindig, újra és újra, kifejezetten vagy sem, oda tér vissza. Ha felnőtté vált “gyermekei” munkájába nem is szól bele, de felelős megszületésükért, és nem kis meglepetésére, a tizenhetedik században indult vehemens szaktudományos emancipációs folyamatok után, ez volt talán a tudományok serdülőkkora, új kérdéseivel és a maga által okozott problémáival a tudományok ismét visszatérnek “atyjukhoz”.

Az “ős” azonban helyesen teszi, ha nem atyáskodik, hiszen magát a paternalizmus fogalmát és annak kritikáját is maga dolgozta ki, hanem úgy beszél felnőtt gyermekeivel, ahogy illik.

A leginkább feltűnő a filozófiához való visszatérés a computer tudományok, az agy kutatás, a gén kutatás, a szervátültetés, a részecskefizika és a klímakutatás terén. A “magas” közgazdaságtan pedig soha nem hagyta el a

filozófiát, a közgazdasági Nobel-díjasok nem elhanyagolható része gazdaságfilozófiát művel.

Nem lehet véletlen, hogy a világ legjelentősebb és legbefolyásosabb egyetemein e tudományok diákjai nagy számban hallgatnak filozófiatörténeti és filozófiai előadásokat. A hagyományos, nagy és régi egyetemeken, Európában és Amerikában, “elit” egyetemeknek is nevezik őket, a filozófia helyzete nem hogy nem kérdőjeleződik meg, de valóságos virágzása figyelhető meg, miközben a kisebb vagy későbbi alapítású egyetemeken nem ritkán a filozófiai oktatás elsorvadása vagy visszafejlesztése figyelhető meg. A Stanford Egyetem, mely a Szilícium völgy közelében helyezkedik el, egyenesen azzal szembesül, hogy a computer tudományi és informatikai diákok tömegei jelentkeznek a filozófiai kurzusokra.

Felvetődik a kérdés, hogy a filozófia miként tud reagálni az új kihívásokra intézményi és diszciplináris értelemben. Egyrészt meg kell maradnia filozófiának az eredeti értelemben: Platón, Arisztotelész, Kant és a többi gondolkodástörténeti óriás írásait kell olvasni és értelmezni, és a kortárs filozófiai diszkussziókban kell elmerülni. Az értelmezési eljárásokat, olvasási és írási technikákat, a gondolatokhoz és értelmezésekhez való hozzáférési módokat a filozófia órákon tanítják. Másrészt, természetesen a filozófiának ismernie kell nagy vonalakban a tudományok módszertani és tartalmi fejleményeit, és azokból kell vennie példáit, illetve azok értelmezésére kell hasonlóan törekednie, ahogy például Szókratész az athéni életből vette példáit.

A Pécsi Tudományegyetemen elkezdődött az alkalmazott filozófia oktatása, amely kapcsolódik az Alkalmazott Filozófiai Társaság keretein belül immár több mint húsz évvel ezelőtt indult kutatásokhoz. Az alkalmazott filozófia éppen arra törekszik, hogy a filozófiatörténet és a

kortárs filozófia elsajátítása mellett példákat keressen a tudományokban, és a tudományok által fölvetett kérdéseket tárgyalja.

A doktori iskolák számára indított “Kooperatív Doktori Program” lehetőséget biztosít arra, hogy a filozófia keresse az együttműködés, a kooperáció útjait a tudományokkal és a társadalom egyéb intézményeivel, és ez által Magyarországon is meghonosítsa a filozófia megnyitását és ezáltal a tudományos-társadalmi érvényesülését.

Ez a Kooperatív Doktori Program ösztöndíjasainak és témavezető törzstagjainak munkáiból összeállított kötet akár szerződéstervezetként is felfogható az alkalmazott filozófiai kutatások és a Kooperatív Doktori Program között. Minél több filozófiát művelünk, annál tagoltabb lesz gondolkodásunk — és annál jobb lesz a tudományoknak, kultúránknak, gazdaságunknak és országunknak.

Boros János

Bevezetés

Diszciplináris határnyitások az információ korában

A 21. század tudományos határnyitásaira tett kísérletei egymással kölcsönhatásban formálják az információ korának tudományképét, ami mindinkább eltávolodik a modernitás jegyében kikerült tudomány-koncepcióktól. Az információ korában születő kommunikációs hálózatokhoz köthető tudományosságot az egységes tudásba vetett hit és a diszciplináris nyitottság eszméje táplálja, míg a könyvnyomtatás kultúrájára épülő szöveg alapú társadalmak hagyományos tudomány-felfogása a fragmentált tudás és a zárt diszciplínák elvében gyökerezik. Az új médiaterben kibontakozó fogalmi, módszertani konvergenciák, folyamatos informális kooperációk eredményeként egyre határozottabb formában jelenik meg az egységes, átfogó elméletek megalkotása és a diszciplináris határok ezzel együtt járó megnyitása iránti igény.

Az információtovábbítás és –megőrzés új technikáinak elterjedése, az együttműködés eddig ismeretlen formáinak megjelenése szükségszerűen alakítja át a tudomány belső és külső kapcsolatrendszerét. Az új médiumok használatával a tudomány belső, azaz egyes tudományterületek, szakmai műhelyek és kutatók közötti és külső, azaz a laikus érdeklődők által képviselt nyilvánosság felé irányuló kommunikációja mind összetettebbé, de egyúttal nyitottabbá is válik. Vagyis az új médiateret jellemző interaktív hálózottság, az informatív eszmecserék előtt megnyíló kommunikációtechnológiai lehetőségek egy időben teremtik meg a feltételeit az interdiszciplináris tájékozódás és kooperáció felerősödésének, a szaktudományi határok átjárhatóságának, valamint a

szélesebb nyilvánosság felé irányuló tudományos kommunikáció hatékonyabbá tételének. Ezzel együtt jól érzékelhetően csökken az alap- és alkalmazott kutatások közötti módszertani távolság. Az alap- és alkalmazott kutatási programok ilyenén közeledésével a diszciplináris tagoltság képe helyett mindinkább az egységes elmélet élménye határozza meg a kutatók munkáját.

A tudományos kommunikáció és együttműködés új formáira épülő korszakváltás lehetőségére már jóval az internethasználat általánossá válása előtt felfigyeltek azok a természettudósok, akiknek a tudománnyal kapcsolatos vízióját a Nagy Tudomány (Big Science) koncepció jeleníti meg a hatvanas évek eleje óta.¹ A második világháborút követően szerveződő nagyszabású kutatási projektek ugyanis túl azon, hogy mindinkább felülírták a hagyományos, tagolt tudományrendszeren alapuló módszereket, új kommunikációs csatornák megnyitásával erősítették a tudományos kutatások gazdasági, társadalmi beágyazódását is. Az új tudomány kommunikációs retorikájában ezért mind nagyobb hangsúlyt kapnak a tudományon kívüli, gazdasági, társadalmi célok és érdekek. Emellett erősödik a kutatás intézményi központosítása is; egyre kevesebb intézményben alakul ki nagyfokú költségvetési koncentráció, és mind hangsúlyosabb szerepet kap a tudományos kutatást végző intézmények gazdasági, társadalmi kapcsolatainak menedzselése. Az ilyen intézményekben kiemelt feladatként jelenik meg a tudományos kutatás gazdasági, társadalmi

¹ A Nagy Tudomány fogalmával kapcsolatban lásd D. de Solla Price: *Little Science, Big Science*. Columbia University Press, New York, 1965. (magyar nyelven: *Kis Tudomány- Nagy tudomány*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.)

beágyazódásának elősegítése, ami viszont egy, a korábbiakhoz képest nyitottabb és erőteljesebb kutatói kooperációra épülő tudományrendszert feltételez. Az új kommunikációs technológiák, mindenekelőtt az internet használata a Nagy Tudomány természetén alapuló tudományos korszakváltás folyamatát gyorsítja fel az informális hálózatokban összekapcsolódó tudományos közösségek mediatizációja révén. Ennek a korszakváltásnak egyik legfőbb ismérve, hogy a tudomány mediatizációjának következményeként az informális hálózatokban folyó tudományos tevékenység mindinkább közösségivé válik. Folyamatos diskurzus alakul ki a különböző szakterületek képviselői között, mind több nemzetközi műhely születik, ami hozzájárul az eredményes kutatómunka közös módszereinek kifejlesztéséhez.

A Nagy Tudomány eszméje boltosul e kötet interdiszciplináris tanulmányainak hététerében is. Ezek az írások ugyanis olyan tudományos határnyitásokra tett kísérletek eredményei, amelyek a szerzők által felkínált értelmezések és modellek komplexitása révén járulhatnak hozzá egy tudományos műhely kulturális, társadalmi, gazdasági beágyazódásának erősödéséhez. Céljuk, hogy egy megújuló tudománykép jegyében világítsanak rá azokra a diszciplináris metszéspontokra, amelyek elgondolkodtató és jól használható narratívákat kínálnak a mindennapi életvilágunkat átszövő ismeretelméleti és etikai problémák holisztikus szemléletű megközelítésére fogékony olvasó számára.

Szécsi Gábor

I.

Művészet, megértés, hagyomány

Boros János

Művészet és filozófia

A művészetről való beszéd módok száma kimeríthetetlen. Kezdve az állásponttól, hogy a művészetről nem beszélni kell, hanem művelni és befogadni egészen odáig, hogy a művészet csak akkor létezik, ha beszélünk róla.

A filozófia nyelvben és nyelv által jön létre. A róla való beszéd, művelésének stílusa számtalan formájú lehet. Olyan szélsőséges álláspontokat kell megértenünk, mint hogy a filozófia kizárólag a világról, vagy csak önmagáról, az emberről beszéljen. Filozófusok magával a gondolkodással, a beszéddel, a nyelvvel is foglalkoznak. Agathón azt mondja Platón *Lakoma (Symposion)* dialógusában, hogy „[é]n először is azt akarom elmondani, hogy miképpen kell beszélnem, s csak azután akarok beszélni”¹. Ez a kijelentés a XX-XXI. században a filozófia egyik legfontosabb imperatívuszává vált.

A kérdésekről akkor tudunk egyetértésre vagy kölcsönös megértésre törekedve beszélni, ha megegyezünk, mit értünk a művészet és a filozófia fogalmán, mit jelent a róluk szóló beszéd. A beszéd miről is szóljon? Érzéseink megérintettségéről, impressziókról, netán fogalmakról, műveltségünk, kultúránk összefüggéseiről? A világról, az emberről, a nyelvről, az érzésekről?

A művészetéről szóló egyik értekezési mód a *művészetfilozófiáé*. A filozófia értelmezőként jelenik meg. Atyaként, felülről tekintve a művészetre *kijelenti*, mi a művészet, mit kell fogalmán értenünk, létezik-e egyetlen helyes fogalma, egyes műveknek milyen értelmezés adható.

¹ Platón: *Symposion (Lakoma)*, Telegdi Zsigmond fordítása, 194e.

Platón megveregeti a költők vállát, majd mi, filozófusok megmondjuk, miről is beszéltek ti a költeményeitekben. Ez a hozzáállás a filozófia ógörög kezdeteitől kíséri a filozófiát, amelynek *paternalizmusa* megkerülhetetlennek látszott. Arisztotelész szerint akár filozofálunk, akár nem, mindenképpen filozofálunk. Amíg emberek vagyunk, gondolkodunk, nem lehet, hogy ne gondolkodjunk. A filozófia az önmagára reflektáló, szisztematikus, történettudatos gondolkodás.

Létezik azonban az egyenlő esélyekre alapuló megközelítés is, nevezhetnénk „demokratikusnak” is, amely szerint a művészet és az eredeténél rejlő *poiészisz* az alapvető, az ember mivoltához tartozó kognitív-lelki tevékenység, és minden belőle jön: a filozófia, a tudományok, és természetesen valamennyi konkrét műalkotás. A művészet új, tág fogalmába beleérthető maga a művészet, a filozófiaművészet és a tudományművészet. A filozófiaművészet mint a gondolkodásra és a megértésre vonatkozó új paradigma nem számolja föl a filozófia értelmező törekvését és erejét, pusztán új megvilágításba helyezi azt. A gondolkodás mindent értelmez, rajta kívül nem értelmez semmi semmit. Az értelem ugyanakkor beágyazott az ember poétikus, teremtő alkatába, amely a gondolkodást és a művészetet *együtt* hozza létre.

A *poiészisz*, *poézisz* kifejezés eredete a görög *ποιειν*, amelynek jelentése alkotni, létrehozni valamit, ami még nem volt. A kifejezést Platón tanúsága szerint szűk értelemben már az antik görögök óta csak a költőkre alkalmazták, de hangsúlyozza, hogy sokkal szélesebb körben is alkalmazható. „Tudod, hogy sokféle »poiészisz«, alkotás van; mert minden, ami a nem létezőnek létezőbe való átmenetét eredményezi, alkotás; és minden munka, ami a művészetek körébe esik, alkotás, és mindenki, aki ennek mestere, alkotó, vagyis

»poiétész«. [...] És mégis [...] tudod, hogy nem hívják őket poétáknak, hanem sokféle más nevük van, s az egész poiészisnek egy kis részét, mely a zenével és a versmértékkel foglalkozik, leválasztják, s erre alkalmazzák az egésznek a nevét. Mert csak ezt hívják poézisnek, s azokat, akik az alkotás e részecskéjét birtokolják, poétáknak.»² A filozófiaművészet, valójában filozófiapoézis a fogalom eredeti jelentésének megfelelő, tág értelmű alkalmazás.

A homo sapiens legrégebbi feltárt maradványainál művészeti alkotások is találhatóak: a művészet, a szerszámok és a lakóhely nyomait figyelhetjük meg. A művészet és a gondolkodás együtt jött létre az emberrel, mint az emberi mivolthoz tartozó. Tág értelemben a művészet az embernek a világgal és a létezéssel való birkózása, amelynek a gondolkodás is része.

A rendszeres gondolkodás a világgal való tagolt és mives interakcióban alakult ki, százezer évek során, cselekvésekből, művészetekből. A gondolkodáson van a hangsúly, nem a filozófián. A gondolkodás tudatosítása, önvizsgálata a filozófia. A filozófia az a gondolkodás, amely önmagán gondolkodik. Nem felesleges ez, hiszen a gondolkodás a legkiválóbb képességünk, és miközben mindenben gondolkodunk, ami körülvesz bennünket, pont ezen a különöségen ne gondolkodnánk? Azon, hogy gondolkodunk, és a fogalmi gondolkodás és a vele járó artikulált nyelv csak az ember sajátja.

A nyelv fejlődésével vált lehetővé a vallás és a költészet, amelyekkel az ember a világot értelmezni próbálta. A görög nyelvben kialakuló első fennmaradt világegyértelmező költemény Hésziodosz nevéhez fűződik (Kr. e. 8. század), ez *Az istenek születése*. Első sorában reflektál saját műfajára:

² Platón: *i. m.*, 205b–c.

„Kezdjük a dalt immár Helikón Múzsái nevével” (Hésziódosz) A költemény a világ keletkezését, differenciálódását mutatja be mint születési folyamatot. Poétikus vízió, és hasonló eredetmagyarázó műveket szinte valamennyi kultúrában és népcsoportnál megtalálunk.

Az első vallástól független gondolkodónak Thalészt tartják, akiről Arisztotelésztől tudunk amellett, hogy néhány töredék megmaradt tőle. Kr. e. 585-ben kiszámolta a május 28-i napfogyatkozás idejét. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy a gondolkodás és a számolás segítségével megérthetők a világ folyamatai. Azt állította, hogy a Föld vízből származik, amivel megmagyarázta, hogy miért nyugodt a föld, és miért ritkák a földrengések, amelyek pusztán a Föld-hajó megrázkódtatásai. Nem az istenek rázzák meg a földet, a rengéseknek természetes okai vannak.

Az első filozófusról Platón is hírt ad, aki elmeséli, hogy miközben Thalész a csillagokat figyelte, kútba esett, és egy trák szolgálólány kikacagta, mondván, tudni akarja, mi van az égen, de fogalma sincs, mi van a lába előtt. Platón szerint mindenki hasonlóan jár, aki az igazságot keresi. Nem tudja, ki a szomszédja, de ha azt kérdezik, mi az ember, mi a helyes cselekvés, és mi vár rá, akkor ő tudja a legjobban. A filozófus nem a dolgokat, hanem a dolgok lényegét keresi. Az eredetet, az alapot, az egészet. A görögök felfedezik, hogy a világ nem csak az, ami látszik és aminek látszik, hanem mélysége van, magyarázata a látvány mögött keresendő.

Az eleai Parmenidész (Kr. e. 540 vagy 515/510 – 460 vagy 435/430 körül) és efeszosi Hérakleitosz (Kr. e. 535 – Kr. e. 475), összeférhetetlen ikreknek mondják őket. Kidolgoztak egy-egy egymásnak homlokegyenest ellentmondó olyan gondolkodási módot, amelyek mind a mai napig meghatározzák a filozófiai gondolkodást. Az igazságot keresték, de elméletük teljesen eltérő lett.

Parnemidész szerint az igazság nem található meg a hétköznapi tapasztalatban, ahol az ember a részletekre és nem az egészre figyel. A világ tele van ellentétekkel, de mélyén egység rejlik. A mindennapokban az elmúltot tartják a valóságosnak. Az embereknek véleményük van a dolgokról, a filozófus azonban keresi az igazságot. A lét és a nemlét feszültségében a filozófus a létre összpontosít. „A lét van”, ami elmúlik, az valójában nem létező. A filozófusnak az örökre és a mindig fennállóra kell tekintenie, el kell vonatkoztatnia a közvetlen tapasztalattól ahhoz, hogy megismerje az igazságot, amely egész, oszthatatlan, el nem múló.

Hérakleitosz is úgy véli, hogy a hétköznapiakban nem jutunk el az igazsághoz, „az emberek nem értik, ha tanítják őket, de beképzelik, hogy értik”. A filozófus tudja, mi az igazság, mert logosza, belátása van. Az egyszerű emberek is megpillanthatják az igazságot, de a filozófusok feladata, hogy felébressze őket, mert olyanok, mintha aludnának. Azt állítja, hogy önmagát kutatja. „A lélek határait nem található, bármilyen úton is haladsz arra; annyira mély a logosz.” Hérakleitoszban az ember először csodálkozik saját lelkének mélységén. A filozófus legfontosabb feladata a *physis*, a természet megismerése, amely viszont „szeret elrejtőzni”. A világ tele van ellentétekkel: nap-éjszaka, tél-nyár, háborúbéke, halandó-halhatatlan. Az ellentétek szimbóluma a folyó. „A folyóba lépőkhöz mindig más víz áramlik”; „ugyanabba a folyóba lépünk, és nem lépünk, vagyunk és nem vagyunk”. „A háború mindennek az atyja, királya, egyeseket istenekké, másokat emberekké, egyeseket rabszolgákká, másokat szabaddá tesz.” A világban az ellentmondásosság a valóság, de nem a végső. Az ellentétpárok egymásra vonatkoznak, az ellentétek egymásba átmennek. Az egész világ változások folyamata, ebben rejlik egysége. „Változva nyugszik.”

Platón az ideák elméletében egyetlen rendszerbe hozza ezt a két világképet. Az ideák a világ okai, ősképei, minden egyes létező létének feltételei. A világot magyarázzák ismeretelméleti, metafizikai, teológiai, etikai értelemben. Az ideák, melyek a leginkább valóságos valóságok, leginkább igaz igazságok, mindennek (nem: mind ennek!, hanem az összességnek) az eredetei: alkotók, a poézis értelmében. Ugyanakkor az állandóan változó világ is létezik, bár alárendeltként, mint az ideák metafizikai, etikai, kozmológiai, fizikai és ismeretelméleti függvénye: minden egyes létező saját ideája mintájára jött létre és létezése során saját ősképét, eszméjét szeretné megvalósítani, ahhoz szeretne közelíteni, ezért mozog és törekszik céljai elérésére.

Arisztotelész felismeri a költészet és a filozófia rokonságát, amikor azt írja, „A történetírót és a költőt ugyanis nem az különbözteti meg, hogy versben vagy prózában beszél (mert Hérodotosz művét versbe lehetne foglalni, versmértékben is történetírás maradna, mint versmérték nélkül is), hanem az, hogy az egyik megtörtént eseményeket mond el, a másik pedig olyanokat, amelyek megtörténhetnének. Ezért filozofikusabb és mélyebb a költészet a történetírásnál; mert a költészet inkább az általánosot, a történelem pedig az egyedi eseteket mondja el.”³ A költészet nem csak az általános megfogalmazásában különbözik a történettudománytól, hisz ez utóbbinak is vannak általános tételei, hanem inkább a képzelőerő másfajta, tágabb alkalmazásában. A képzelőerő a fogalmi és közvetve az érzéki képességgel együttműködve tetszőleges számú világot hozhat létre, míg a történettudománynak a feltételezett és létező egyetlen világra kell összpontosítania.

³Arisztotelesz: *Poétika*. Ford. Sarkady János, Bp., Magyar Helikon, 1974, IX. 22.

A költészet és a filozófia Arisztotelész által is megsejtett közössége közös eredetükben van: az elme szabad, önmagának szabott szabályai szerinti játékanak a termékei.

Horatius *Ars poetica* költeményében arról ír, hogy a költőnek a filozófushoz hasonlóan kell megválogatni szavait, és szövege ugyanolyan tudatos és reflektált munka eredménye, mint a gondolkodóé: „Úgy szőném – ismert szókból – versem, hogy akárki / ezt mondhassa: ilyen maga is költhetne, pedig hát / nagy fáradság, izzasztó csuda munka, a szórend / s szófűzés, hogy a köznapi szók tüze is kiragyogjon.”⁴ Horatius költeménye tele van filozófiai meglátásokkal és érvekkel.

René Descartes 1619. november 10–11-e éjszakáján, a harmincéves háború kezdeti időszakában, téli katonai kvartélyában elszállásolva álmot lát.⁵ A kezdet érzelmekkel telített: „1619. november 10-én tele voltam lelkesedéssel és felfedeztem egy csodálatos tudomány alapjait”, írja.⁶ Álmában hatalmas szélben, sötétben egy város utcáin bolyong, nem tud kiegyenesedni, a szembejövő, egyenes tartású emberek nem viszonozzák köszöntését, a második álomban fényeket lát, a szeme a sötétben látóvá válik. A harmadik végre kellemes, könyvek veszik körül, a költő Ausone (Ausonius) versének első sora jelenik meg neki, *Quod vitae sectabor iter?* Milyen úton haladjak életem során? Az álom elmosódott színpada a filozófia kiindulópontja, amely tiszta

⁴ Horatius: *Ars poetica = Horatius összes művei*. Ford. Bede Anna, Bp., Európa, 1989; [web:] https://www.magyarulbabelben.net/works/la/Horatius_Flaccus%2C_Quintus/Ars_poetica

⁵ Descartes, René: *Oeuvres philosophiques*. Tome I. (1618–1637), Paris, Garnier (Bordas), 1988, 48–63.

⁶ Uo., 52. „Le 10 novembre 1619, comme j'étais rempli d'enthousiasme et que je découvrais les fondements d'une science admirable.”

és megkülönböztetett eszméket keres, amely az igazságot a gondolkodó én erőfeszítésével véli megtalálhatónak, amely *cogito ergo sum* felismerésére vezet, és a lehető legszigorúbb racionális gondolkodást elindítja. A színpadról, a színházból indul a szigorú racionális filozófia. Descartes az álom homályos világából, a sötét színpadról a kristálytiszta, csillogó, jól rendezett fogalmak világába menekül, ettől reméli az észszerű jó életet, az igaz tudományt, a helyes életet, az igazságot. El az álmoktól, el a színpadtól, mondja az észszerűséget a gondolkodástörténet színpadán példátlan egyediséggel és módszerességgel megvalósító gondolkodó.

Pedig az álmok részben nappaliak, az elmosódottság, a színpadi fellépés kéz a kézben járnak az énbe, a gondolkodásba való visszahúzódással. Elárulja, hogy álmai éber álmok, a művészi alkotás, az ihlet része a legszigorúbb filozófia felépítésének: „észrevétlenül összekeverem napközbeni álmodozásaimat az éjszakaiakkal; és amikor észreveszem, hogy ébren vagyok, ez azért van, hogy elégedettségem teljesebb legyen, és hogy érzékeim részt vegyenek; mivel nem vagyok annyira szigorú, hogy bármit is visszatartsak tőlük, amit a filozófus megengedhet nekik anélkül, hogy megsértené lelkiismeretét”.⁷ Az ész filozófusa az érzésekre támaszkodik, színházi jelenetekre, dramaturgiára, a pódiumra, hogy eljusson az észhez mint minden tudás tiszta forrásához.

Immanuel Kant az elme önfeltárásában megtalálja a tudás, a helyes cselekvés és a teljes élet eredetét; az igazság, a

⁷ Descartes, René: *Lettre à Balzac*. 15 avril, 1631; DESCARTES: *i. m.*, 288–290, 289. „je mêle insensiblement mes rêveries du jour avec celles de la nuit; et quand je m’aperçois d’être éveillé, c’est seulement afin que mon contentement soit plus parfait, et que mes sens y participent; car je ne suis pas si sévère, que de leur refuser aucune chose qu’un philosophe leur puisse permettre sans offenser sa conscience.”

jóság és a szépség eszméi a tudat struktúrájában és működésében manifesztálódnak. Kant, mint minden filozófus „karosszékfilozófiát” művel. Nincs szüksége semmi másra, csak saját fogalmaira és gondolkodására. Saját elmeforrásaiból merít, ihlete van, feltalál.

Kant nem állítja, hogy minden filozófia művészet, mégis ő az, aki az elme önmaga által elgondolható szerkezetét felkutatja, amivel megveti e felfogás alapját. Első lépésben az igazság feltételeit keresi a megismerő elmében, és feltárja a megismerés tudati, megismerés előtti szerkezetét, amely minden megismerés feltétele. A megismerő elme mindent meg tud ismerni, *de* nem tudja, milyen a világ szerkezete függetlenül a megismeréstől, vagyis az elme szerkezetétől. Ennek megfelelően nem tudja, hogy tényleg a világot ismerte-e meg, és azt sem, hogy *miért* alkalmazott egy fogalmat egy érzéki sokaságra, és miért nem egy másikat. Továbbá nem tudja megismerni az emberi elme szabadságát, pusztán annak mechanikai törvényét tudja feltárni. A szabadságból fakadó önmeghatározott cselekvéssel eléri ugyan a világot, de ezzel továbbra sem ismerte meg a maga totalitásában. A megismerés teljességét, a világgal a megismerésben való egyesülést egy megrázkódtatás adja a szubjektumban, amit Kant gyönyörnek (*Lust*) nevez. Horatius így írja le ezt a művészettel együtt járó érzést: „Lelkünk legmélyén ráz meg legelébb a viharzó művészet.”⁸ A gyönyör az értelem és a képzelőerő harmóniájában manifesztálódik, és túlvisz a megismerésen: létrehozza a művészeti alkotást, a szép élményét.

A szép meghatározása *Az ítéelőő kritikájában* az elme vagy a szubjektum legmélyebb, tapasztalattal fel nem tárható

⁸ Horatius: *i. m.*

világába visz bennünket. Kant négy meghatározását adja a szép fogalmának, mely minden megismerés mélyén rejlik⁹:

Minőség szerint

„Az ízlés az a képesség, hogy egy tárgyat vagy képzetmódot egy minden érdektől mentes tetszés vagy nemtetszés által ítéljünk meg. Az ilyen tetszés tárgyát szépnek nevezzük.”¹⁰

Mennyiség szerint

„Szép az, ami fogalom nélkül általánosan tetszik.”¹¹

Viszony szerint

„A szépség egy tárgy célszerűségének formája, amennyiben ezt a célszerűséget cél képzete nélkül észleljük a tárgyon.”¹²

Modalitás szerint

„Szép az, amit fogalom nélkül szükségszerű tetszés tárgyaként ismerünk meg.”¹³

⁹ Részletes elemzést ld. (Boros 2018, 258-291)

¹⁰ <https://korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/kant/aa05/211.html>. (fordítás módosítva, „megjelenítés” helyett képzet”). KU 16. „Geschmack ist das Beurteilungsvermögen eines Gegenstandes oder einer Vorstellungsart durch ein Wohlgefallen oder Missfallen ohne alles Interesse. Der Gegenstand eines solchen Wohlgefallens heisst schön.” IK 125.

¹¹ <https://korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/kant/aa05/219.html>. KU 32. „Schön ist das, was ohne Begriff allgemein gefällt.” IK 134.

¹² <https://korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/kant/aa05/236.html>. KU 61. „Schönheit ist Form der Zweckmäßigkeit eines Gegenstandes, sofern sie ohne Vorstellung eines Zwecks an ihm wahrgenommen wird.” IK 153.

¹³ <https://korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/kant/aa05/240.html>. KU 68. „Schön ist, was ohne Begriff als Gegenstand eines notwendigen Wohlgefallens erkannt wird.” IK 157.

A meghatározások tipológiája az első kritika ítéletáblájából ered. A szép az elmerők harmóniája a megismerés során. Szépnek tartunk egy tárgyat, ha minden érdek és érdeklődés nélkül tetszik, vagyis nem lényeges, hogy létezik-e a tárgy a valóságban. A szép tárgy fogalom nélkül tetszik, a tárgy képzete az elmeerőket közvetlenül rendíti meg és a szépséggel együtt járó kellemes érzettel, kedvvel tölti föl. Ami tetszik még minden megértés, fogalomalkotás előtt, a szubjektum elmeerői számára közvetlenül nyilvánul meg. A tárgy formája, megjelenése célszerűségével ragad meg, anélkül, hogy ezt a célszerűséget mint megfogalmazottat tekintenénk. Ekkor ugyanis már a fogalmiságnak is meg kellene jelennie. A szép szükségszerűen jelenik meg számunkra, ugyanis az nem a világ, hanem elménk és a világ interakciójának sajátja, ahol elménk struktúrája szükségszerűként nyilvánul meg.

Immanuel Kant ismeretelméletét és etikáját a newtoni fizikára adott válaszként fogta fel. A természettudományok számára elismerte a teljes matematizálódás jogát, lehetőségét és kötelességét, az etikának is logikai állványzatot adott. Ahonnan minden filozófia és minden tudomány kiindul és ahova minden visszatér, az ember kognitív alkatának legmélyét azonban a művészetben manifesztálódó nem tapasztalati esztétikai élményre vezette vissza.

A Kant utáni filozófia a szélsőséges formalizálástól a teljes esztétizálódásig, számos irányzatra esett szét. A logikai pozitivizmus és az analitikus filozófia teljes mértékben a matematikai természettudományok mintájára akarta a filozófiát felépíteni, míg más irányzatok a művészetek felé fordultak.

Hans-Georg Gadamer a huszadik században tesz kísérletet a tudás és a megértés értelmezésére az esztétika, a

művészetek felől. Szerinte a humántudományok a tizenkilencedik században a természettudományok mintájára próbáltak meg felépülni. „A társadalmi-történeti világ tapasztalatát a természettudományok induktív eljárásával nem lehet tudománnyá emelni”¹⁴, állítja. Túlságosan is sok a váratlan helyzet, ami a cselekvés szabadságából ered. Az emberrel foglalkozó „szellemtudományok” (*Geisteswissenschaften*) eszménye, „a jelenség egyszeri és történeti konkrétságának megértése”.¹⁵ Egyszeri közvetlenség, megtapasztalhatóság, megismételhetetlenség: a művészetek sajátja is. A huszadik-huszonegyedik században a filozófia nem csak kibékül a művészettel, fejlődik a művészetfilozófia, de felismerhetővé válik egy mélyebb összefüggés: a filozófia maga is művészet, a világ kognitív megalkotása, műalkotás.

Irodalom

Arisztotelész (1974). *Poétika*. Ford. Sarkady János, Budapest, Magyar Helikon.

Boros János (2018). *Immanuel Kant*. Budapest, MTA BTK Filozófiai Intézet.

Descartes, René (1988): *Oeuvres philosophiques*. Tome I. (1618–1637), Paris, Garnier (Bordas), 1988.

Descartes, René (1631). *Lettre à Balzac*. 15 avril.

¹⁴ Gadamer, Hans-Georg, *Wahrheit und Methode*, Tübingen, Mohr, 1986, 10. „Die Erfahrung der gesellschaftlich-geschichtlichen Welt läßt sich nicht mit dem induktiven Verfahren der Naturwissenschaften zur Wissenschaft erheben.”

¹⁵ Gadamer, H.-G., *Ua*. „Ihr Ideal ist vielmehr, die Erscheinung selber in ihrer einmaligen und geschichtlichen Konkrektion zu verstehen.”

Horatius (1989). *Ars poetica* = *Horatius összes művei*. Ford. Bede Anna, Budapest, Európa Kiadó.

Platón: *Symposion* (Lakoma), Telegdi Zsigmond fordítása, 194e.

Kép és hagyomány az információ korában

A digitális technológia használatát kísérő társadalmi, kulturális, lélektani folyamatok elemzése új megvilágításba helyezi azt a hipotézist, miszerint a nagy kommunikációtechnológiai váltások megváltoztatják gondolkodásunk szerkezetét és tartalmát. Mindez többek között azért is fontos fejlemény, mert ez a technológiai determinizmus eszméjét megalapozó kommunikációtörténeti feltevés ma már komoly filozófiai relevanciákkal is bír köszönhetően az olyan szerzőknek, mint Marshall McLuhan, Harold A. Innis, Walter J. Ong, Eric A. Havelock, Jack Goody, Ian Watt; és persze azoknak a filozófusoknak és filológusoknak, akikre a fenti szerzők előszeretettel hivatkoznak. Ez utóbbi körbe tartozik példának okáért Oswald Spengler, Friedrich Nietzsche, Bronislaw Malinowski, Milman Parry, valamint Palágyi Menyhért, Balázs Béla, Hajnal István és Balogh József. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy ez a rendkívüli névsor nem lenne teljes a kortárs magyar filozófia egyik kiemelkedő alakja, Nyíri Kristóf neve nélkül. Az általa sugallt kommunikáció-, nyelv- és ismeretfilozófiai megközelítés ugyanis ma már e feltevés igazolásának egyik sokak által követett irányát jelenti. Ennek az iránynak a kijelölésében megkerülhetetlen forrásokat jelentenek Nyíri számára Ludwig Wittgenstein írásai, akinek nyelvfilozófiáját egy meghatározott kommunikációs technológia iránti különös kötődés hatja át. Nyíri ugyanis néhány Wittgenstein munkásságához köthető nyelvfilozófiai problémából kiindulva vesz a technológiai determinizmus jegyében görcső alá olyan kérdéseket, mint amilyen a hagyomány, a privát

nyelv, vagy éppen a képi gondolkodás problematikája (Nyíri 1992, 1994, 2003, 2011, 2019). Ezáltal egyúttal nyelv- és ismeretfilozófiai elemzés tárgyává tesz több, a kommunikációs technológiák használatának nyelvi, mentális hatásait érintő kijelentést is. Az ebben a tárgykörben megjelenő munkái tehát erőteljesen hozzájárultak ahhoz, hogy a kommunikációs technológia nyelvi és mentális reprezentációra gyakorolt hatása episztemológiai témakörre terebélyesedjen, és mint ilyen, átfogóbb értelmezés keretei között kapjon új megvilágítást.

E tanulmány célja ezért egyrészt, hogy rávilágítson a Nyíri által kidolgozott hagyománykonceptió kommunikációtörténeti vetületeire; másfelől, hogy a képi nyelv Nyíri-féle modelljét alapul véve érzékelhetővé tegye a technológiai determinizmus nyelv- és ismeretfilozófiai dimenzióit.

Nyelv, hagyomány és kommunikációs technológia

Az emberi kultúra történetét tanulmányozva mindinkább megbizonyosodhatunk arról, hogy valamely kommunikációs technológia uralkodóvá válását mindig egy új nyelvi és gondolati galaxis kialakulása kíséri. Így gyakorolhatott a kultúra történetének egyes állomásain az írásbeliség, a könyvnyomtatás, vagy éppen az elektronikus médiumok megjelenése jelentős hatást a tudat struktúrájára, önmagunkról és a világról alkotott képünkre. Az új kommunikációs technológiák elsajátítása átformálja az ember külső és belső életét. Túl azon ugyanis, hogy változásokat gerjeszt az individuum mentális világában, mint kultúrtörténeti folyamat egyúttal hozzájárul a társadalmi interakciók szerkezetének átalakulásához, a közösségről alkotott fogalmunk módosulásához. Nyíri Kristóf McLuhan megállapításait segítségül hívva a következő áttekintést adja

a nagy kommunikációtechnológiai váltásokat kísérő kognitív változásokról: „az alfabetikus írás kialakulása teremtette meg úgymond a rögzített nézőpont – az időtálló kronológia, az egységes térbeli perspektíva, a gondolat tárgyának meghatározott szempontú szemlélete – paradigmáját, ám ez a paradigma csak a könyvnyomtatás, a hangtalan-akadálytalan olvasás korában lesz egyeduralkodó. [...] az elektronikus kommunikáció egyfajta visszatérés az írásbeliség előtti korokat jellemző egyidejűséghez, szimultaneitáshoz, ok és okozat, hatás és ellenhatás egybeeséséhez; a feedback elve felbomlasztja a lineáris logikát, a gondolati működés immár nem jelképezhető térbeliség és haladás lineáris-vizuális modelljeivel a filozófia hozzálát a tudás évezredes metaforikájának felszámolásához” (Nyíri 1998, 15-16).

Miként arra Nyíri Kristóf *A hagyomány filozófiája* című kötetében rámutat, ezek a kultúrtörténeti relevanciával bíró kommunikációtechnológiai fordulatok alapvetően változtatták meg az ember és a hagyomány kapcsolatát, a hagyomány szerepét és fogalmi megjelenítését is (Nyíri 1994). Nyíri Wittgenstein „tradicionalizmusát” vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy, „noha a hagyományozás és hagyománykövetés a modern társadalomban is szerepet játszik, ez a szerep merőben különbözik attól, amelyet a premodern társadalmakban kellett betöltenie” (Nyíri 1994, 7). A hagyomány, véli Nyíri, a szóbeliség viszonyai között a megjegyezhetőség és érthetőség szempontjai által meghatározott információátadás megkérdőjelezhetetlen, intézményesült formájává vált, ezáltal elsődleges funkcióhoz jutott a közösségre fontos ismeretek és tudás megőrzése terén. Ezért nevezi a szóbeliség mint domináns kommunikációs technológia keretei között fennálló hagyományokat „elsődlegesnek”.

Az írásbeliség teremtette új kommunikációs környezetben azonban a ritualizált, ezért mindennemű gondolati reflexió nélkül zajló hagyományozásnak éppen ez az elsődleges szerepe gyengül, majd tűnik el teljes egészében. Az elsődleges hagyományok mindinkább átadják helyüket az írásbeliség keretei között kifejlődő, de már kritikai reflexió tárgyává tehető, felülvizsgálható, esetleg megváltoztatható úgynevezett „peremhagyományoknak”. A hagyományoknak ugyanis az írásbeliség nyelvi és noétikai galaxisában is megvannak a maguk funkciói például a tanulási folyamatokban, de szerepük korántsem olyan meghatározó, mint az alapvetően szóbeli ismeretátadásra berendezkedett kultúrák körében.

Az elektronikus kommunikáció korában azonban, mutat rá Nyíri, a reflektálatlan ismeretátadás- és átvétel új strukturái alakulnak ki. Ezeket nevezi Nyíri „másodlagos” hagyományoknak. A rádió, televízió, internet, illetve mobiltelefon használatára épülő új kommunikációs kultúrát szóbeliség és írásbeliség grammatikai, jelentéstani világának közeledése, s ezáltal egy új, képi nyelv kialakulása jellemzi. Ez az újonnan szerveződő nyelvi kultúra ugyan jelentős mértékben megkönnyíti a nagy mennyiségben és gyorsasággal áramló információk feldolgozását, ám egyúttal a kommunikációs üzenet mérlegelő, reflektáló megfogalmazása ellenében is hat, mintegy felélesztve a ritualizált ismeretátadás bizonyos formáit. Ebben az elektronikus kommunikációs technológiák térnyerésével együtt járó folyamatban Nyíri már idézett könyvében még elsősorban az ismeretekhez ilyen módon hozzájutó ember világképének töredezettségéhez, a tudás egységes, koherens világának megszűnéséhez vezető veszélyforrást lát. A multimédiás kommunikációról újabban publikált írásaiban azonban már arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyes

kommunikációs technológiák elektronikus kommunikációt jellemző konvergenciája hatékonyabbá, gyorsabbá teheti az információközvetítést hozzájárulva ezáltal a társadalmi, közösségi kohézió magasabb szintjének kialakulásához és fenntartásához. Mint az MMS képfilozófiájáról írt tanulmányában fogalmaz: „a multimediális üzenetküldés, a beszéd, szöveg és kép egyidejű-komplementer transzmissziója számomra nem egyszerűen társadalmi tevékenységnek tűnik, hanem olyan tevékenységnek, amely éppen azokat a kapcsolatokat tartja elevenen, amelyekből a valódi közösségek felépülnek” (Nyíri 2003, 184).

Nyíri, mint a fent idézett tanulmányából is kiderül, a hagyományozás új formáinak megjelenését és expanzióját a képi kommunikáció reneszánszával összefüggésben értelmezi, rámutatva arra, hogy a képekben történő kommunikálás „az emberi természet alapvetőbb rétegéhez tartozik, mint a szavakban történő gondolkodás és kommunikáció” (Nyíri 2003, 183).

Vissza kell ezért térnünk ezekhez az alapvető kommunikációs formákhoz, s ebben nagy segítségünkre lehetnek az olyan multimédiás eszközök, mint például az MMS küldésére is alkalmas mobiltelefon, amely éppen azáltal válik a hatékony információátadás eszközévé, hogy „ötvözi a képeket és szavakat – a mondott és írott szavakat” (Nyíri 2003, 183).

Nyíri Kristóf fenti gondolatmenetét, miként a hagyományozással kapcsolatos modelljét is, wittgensteini források táplálják. Ezt Nyíri maga sugallja akkor, amikor Wittgenstein szó- és képnyelv kölcsönhatására, egymást átható működésére vonatkozó sejtéseit taglalja (Nyíri 2003, 2011, 2019). Wittgenstein, olvashatjuk Nyírínél, miközben más-más logikát tulajdonít a szónyelvi és képnyelvi funkciónak, komoly érdeklődést tanúsít e két logika

kölcsönös viszonya iránt (Nyíri 2003, 2011, 2019). Ennek az érdeklődésnek a háttérében Wittgenstein esetében a képi nyelv kínálta értelmezési lehetőségek újrafelfedezése húzódik, ami, ahogy arra Nyíri rávilágít, együtt jár néhány, a gondolkodás képi jellegére, a képi kommunikáció elsődlegességére vonatkozó homályos kijelentés megfogalmazásával. Nyíri szerint Wittgenstein képek iránti vonzódása alapvetően az írott nyelv kínálta kifejezőeszközök és vizsgálati közeg iránti elégedetlenségből fakad.

Az írott nyelvhez fűződő problematikus viszonyunk, a beszélt nyelv iránti különös elfogultságnak Nyíri szerint több egyértelmű jele van Wittgenstein filozófiájában. Ilyen például az az okfejtés is, amely az egyén belső mentális élményeit közvetlenül kifejezni képes ún. privát nyelv tagadásából indul ki. A „privátnyelv argumentum” néven ismertté vált elgondolás ugyanis egy olyan kommunikációs nyelv elsőbbségét sejteti, amely semminemű lehetőséget nem ad az üzenet tartalmára irányuló fogalmi reflexiónak. A nyelvhasználat szabályainak egyéni követése kizárólag a rájuk irányuló reflexió, e szabályok tudatosulása révén válik lehetővé, ami viszont Wittgenstein felfogásában csupán a szabálykövetés illúziójához, és ezáltal egy mások számára érthetetlen nyelv megszületéséhez vezetne. Nyíri szerint tehát ez a Wittgenstein-féle megközelítés a filozófus beszélt nyelv iránti elfogultságának jele. Persze ez az elfogultság soha nem tudatosult Wittgensteinben; legalábbis egyetlen írásában sem találunk olyan kijelentést, amely a beszélt és írott nyelv közötti különbségek filozófiai jelentőségét érintené. Sőt Wittgenstein, mutat rá Nyíri, nem is nagyon tesz különbséget a nyelvhasználat eme két alapvető módja között, megjegyzései mind a beszélt, mind az írott nyelvre vonatkoznak.

Nyíri ezt az elsődleges hagyományok nyelvi világa iránt táplált különös, nem tudatosult vonzódást a Wittgenstein írásaiban jól tetten érhető speciális konzervativizmussal magyarázza. Mint írja: „Úgy vélem, hogy Wittgenstein előszeretete a szóbeliség s érdeklődése a primitív társadalmak iránt, tekintélyelvű pedagógiai nézetei, tradicionalizmusa, a jelentés általa képviselt használatelmélete s a privát nyelv lehetőségével szemben kimunkált érvei összességükben koherens szemléletmódot alkotnak” (Nyíri 1994, 109).”

Nyíri tehát nem utolsó sorban a Wittgenstein munkáival kapcsolatos kritikai elemzések révén jut el olyan felismerésekhez, amelyek révén egyúttal lehetősége nyílik arra is, hogy a szóbeliség-írásbeliség paradigmát nyelv- és ismeretfilozófiai megvilágításba helyezze. Ez a nyelv- és ismeretfilozófiai megközelítési mód érvényesül Nyíri azon írásaiban is, amelyek a napjaink kommunikációs forradalmát kísérő nyelvi, noétikai változásokkal foglalkoznak. Ennek eredményeként Nyíri több olyan fogalmat vezet be vagy gondol újra, amelyek révén nem csupán az elektronikus kommunikációt jellemző jelentéstani, fogalmi változások, de általában véve a nagy kommunikációtechnológiai változásokat kísérő nyelvi és mentális folyamatok is értelmezhetőbbé, áttekinthetőbbé váltak. Ebbe a körbe tartozik például a képi nyelv fogalma is. A következő fejezetben ezzel a Nyíri Kristóf filozófiájában fontos szerephez jutó fogalommal szeretnék foglalkozni, mégpedig oly módon, hogy egyúttal érzékelhetővé is tegyem e fogalom nyelv- és ismeretfilozófiai dimenzióit.

Képies nyelv és nyelvhasználati konvergencia

Nyíri szerint azzal, hogy a képi és verbális kommunikációs formák ötvözéséhez minden eddiginél kedvezőbb közeget

kínálnak az elektronikus médiumok (televízió, Internet, MMS és SMS szolgáltatásokkal ellátott mobiltelefonok), a mindennapjainkat meghatározó információcsere hatékonyabbá válhat, mint korábban bármikor. E mögött a megállapítás mögött pedig az a korábban már idézett felismerés rejlik, hogy a képekben való gondolkodás és kommunikáció az emberi természet mélyebb rétegeihez tartozik, mint a szavakban történő gondolkodás és információközvetítés. Azaz miután gondolkodásunk alapvetően képi természetű, a képekkel dúsított verbális megnyilatkozások nem pusztán a kommunikáció eredményességét növelik, de a valódi közösségek életét meghatározó interperszonális kapcsolatok megerősödéséhez is hozzájárulnak. Más szóval, ha az információáramlás hatékonyságára irányuló törekvés ma már közösség-szervező erőnek tekinthető, a szavak mellett mind gyakrabban megjelenő képek maguk is közösségformáló tényezőkké válnak.

Nyíri megfigyelése azonban nyilvánvaló plauzibilitása ellenére több kérdést is felvet. Mindenekelőtt azt, hogy az újonnan megszülető kommunikációs nyelv csupán abban az értelemben válik-e képivé, hogy a verbális anyagokat a jobb érthetőség kedvéért képekkel dúsítjuk? Vajon az elektronikus kommunikáció expanzióját kísérő jelentéstani változások nem teszik-e magukat a szavakat, szószerkezeteket, mondatokat is képivé? Egyáltalán, vannak-e ilyen, az új médiumok térnyerését kísérő szemantikai változások, és ha igen, miképpen jellemezhetők, és milyen hatást gyakorolnak a fogalmi reprezentációra, gondolkodásunkra?

Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre Nyíri eredeti gondolatmenetéből kiindulva valamiféle választ tudjunk sugallni, térjünk vissza egy pillanatra az új médiumok

elterjedését kísérő kommunikációs kultúra általános jellemzéséhez. Pontosabban ahhoz a feltevéshez, hogy az elektronikus kommunikációs eszközök használatával megszülető új kommunikációs kultúrát – szemben a korábbi kultúrtörténeti periódusokkal – nem egy kommunikációs technológia domináns jellege, sokkal inkább az egyes technológiákhoz kötődő nyelvhasználati módok közeledése, egymásra hatása jellemzi. Az elsődlegesen szóbeli kultúrát és gondolkodást felváltó írásbeliség, majd könyvnyomtatás uralkodó technológiává válása egy, a beszélt nyelvtől merőben eltérő szemantikájú és logikájú nyelvi rendszer kialakulásához vezetett. Ily módon az írott nyelv a tudás közvetítése, az információátadás terén mintegy felváltotta a beszéltet, ami hosszabb távon a szóbeliséget és az írásbeliséget jellemző nyelvi sajátosságok határozott elkülönüléséhez vezetett. Ez a kultúrtörténetileg oly fontos kommunikációtechnológiai váltás nem csupán egy új grammatika kialakulását vonta maga után, de megváltoztatta gondolkodásunk szerkezetét és tartalmát, módosította észlelési sémáinkat is. Az írásbeliség, különösképpen az alfabetikus írás, majd az arra épülő könyvnyomtatás révén vált lehetővé a gondolat tárgyának egységes alapú szemlélete, valamilyen tér- és időbeli nézőpont kijelölése. A hangtalan írás és olvasás révén teremthetett meg a szellem magánszférája, az elkülönült megismerő szubjektum eszméje. De az írott nyelv élménye vezetett el például az ige és a főnév szófaji megkülönböztetéséhez, magának a jelentésnek a fogalmához, vagy a jelentés meghatározhatóságának eszméjéhez is. Az írásbeliséggel együtt tehát egy új noétikai világ is született új fogalmi és gondolati háttérrel. Ennek az erőteljes változásnak egy, a szóbeliségétől merőben különböző nyelvi rendszer kibontakozása jelentette az alapját. Ez az új nyelv az

írásbeliség terjedésével folyamatosan eltávolodott az orális kommunikáció során használatostól. Az írásbeli nyelv mindinkább elemzőjellegűvé vált, míg a szóbeli képi maradt, és ez a tény két eltérő grammatikájú, logikájú és szemantikájú nyelvi rendszer kialakulását vonta maga után. Azaz az első kézírásos kultúrák megjelenésétől a könyvnyomtatás elterjedéséig, uralkodóvá válásáig tartó kultúrtörténeti korszak egyik legfőbb grammatikai, logikai, jelentéstani fejleménye az írásbeli és szóbeli kommunikációs nyelvi sajátosságainak mind világosabb elkülönülése volt.

Az elektronikus médiumok megjelenésével és egyre gyakoribb használatával azonban megváltozik a helyzet. Az elektronikus kommunikáció térnyerését kísérő új beszélnyelviség és másodlagos írásbeliség keretei között ugyanis a fenti folyamat lelassul, sőt mindinkább ellentétes irányúvá válik. Az ismereteit, információit rádió, televízió, internet vagy a multimediális lehetőségeket felsorakoztató mobiltelefon segítségével továbbító ember által előnyben részesített kommunikációs kultúra egyre inkább egy olyan élőnyelviség és írásbeliség dominanciájának irányába mutat, amelynek sajátosságai egyértelműen az írásbeliség és szóbeliség nyelvének közeledésére, sőt egyfajta szintézisére utalnak.

A továbbiakban ennek a nyelvhasználati konvergenciáknak két alapvető szintjét különböztetem meg egymástól. A nyelvhasználati módok közeledésének első szintjén a szóbeli és írásbeli nyelvhasználat konvergenciájának két alapvető formája valósul meg: a hangzó nyelv és a kép, illetve a szöveg és a kép szoros integrációját feltételező nyelvhasználati közeledés. Az előbbi közeledést az elsősorban a rádiózáshoz televíziózáshoz köthető és Walter J. Ong nyomán „másodlagos szóbeliségnek” (secondary orality) nevezett kommunikációs technológia

jelenti (Ong 1982), amíg az utóbbi kereteit az internetezők David Crystal által „netbeszédnek” (netspeak) hívott médiuma jelöli ki (Crystal 2004). Bár a kép és nyelv kölcsönhatásának más és más formáit feltételezve, de mindkét médium az írásbeli és szóbeli nyelvhasználat nyelvtani, jelentéstani világának közeledését, és ezzel párhuzamosan a különböző réteg- és csoportnyelvek megerősödését és az irodalmi nyelvvel szembeni fokozatos térnyerését alapozza meg.

Az elektronikus kommunikáció új közösségi formákat építő nyelve két konvergenciaszinten fejlődött ki. Az első eredményét a telefon, rádió és televízió használatával kibontakozó új típusú szóbeliség jelentette, amely a nyomtatásos írásbeliség mellett egyre meghatározóbb szerephez jutott a mindennapi információcserék folyamatában. Ez az új típusú szóbeliség az első világos és megkérdőjelezhetetlen jele volt egy, az írásbeliség dominanciáját elutasító posztliterális kultúra születésének. Ez a tehát Ong által „másodlagos szóbeliségnek” nevezett új médium erőteljes nyomokat hagyott a nyelvben és a gondolkodásban (Ong 1982, 135-138). Vítathatatlanul egy új közösségépítő nyelv születését jelezte, amely egyszerre hordozta magán az írásbeliség előtti, ún. „elsődleges szóbeliség” és az írásbeliség jegyeit. Ez a szóbeliség és írásbeliség közeledését feltételező új médium egyúttal új közösségi formák, közösségi kötődések alapjává is vált, használata egyre inkább hozzájárult a virtuális és fizikai közösségek között húzódó határvonalak elmosódásához.

Amíg a „másodlagos szóbeliség” megjelenése a szóbeliség és írásbeliség közeledését vonta maga után, addig az elektronikus kommunikáció nyelvének másik konvergenciaszintjét jellemző kommunikációs kultúrában ennek a közeledésnek az eredményeként már egy új nyelv

kialakulásáról is beszélhetünk. Az internet és a mobilkommunikáció széleskörű elterjedésével a mindennapi kommunikáció lényegi elemévé váló multimedialitás, vagy ahogy Michael Heim nevezi, „hipermédia” sajátos képies nyelve révén felgyorsítja és egy új nyelvi struktúra alapjává teszi a szóbeliség-írásbeliség konvergenciát (Heim 1996, 2). Az újonnan megszülető nyelv azonban nem egyszerűen csak a szóbeli és írásbeli nyelv keveréke. Ez a nyelv több, mint a két ősrégi kommunikációs technológia sajátosságainak egyvelege, vagy Naomi Baron metaforájával élve, mint a szóbeliség és írásbeliség „kentaurja” (Baron 2000, 248). Egy olyan új médium létét feltételezi ugyanis, amely az internet- és mobilkommunikáció közegében a kép, a hang és az írott szó eddig nem tapasztalt kölcsönhatásával teremti meg a nagy mennyiségű információ gyors és hatékony cseréjének feltételeit. A számítógép és a mobiltelefon által mediatizált kommunikáció nyelve egy, a szóbeliségtől és a hagyományos írásbeliségtől egyaránt különböző harmadik médiumként válik a mindennapi kommunikáció meghatározó eszközévé és egyúttal a szóbeliség-írásbeliség konvergencia motorjává. Ez az új médium, amit tehát Crystal *Language and the Internet* című átfogó munkájában „netbeszédnek” nevez, sajátos multimedialis jellege révén válhat egy, a szóbeliségtől és írásbeliségtől egyaránt eltérő, új kommunikációs technológia alapjává (Crystal 2004).

Az internet és a mobilkommunikáció közegében kifejlődő médium tehát olyan nyelv, amely a szóbeliség, az írásbeliség és az új technológiák közvetítette multimedialis nyelv sajátosságait kombinálva határozza meg mindennapi kommunikációs folyamatainkat és ezzel együtt a nyelv funkciójával kapcsolatos képzetünket és elvárásainkat. Nem feledkezhetünk meg ugyanakkor a rádió, televízió és telefon által életben tartott „másodlagos szóbeliségről” sem, amelyet

a „netbeszéd” nem felvált, hanem a maga új lehetőségeivel kiegészít. A „másodlagos szóbeliség” a kép és a beszéd, amíg a „netbeszéd” a kép és a szöveg folyamatos interakcióját vonja maga után. Azaz a két médium között a képiség jelenti az elsődleges kapcsolódási pontot. E képiség révén kerülhet egymással folyamatos kölcsönhatásba a „másodlagos szóbeliség” és a „netbeszéd” a különböző kommunikációs technológiák használatára épülő sokcsatornás kommunikáció közegében. Ez a kölcsönhatás pedig mindinkább egy olyan nyelvi struktúra kialakulásának irányába mutat, amely a szóbeli és írásbeli kommunikációs nyelv eddig nem tapasztalt egységét valósíthatja meg a mindennapi kommunikáció közegében.

Az új közösségi formák kialakulását elősegítő nyelvhasználati konvergenciáknak ez a második szintje nyelvtani és jelentéstani szempontból egyaránt jól érzékelhető módon teremti meg a beszélt és írott nyelv, valamint a kép integrációját. Az írott és beszélt nyelv, valamint a kép egyidejű komplementer transzmissziója a mindennapi kommunikáció megkerülhetetlen jelenségévé vált, és mint ilyen természetesen jól érzékelhető nyomokat hagy a hétköznapi nyelvhasználatban is. Egy olyan nyelv születik ennek a transzmisszióknak az eredményként, amely – megfelelően a Robert E. Horn *Visual Language* című könyvében olvasható elvárásoknak – az írásbeliség korlátait meghaladva alkalmas lehet a megismerhető valóság egyre fokozódó komplexitásának a megragadására (Horn 1999). A továbbiakban azokra a nyelvhasználati konvergenciákra kívánok rávilágítani, amelyek a szónyelvi és képanyelvi funkciók logikájának kölcsönös viszonyát erősítik a multimediális kommunikáció gyakorlatában, és amelyek a nyelvi kreativitás eddig ismeretlen mintázatainak kialakulásához vezetnek az írott és beszélt nyelvben.

A mindennapi kommunikáció gyakorlatát megváltoztató ikonikus forradalom eredményeként egy, a verbális és vizuális eszközöket formai és jelentéstani szempontból ötvöző nyelvi struktúra kialakulásához vezet. Az elmúlt évtizedekben megjelenő szoftverek kínálta grafikai lehetőségek révén új típusú vizualitás születésének vagyunk tanúi, ami a kreativitás eddig ismeretlen formáit teremti meg a hétköznapi nyelvhasználat terén. A napjainkban használt számítógépes és mobiltelefonos alkalmazások a könnyű képalkotás technológiai feltételeit kínálva biztosítják a képi kommunikáció mindennapivá válásának és a nyelvi, képi kódok kreatív kombinálásának lehetőségét a képek világában egyre otthonosabban mozgó nyelvhasználók számára. Az MMS például lehetővé teszi a mobiltelefon használójának, hogy képeket szerkesszen, szöveget illesszen az általa készített fényképekhez és rajzokhoz, majd továbbítsa azokat üzenet formájában. Az új technológiák teremtette nyelvi világban a kreativitás nem csupán mindennapi élményként hat, de az eredményes kommunikáció kritériumát is jelenti. A verbális kommunikáció képi dimenzióval való kiegészítése a nyelvi kreativitás új eszközei révén járul hozzá a mindennapi információcsere hatékonyabbá tételéhez.

Az új kommunikációs technológiák expanzióját kísérő ikonikus forradalom tehát olyan nyelvhasználati közeledésekhez vezetnek, amelyek révén a szónyelv és a képanyelv transzmissziója felerősödik és a mindennapi kommunikáció meghatározó elemévé válik. Mindez persze jelentősen növeli a nyelvi kreativitás szerepét a multimediális információcserét is magban foglaló hétköznapi kommunikáció gyakorlatában. Valószínűleg ennek a fejleménynek a felismerése sarkall mind több kortárs szerzőt arra, hogy a nyelvi kreativitást mint a mindennapi nyelvhasználat jelenségét, semmint különleges képességgel

és tudással megáldott emberek privilégiumát vizsgálja (Tannen 1989, Cook 1997, Crystal 1998, Carter 2004, Maybin – Swann 2007). „A kreativitás a mindennapi nyelv valamennyi elemét átható jellemzője”, olvashatjuk Roland Carter *Language and Creativity* című könyvében, azaz „nem egyszerűen kivételes emberek sajátja, illetve a hétköznapi emberek kivételes tulajdonsága” (Carter 2004, 13). Nem kétséges, hogy a nyelvi kreativitás felfogásának „demokratizálódása” új lendületet kap a multimediális kommunikáció közegében. Az új kommunikációs technológiák használatával egyre elterjedtebb eszközzé váló nyelvi játékok, rövidítések, humor, kép-szó kombinációk stb. arra ösztönzik az alkalmazott nyelvészeket, hogy a hétköznapi nyelvhasználókra mint a nyelvi jelentés kreatív dizájnereire tekintsenek.

Az új kommunikációs nyelv születése és elterjedése tehát az írásbeliség kínálta nyelvi és fogalmi lehetőségeket jól ismerő ember nagyon is tudatos választásának eredménye, aki úgy gondolja, hogy e nyelv használatával eredményesen kapcsolódhat be a mind jobban felgyorsuló és globálissá váló információáramlásba, és világosabban fejezhet ki a mindennapjait meghatározó fogalmi összefüggéseket, vagy éppen emóciókat egy adott helyi közösség tagjai számára. Az elektronikus médiatérben megszülető kommunikációs nyelv tehát integrálja a szóbeli és írásbeli nyelvhasználat jellemzőit. Alapvetően ebből fakad az a sajátos, képi jellege is, amelynek jól érzékelhető jelentéstani és szintaktikai ismérvei vannak.

Ezek közül talán a legfontosabb az olyan nyelvi elemek mind gyakoribb használata, amelyek jelentése fogalmi összefüggések széles képzettársítási tartományát képes átfojni, konceptuálisan nem elemzett „képekbe” tömöríteni. Ez a „másodlagos szóbeliség” és a „netbeszéd” kölcsönhatása által felerősített képiesség azonban nemhogy

leegyszerűsíténé, de tovább is árnyalja nyelvi világunkat, ami ennek eredményeként egyrészt újabb fogalmi összefüggések feltárásának válhat az eszközévé, másrészt a szemiotikai globalizáció hatásait felerősítve hozzájárulhat a globális információáramlás felgyorsulásához is.

De miben rejlik az új nyelvhasználati formák képies jellege? Milyen nyelvtani, szókészleti, jelentéstani változások utalnak a nyelvben a „másodlagos szóbeliség” és a „netbeszéd” kölcsönhatásából fakadó új beszéltnyelviség térnyerésére? A kérdésekre válaszolva mindenekelőtt tegyük egyértelművé, hogy akár a „másodlagos szóbeliség”, akár a „netbeszéd” jelenti a szóbeliség-írásbeliség konvergencia közegét, az újonnan születő nyelvhasználati formák egy, a szóbeli és írásbeli nyelvtől egyaránt eltérő, harmadik nyelvváltozatot testesítenek meg. Erre hívja fel a figyelmet Crystal is, amikor a „netbeszéd” fogalmának meghatározásakor hangsúlyozza, hogy bár az internethasználathoz köthető új nyelv lényegét tekintve egy, a szóbeliség nyelvére emlékeztető írásbeli nyelv, a „netbeszédet” önmagában sem a beszélt, sem az írott nyelvvel nem lehet azonosítani, mert mindkét nyelv sajátosságai felfedezhetőek benne (Crystal 2004, 24-25). Ahogy arra az előző fejezetben is utaltam, Crystal a „netbeszédet” ugyanakkor nem egyszerűen a beszélt és írott nyelvek specifikumainak összességéként, hanem egy teljes mértékig új médiumként fogja fel. Vagyis a „netbeszédet” egyfajta szóbeliség-írásbeliség „kentaurnak” tekintő szerzők helyett inkább azokkal ért egyet, akik a számítógép-használat közegében kifejlődött, új nyelvet a szóbeli és írásbeli nyelvhasználattól egyaránt különböző, önálló nyelvként közelítik meg. Ezek közé a szerzők közé tartozik például Marilyn Deegan is, aki szerint az elektronikus szövegek tulajdonságaival (képlékenység, intertextualitás stb.)

összefüggő nyelvi változások egyaránt kombinálódnak a beszélt és írott nyelv sajátosságaival, és teszik ilyen módon a „netbeszédet” egy lényegében önálló, „harmadik médiummá” (Deegan 2000). „Egyértelmű jeleit fedeztem fel annak,” - írja Crystal - „hogyan egy új nyelvi változat van születőben, amelynek jellemzői erősen kötődnek technológiai kontextusának tulajdonságaihoz, miként a technológiát használók intencióihoz, tevékenységéhez és személyiségéhez is (Crystal 2004, 225)”. Amiből persze az is következik, hogy ha olyan újabb technológiák születnek, amelyek integrálják az internetet és más kommunikációs szituációkat, akkor egy újabb nyelvi konvergencia veszi kezdetét, amihez majd az új technológiák kínálnak nyelvi mátrixot. Éppúgy, mint ahogy azt a „másodlagos szóbeliség”, a „netbeszéd”, illetve azok egymásra hatásából keletkező új beszéltnyelviség kialakulásakor is tapasztalhattuk.

Ennek az új médium születéséhez vezető nyelvhasználati konvergenciának az eredménye tehát a nyelv képiessé válása, aminek egyaránt megvannak a maga jelentéstani és nyelvtani ismérvei. Jelentéstani szempontból ez az újonnan kifejlődő nyelv elsősorban attól válik képiessé, hogy szóképlete egyre több olyan összetett fogalmi összefüggésre utaló elemet tartalmaz, amelynek jelentéstartománya nem gondolati reflexió eredményeként megnevezett fogalmi kapcsolatra épül, hanem fogalmi viszonyok közvetlenül nem reflektált széles képzettársítási tartományát fogja át. Más szóval, egy sajátos metaforikus nyelv van születőben, amelynek sokkal inkább az a rendeltetése, hogy „megmutassa”, képekbe foglalja a világot, hogy ezzel a wittgensteini fordulattal éljünk, semmint, hogy újabb kategóriák és fogalmak segítségével elemezze, szegmentálja azt. Használatával a kommunikáló ember

inkább „láttatni”, „érezeltetni”, nem pedig meghatározni, elemezni akarja a fogalmi összefüggéseket. A nyelvhasználó indítéka erősen emlékeztet bennünket az írást nem ismerő kultúrák prédikátorainak, költőinek, filozófusainak szándékaihoz azzal az Ong által is hangsúlyozott különbséggel, hogy ez az elektronikus médiumok korában kialakuló nyelv tudatos választás eredménye, amely révén a „másodlagos szóbeliség” és a „netbeszéd” korának embere már feltárt fogalmi kapcsolatokat próbál beágyazni még komplexebb összefüggések rendszerébe úgy, hogy az ily módon felismert viszonyokat széles jelentéstartományú kifejezésekkel, a komplex összefüggések megbontása nélkül kívánja érezeltetni és megragadhatóvá tenni. Ez a folyamat természetesen a nyelvtani szerkezetek leegyszerűsödésével jár együtt. Ezeknek a komplex jelentéstartományú kifejezéseknek az alkalmazása ugyanis szükségtelenné teszi a fogalmi elemzés talaján kifejlődő, bonyolultabb nyelvtani szerkezetek, például többszörösen összetett alárendelő mondatok alkalmazását.

Ezek az új beszélnyelviség dominanciáját jelző jelentéstani fejlemények így a maguk módján hozzájárultak egy, a globalizációs folyamatok magvát jelentő világméretű információközösség szerveződéséhez. Nyilvánvaló, hogy ezt a folyamatot igencsak felgyorsítja a számítógép és még inkább a mindenki számára elérhető mobiltelefon multimediális eszköztárának folytonos gyarapodása is. A szöveg, kép, hang együttese kedvező kommunikációs közeget kínál a fentiekben taglalt jelentéstani változásoknak s e változások globalizációjának. A multimediális kommunikáció mindenki által jól értelmezhető képek és hangok segítségével hozzájárul a szemiotikai globalizáció kiteljesedéséhez, egy egyetemesen interpretálható jelrendszer megszületéséhez. Ennek a globalizálódó, főként képi

jelrendszernek a használata az új típusú beszéltnyelviség keretei között felgyorsítja a nemzeti nyelveket érintő globális nyelvi hatások terjedését, a jelentéstani globalizáció folyamatát.

Egy új kommunikációs nyelv van tehát születőben, amelynek részletes leírása még várat magára. Egyet azonban biztosan tudunk: az elektronikus médiumok használata révén globálisan érvényesülő nyelvi korlátok, jelentéstani változások egy olyan nyelvi galaxis irányába mutatnak, amely hozzájárulhat az emberi kapcsolatok magasabb szintjének létrejöttéhez és megerősödéséhez. Az új típusú beszéltnyelviség jelentéstani alapjainak létrejöttével egyúttal megteremtődhetnek a nyelvi, mentális feltételei is annak, hogy az információs társadalom más és más nyelvet beszélő, más és más kultúrákhoz tartozó tagjai egyaránt zökkenőmentesen és komoly értékválságot előidéző konfliktusok nélkül váljanak a globalizáció nyerteseivé. E jelentéstani változások eredményeként születnek meg az egyes nyelvi kultúrákon belül a fogalmi fundamentumai a globális információközösségre jellemző nyitottságnak és bizalomnak, egy, a tudástársadalom kohézióját biztosító új csoporttudatnak.

A képi nyelv Nyíri-féle fogalma így vezethet bennünket vissza Nyírinek a beszéd, szöveg és kép multimédiás kommunikációt jellemző transzmissziójára, annak társadalmi kohéziót érintő kihatásaira vonatkozó gondolatához. Mindebből viszont az következik, hogy a képi nyelv Nyíri által bevezetett fogalma csak további jelentéstani és nyelvfilozófiai elemzések révén válhat az elektronikus kommunikációt kísérő nyelvi és mentális folyamatokra vonatkozó magyarázatok megbízható elemévé. Ez a fogalom, miként Nyíri Kristóf számos más felismerése is, jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az új

kommunikációs technológiát valóban tudásfolyamataink komponenseként tudjuk megközelíteni, és hogy képesek legyünk megfigyelni, mi történik velünk, miközben együttműködünk a szóban forgó technológiával.

Irodalom

- Baron, Naomi, S. (2000). *Alphabet to Email*. Routledge, London.
- Carter, Roland (2004). *Language and Creativity: The Art of Common Talk*. Routledge, London/New York.
- Cook, Guy (1997). Language Play, Language Learning. *English Language Teaching Journal*. 48, 133-142.
- Crystal, David (2004) : *Language and the Internet*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Deegan, Marilyn (2000). Introduction. In F. Condrón – M. Fraser – S. Sutherland (eds.): *CTI (Computers in Teaching Initiative) Textual Studies: Guide to Digital Resources for the Humanities*. Oxford University Press, Oxford.
- Heim, Michael (1996). *Virtual Reality and the Tea Ceremony*. Princeton Architectural Press.
- Horn, Robert E. (1999): *Visual Language: Global Communication for the 21st Century*. Macro VU, Bainbridge Island, WA.
- Maybin, Janet – J. Swann (2007). Everyday Creativity in Language: Textuality, Contextuality, and Critique. *Applied Linguistics*. (28) 4. 497-517.
- Nyíri, Kristóf (1992). *Tradition and Individuality: Philosophical Essays*. „Synthese Library”, Kluwer, Dordrecht.

- Nyíri, Kristóf (1994). *A hagyomány filozófiája* (The Philosophy of Tradition). Lukács Archívum- T.Twins, Budapest.
- Nyíri, Kristóf (1998). Bevezetés (Introduction). In Nyíri K. – Szécsi G. (eds.) *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig* (Orality and Literacy: The History of Communication Technologies from Homer to Heidegger), Áron Kiadó, Budapest, 7-17.
- Nyíri, Kristóf (2003). Pictorial Meaning and Mobile Communication. In Nyíri, K. (ed.) *Mobile Communication: Essays on Cognition and Community*, Passagen Verlag, Vienna, 157-184
- Nyíri, Kristóf (2011). Image and Metaphor in the Philosophy of Wittgenstein. In: R. Heinrich et al., (eds.) *Image and Imaging in Philosophy, Science and the Arts*, Proceedings of the 33rd International Ludwig Wittgenstein Symposium, vol. 1, Ontos Verlag, Heusenstamm bei Frankfurt, 109–129.
- Nyíri, Kristóf (2017). Pictorial Truth. In: A. Benedek – Á. Veszelszki (eds.), *Virtual Reality – Real Visuality: Virtual, Visual, Veridical* (series VISUAL LEARNING, vol. 7), Peter Lang Edition, Frankfurt/M., 51–57.
- Nyíri, Kristóf (2019). Postscript: The Victory of the Pictorial Turn In A. Benedek and K. Nyíri (eds.) *Vision Fulfilled: The Victory of the Pictorial Turn*, Budapest: Hungarian Academy of Sciences / Budapest University of Technology and Economics, Budapest 251–267.

Ong, Walter J. (1982). *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. Methuen, London-New York.

Tannen, Deborah (1989): *Talking Voices: Repetition, Dialogue and Imagery in Conversational Discourse*. Cambridge, Cambridge University Press, Cambridge.

Narrativitás és zenei megértés¹

Bevezetés

A narratívák jelentésformáló, fogalomalkotó struktúrákként válnak a megértés alapjaivá kommunikációs folyamatinkban. Fogalmaink narratív szerkezetekbe ágyazottan kapcsolódnak egymáshoz és válnak tudásunk alapegységeivé. A legelemibb cselekvési tapasztalatainkat éppúgy narratívákba rendezzük, mint a legösszetettebb gondolati konstrukcióinkat. A megismerés folyamatában narratívákat alkotunk, közvetítünk magunkról és a világról, és narratívák segítségével értelmezzük a különböző kommunikációs helyzetekben betöltött szerepeinket is. A kommunikációs szituációkhoz kötődő személyes tapasztalatainkat történetekbe foglalva dolgozzuk fel és jelenítjük meg kommunikációs aktusaink során. Történetekben kommunikálunk önmagunkról és egyéniségünk közösségi integrációjáról. A történetekben való gondolkodás képessége összekapcsol bennünket közösségünk más tagjaival, lehetővé teszi, hogy a közösség többi tagjának nézőpontját az énünkhöz való viszonyban értelmezzük. A történetek befogadásnak és elbeszélésének képességét kialakítva egyúttal megtanuljuk azt is, hogyan kapcsoljuk össze egy eseménysor elejét és végét úgy, hogy ezzel kifejezzük egy adott társadalmi, erkölcsi, vagy jogrendhez való tartozásunkat, kulturális kötődéseinket. Történetek strukturálják számunkra a múltat és a jövőt; narratívák

¹ A kutatást Kooperatív Doktori Program keretében az Innovációs és Technológiai Minisztérium, valamint a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap támogatta.

segítségével válnak múltbeli tapasztalataink a jövőre vonatkozó terveink, elvárásaink pilléreivé. Történetekben rendeződnek el a helyes és helytelen cselekedetekkel, lényeges és lényegtelen dolgokkal kapcsolatos képzeleteink. Azaz tapasztalatainkat narratívák segítségével értékeljük, rendszerezük. Bizonyos tapasztalataink az azokat keretbe foglaló történetek révén válnak kiemelkedővé, fontossá, a különböző entitások és cselekvések értelmezésének és értékelésének kiindulópontjaivá. Narratívák szolgálnak a cselekvések morális értékelésének keretétül is.

Tanulmányunkban amellet érvelünk, hogy érdekes adalékokkal szolgálhatnak a fenti felismeréshez azok a zenei megértés processzussának narratológiai megközelítésére épülő modellek, amelyek a befogadói narratívák és a megértés pszichodinamikai szintjén megjelenő személyes asszociációk viszonyát hivatottak tisztázni. Mint arra a későbbiekben felhívjuk a figyelmet, e modellek elemzése egyúttal elvezethet bennünket egy, a zenei megértés alapjait megvilágító narratológiai modell fogalmi kereteinek meghatározásához is. Az általunk javasolt megközelítésben ennek egyik lehetséges irányát a zenetudomány, és - pszichológia területén született narratológiai koncepciók (Maus 1988, 1991; Newcomb 1987; Levinson 2004; Grabócz 2004) és a nyelvi performancia tényeit a narratológiai kontextusban taglaló nyelvészeti, nyelvfilozófiai, narratív pszichológiai elméletek (Fillmore 1985; Goldberg 1995, 2006; Lakoff 2008a, 2008b; Lakoff-Johnson 1999; Lakoff-Narayanan 2010; Langacker 1987, 2008; Talmy 1983, 2000; Ziemke-Zlatev-Frank 2007) szintézise jelentheti. E szintézis lehetőségeit taglalva arra próbálunk rávilágítani, hogy a zenei megértés folyamata olyan narratívák metszéspontjában valósul meg, amelyek alapvetően két szinten rendeződnek el. A művek által közvetlenül megjelentett, explicit narratívák és

a művek stíluselemeiben kódolt, és az alkotó, valamint előadó közlési folyamathoz való viszonyát reprezentáló, implicit narratívák együttes reprodukciója a befogadó észlelt művel és a befogadás szituációjával kapcsolatos saját narratíváinak mozgósításával történik meg. Ezek a befogadói narratívák jelentik a megértés pszichodinamikai szintjén megjelenő személyes asszociációk keretét. A művek értelmezését meghatározó explicit és implicit narratívák megfelelő rekonstrukciója szükségessé teszi a művek alkotásakor és előadásakor érvényes társadalmi és kulturális metanarratívák ismeretét és az alkotói, előadói szándékok ennek megfelelő megragadását. Az alkotói, előadói szándékokat felismerhetővé tevő háttértudást magában hordozó történetek azonban a művel kapcsolatos más (a művel és a mű által megjelenített narratívával, valamint a befogadás szituációjával kapcsolatos) befogadói narratívákkal összekapcsolódva válnak a zenei interpretáció alapjává. Elemzéseink során annak az általános hipotézisnek az igazolására vállalkozunk, hogy minden zenemű megjelenít olyan explicit és implicit narratívákat, amelyek személyes asszociációk kereteiként működő befogadói narratívákkal összefonódva vezetnek el a művek értelmezéséhez.

1. Narratíva, kommunikáció és népi pszichológia

A narratíva fogalma mára a nyelvi performancia tényeit a cselekvés, nyelv, tudat viszonyában vizsgáló kortárs nyelvészet, nyelvfilozófia és pszichológia megkerülhetetlen problémájává vált, és egyúttal kulcseleme a nyelvtudomány mentalista fordulatának gyümölcseként megszületett kognitív nyelvészet vezérelvét jelentő *embodiment* (testesültség) koncepciónak is. Ez a nyelvi megismerés fiziológiai, anatómiai meghatározottságát hangsúlyozó koncepció (Lakoff-Johnson 1980) a nyelvi jelenségek

elemzésekor elsődleges szempontnak tekinti az észlelés és cselekvés kognícióban betöltött szerepének meghatározását. Kiindulópontja az a mind több nyelvész, nyelvfilozófus által osztott előfeltevés, hogy a nyelvi megismerés valós időbe és környezetbe ágyazott folyamatában a cselekvés, észlelés, fogalmi gondolkodás és nyelvi reprezentáció dimenziói lényegileg összefonódnak, és adaptívan a testi változásokat, mentális feldolgozásokat befolyásoló környezetre hangoltak. Ebben a megközelítésben tehát miután a környezetbe ágyazott testi létezésünk erőteljes hatással van kognitív és kommunikatív folyamatainkra, e folyamatok elemzésekor vizsgálni kell a test morfológiájának, funkcionalitásának, a folyamatos tapasztalatszerzést szolgáló, affektíven hangolt észlelés és cselekvés köröknek kognícióban betöltött szerepét is. A fogalmi gondolkodásban és a nyelvben is folyamatosan jelenlévő testi, szenzomotoros tapasztalat koncepciójának és az ehhez köthető kortárs *embodiment* nézeteknek a térnyerését és nyelvfilozófiára gyakorolt hatását alapvetően az magyarázza, hogy a filozófiai, fenomenológiai és pragmatista hagyományokra is építő kognitív nyelvészet mellett a kognitív tudomány és a pszichológia egyre több ágát érinti meg napjainkban a problémakör.

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy a narratíva és fogalom kapcsolatára irányuló kognitív nyelvészeti elemzések milyen adalékokat kínálnak a cselekvés - tudat - nyelv viszony problémájának tisztázásához; egy, a nyelv és intencionalitás viszonyát megvilágító, átfogó nyelvfilozófiai elmélet megalkotásához. Úgy vélem, hogy miután ennek a relációnak a lényege leginkább a kommunikációs szituáció, fogalom és jelentés közötti belső kapcsolat elemzésével ragadható meg, az ennek jegyében született nyelvészeti és pszichológiai modellek segítségünkre lehetnek a problémakör kapcsán nyitva hagyott nyelvfilozófiai kérdések

megválaszolásában. E feltevés jegyében keresünk választ olyan kérdésekre, mint hogy miként szerveződnek a tudatban a kommunikációs folyamatok eredményességét biztosító, szituációelemző fogalmi keretek; ezek milyen kapcsolatban vannak a nyelvhasználattal és a nyelvi jelentéssel; és hogy ez a narratív struktúrákba ágyazott fogalom-jelentés viszony hogyan válhat énteremtő tényezővé a mindennapi kommunikáció gyakorlatában.

Ahhoz, hogy megértsük, hogyan válnak a kommunikációs szituációk fogalmi reprezentációi jelentést determináló, és ilyen értelemben a megértést alapvetően befolyásoló tényezőkké, első lépésben világossá kell tennünk a szituáltság kognícióban betöltött szerepét. Ebben lehet segítségünkre a kognitív nyelvészet fejlődését meghatározó *embodiment* koncepciók terminológiai készlete, ami a gondolkodásban és nyelvben folyamatosan jelenlevő testi, szenzomotoros tapasztalat leírására irányuló kísérletek gyümölcse. A világban szituáltnak lenni ugyanis nem csupán annyit tesz, mint valamilyen fizikai környezetben elhelyezkedni, hanem azt jelenti, hogy testileg jelentéssel bíró körülményekkel tartunk kapcsolatot. Nem véletlenül vált az *embodiment* elv jegyében megújuló kognitív tudományra általában jellemzővé az a szándék, hogy az elméműködés önmagában való vizsgálata helyett az ittlét (Dasein) logikai elsőbbségét helyezték az elmekutatás módszertani középpontjába. Mint Margaret Wilson írja, az „a kognitív aktivitást hajtó erők nem kizárólag az egyén fejében keresendők, hanem megoszlanak az egyén és a szituáció közötti interakcióban”, s ezért „a kogníció megértéséhez a szituált megismerőt és a szituációt együtt, egyetlen egységes rendszer részeként kell tanulmányozni” (Wilson 2002, 629-630). Az ilyen természetű vizsgálatok világíthatnak rá arra, hogyan lehet a külső és belső világgal való folyamatos

interakcióban létrejövő én olyan megtestesült ágens, aki kénytelen egyszerre történetet mesélni és megélni a narrációt, hiszen a megélés nélkül képtelen lenne döntéseket hozni saját homeosztatikus szintjeinek fenntartásával kapcsolatban, legyen szó biológiai, vagy nyelvhasználathoz és verbális, autobiografikus, népi pszichológiai narratívákhoz kapcsolódó szociokulturális homeosztázisról. A testi interakcióban keletkező narratívákat az elme bármikor "előhívhatja" céljai - például a döntéshozás - érdekében, amennyiben azok rögzítettek és aktiválhatók.

Ezek az elemi, testi cselekvések szituációelemző sémáiként funkcionáló narratívák szolgálnak keretként az összetettebb cselekvések (pl. kommunikatív aktusok) szituációinak fogalmi reprezentációihoz. E fogalmi reprezentációk pedig a nyelvi jelentések részévé válva kínálnak közösségileg elfogadott és működtetett szituációelemző sémákat a kommunikatív aktusokban résztvevők szándékainak, vélekedéseinek, vagy kívánságainak azonosításához. A megértés alapját jelentő interszubsztitívitás arra vezethető vissza, hogy ezek az elemi és összetett narratívák közös társadalmi, kulturális környezetet, valamint közös világot feltételeznek, ami alapján a kommunikációs aktusban résztvevők az adott helyzetben leginkább elfogadott szituációelemző sémát hívják segítségül az interpretáció folyamatában.

A narratívák magvat jelentő, és a narratívák egyes elemeihez fűződő érzelmek „konzerválásáért” felelős állandó fogalmi struktúrák hipotézise tehát arra az általánosabb összefüggésre világít rá, hogy a narratívák végső soron az emberi motivációk, célok, érzelmek és cselekvések közösség tagjai által osztott kognitív struktúráját aknázzák ki. Ezáltal biztosítanak a közösség minden tagja számára jól használható, a kommunikációs intenciók azonosítására

alkalmas szituációelemző sémákat és alapozzák meg ilyen módon a kommunikációs folyamatok interszubbjektivitását. A kialakulásukra és működésükre vonatkozó kognitív nyelvészeti elemzések ezért kínálnak fontos adalékokat azoknak a test, tudat és nyelv viszonyát érintő nyelvfilozófiai modelleknek a továbbgondolásához, amelyek egy, a nyelvet megelőzően kibontakozó, s a nyelv teljes grammatikai és jelentéstani szerkezetét meghatározó mentális világ feltételezésére épülnek. Támponot kínálnak ugyanakkor egy olyan én (self) koncepció megalapozásához is, amelyet a nyelvfilozófusok, így Davidson is, a történetileg terhelt, homályos és félreértésekre okot adó szubbjektivitás fogalma helyett kívánnak bevezetni (Davidson 2001), és amely összhangba hozható azzal a Richard Rorty által sugallt meghatározással, miszerint „az én nem valami, aminek hitei és vágyai vannak, hanem hitek és vágyak hálózata” (Rorty 1991, 123).

A narratív keretek között megszülető fogalmi viszonyok jelentésformáló szerepének megvilágításával egyúttal megragadhatóvá válik számunkra az is, hogy a narratív módon elrendeződő értelmezési sémák használatával hogyan tudunk a kommunikációs partnerünknek mentális állapotokat (pl. hitet, vágyat, reményt vagy félelmet) tulajdonítani, és ezáltal kommunikációs intencióira következtetni. Nem kisebb a tétje egy erre irányuló kognitív nyelvészeti vagy narratív pszichológiai vizsgálatnak, mint hogy világossá tudjuk-e tenni az intenciótulajdonításon alapuló megértés folyamatát a népi pszichológiára vonatkozó tudatfilozófiai modellek és a mentalista nyelvkoncepciók szintézisének jegyében. Ezért ebben a fejezetben arra teszünk kísérletet, hogy rávilágítsunk, miként kínál a kognitív nyelvészet és narratív pszichológia keretein belül kikristályosodott narratívafogalom megfelelő

alapot mind a népi pszichológiára vonatkozó tudatfilozófiai elméletek, mind a szándék tulajdonításra mint kommunikációs kritériumra fókuszáló nyelvfilozófiai teóriák újragondolásához.

Kezdjük tehát a népi pszichológia problematikájával! Mint arra a kérdéskörrel kapcsolatos tudatfilozófiai elemzések felhívják a figyelmet, a népi pszichológia elsődleges funkciója, hogy a kommunikatív kapcsolatban lévő emberek a felismert viselkedési mintázatok tükrében szándékokat, vágyakat, vélekedéseket stb. tulajdonítsanak egymásnak egy adott szituációban, és ez alapján értelmezzék vagy jósolják meg egymás cselekvéseit. A népi pszichológia prediktív ereje teremti meg az egymással kommunikatív viszonyba kerülő felek részéről a megértés, empátia és a hatékony személyközi stratégiák alapjait. Ez a készségként elsajátított, mint Daniel Dennett írja, „naiv szociális technológia” (Dennett 1998, 43), az észlelések, vélekedések, intenciók és cselekvések között oksági kapcsolat lehetséges mintáinak mindennapi értelmezési keretként való felhasználását jelenti. A népi pszichológia a vélekedéseket, intenciókat, vágyakat, cselekvéseket stb. egymással való oksági kapcsolatban lévő intencionális eseményeknek és állapotoknak tekinti. Ezek az oksági kapcsolatok általános törvényekkel leírható viszonyok. Mint a Fodor álláspontját ismertető Dennett írja, a népi pszichológia „nem idealizált racionalisztikus kalkulusmód, hanem naturalista, empirikus leíróelmélet, mely a tapasztalatokkal kapcsolatos igen sok indukció által feltárt oki szabályszerűségeket rendeli a dolgokhoz” (Dennett 1998, 54). Ezek az intencionális okság háttérében feltételezett szabályszerűségek arra utalnak, hogy a mindennapi cselekvésmagyarázatok rendszerint az értelmezett cselekvések ésszerűségéből indulnak ki. Azaz a cselekvő racionalitására utalva nevezik meg a cselekvések

indokait. Emiatt tekinthetjük a népi pszichológiát „racionalisztikus értelmező és előre jelző kalkulusnak” (Dennett 1998, 47). Ez a racionális kalkulus egyrészt azt feltételezi, hogy a cselekvő vélekedéseit az ágens megismerési szükségleteihez és élettörténetéhez mérten minősíthetjük igaznak és relevánsnak, másrészt abból a hipotézisből indul ki, hogy a cselekvő a cselekvési tervei szempontjából releváns tények ismeretében és azoknak megfelelően cselekszik. Azaz a népi pszichológiát végsősoron olyan sajátos logikai behaviorizmusnak kell tekintenünk, amely a cselekvő vélekedéseit annak az előfeltételezésnek a jegyében rekonstruálja cselekvési okokként, hogy a cselekvő bizonyos feltételek mellett bizonyos viselkedésre hajlik, „olyan viselkedésre, amely a személy más hiedelmeinek és vágyainak megléte mellett racionális lenne” (Dennett 1998, 50).

A szándékokra, vélekedésekre, vágyakra utaló cselekvésmagyarázatok tehát az aktusok ésszerűségét feltételezve írják le a végrehajtásukhoz vezető mentális folyamatokat, azaz a cselekvők racionalitásából kiindulva próbálják megragadhatóvá tenni az aktusok valódi okait. Mint arra Jerry Fodor is felhívja a figyelmet, az „értelmes cselekvés” mint fogalom egy olyan lényegi oki elemet tartalmaz, amelyet egy adott kultúrában valamennyi individuum értelmesség-kritériumnak tekint (Fodor 1975). Ennek jegyében képesek a kommunikáló felek egymáshoz mint intencionális rendszerekhez közeledni, vagyis mint olyan létezőkhöz, amelyek viselkedését úgy lehet megérteni és előre jelezni, hogy vélekedéseket, vágyakat, kívánságokat tulajdonítunk nekik (Dennett 1971). Ezeket a mentális állapotokat, véli Dennett, rendszerint abból kiindulva azonosítjuk, hogy azokat az individuumnak élettörténetei függvényében birtokolnia kell (Dennett 1998, 47). Más

szóval, azt feltételezzük a másik ember viselkedésének megértésekor, hogy a neki tulajdonított mentális állapotok egyaránt igazak és relevánsak a narratívákban megjelenített élete szempontjából. Bár Dennett ezt a folyamatot nem elemzi részletesen, megállapításai sejtetik, hogy ez az értelmezési processzus narratívák csomópontján zajlik. A másik fél viselkedésével szembesülő individuum úgy alkot narratívát a viselkedésről és annak körülményeiről, hogy megpróbálja rekonstruálni a viselkedés relevanciáját megvilágító élettörténetet, amely így egyfajta keretnarratívaként szolgál a viselkedés által közvetlenül kifejezett narratíva értelmezéséhez. Ez alapján jut arra a következtetésre, hogy a viselkedés olyan aktusokból áll, amelyek teljes mértékig relevánsak és ésszerűek az általa különböző mentális állapotokkal (vélekedésekkel, vágyakkal) felruházott individuum esetében.

A fentieket továbbgondolva tehát kijelenthetjük, hogy megértett és a saját történeteinkkel egybevetett narratívák tükrében minősítjük racionálisnak, és ezáltal bizonyos feltételek fennálltával megjósolhatónak mások cselekedeteit. A népi pszichológia így voltaképpen arra a képességünkre épül, hogy reprodukálva a másik aktusai által közvetlenül megjelenített narratívákat és az azokat meghatározó élettörténeteket és közösségi, társadalmi metanarratívákat, meg tudjuk érteni, hogy az individuum az adott szituációban végrehajtható lehetséges cselekvések közül, miért éppen az adott szituációban észlelt aktusokat választotta ki céljai elérésére. A cselekvések által reprezentált, explicit történetek a cselekvők élettörténeteiből táplálkozó implicit narratívák viszonyában válnak a cselekvések értelmezésének és előrejelezhetőségének pilléreivé. Ez a belső reláció teszi megragadhatóvá a cselekvők intencióit és ez alapján válnak megjósolhatóvá cselekedeteik az egyes

sztuációkban. Ahhoz tehát, hogy megértsük egy individuum adott szituációban végrehajtott cselekvésének intencióit, tudnunk kell, hogy az adott helyzetben milyen társadalmilag elfogadott lehetséges cselekvések közül választhatta ki az észlelt probléma megoldására leginkább megfelelőnek tűnő aktust. A cselekvés reprodukálható oka ebben a választásban rejlik. A cselekvés megértésének alapját pedig értelemszerűen a lehetséges cselekvéseket mint viselkedési mintákat megjelenítő kulturális és társadalmi metanarratívák megismerése jelenti.

Az individuum cselekvései során folyamatosan jelzi a cselekvési mintákat kínáló metanarratívákhoz való viszonyát, hogy ily módon is értelmezési támpontokat kínáljon cselekvései megértéséhez az adott szituációban. Kommunikációs aktusai, magatartása a számára viselkedésmintát, lehetséges problémamegoldó cselekvést kínáló metanarratívához való viszonyát jelenítik meg. A kommunikációs aktus vevője ennek ismeretében rekonstruálja az adó indítékait, valamint az azokat befolyásoló vélekedéseket, vágyakat, és ennek tudatában minősíti az adó cselekedeteit egy adott kommunikációs szituációban racionálisnak vagy irracionálisnak.

A cselekvések által megjelenített történetek hátterében tehát egy olyan implicit narratíva húzódik, amely annak a kérdésnek a tisztázásához nyújt értelmezési támpontot, hogy egy individuum miért éppen az adott cselekvést választotta a kulturálisan és társadalmilag elfogadott lehetséges aktusok közül az általa a konkrét szituációban közvetíteni kívánt történet megjelenítéséhez. A kommunikatív aktus adójának elsődleges indítéka, hogy a vevő a választás okát reprezentáló történetet ennek az implicit történetnek a jegyében reprodukálja. Ennek elsődleges feltétele pedig, hogy a vevő megfelelő információkkal rendelkezzen az adó által

lehetségesnek tekintett cselekvések körének és a társadalmilag elfogadott potenciális aktusok csoportjának viszonyáról, vagyis arról, hogy az adott szituációban adó milyen lehetséges cselekvésekkel reagálhatna a megoldani kívánt problémára. Voltaképpen az ilyen jellegű információk befogadása és feldolgozása jelenti a népi pszichológia alapját.

A kommunikatív aktus adója által közvetített jelentéstartalmak tehát oly módon válnak megragadhatóvá a vevő számára, hogy az adó a cselekvése által közvetlenül megjelenített, explicit történet és egy, a cselekvéshez való viszonyát reprezentáló, implicit történet metszéspontján teszi érzékelhetővé a vevő számára a kommunikatív aktushoz vezető szándékot, vágyat, attitűdöt, vélekedést. A kommunikatív aktus különböző stíluselemekkel, nonverbális eszközökkel és más kellékekkel megjelenített és az üzenet önmagához való viszonyát reprezentáló dimenziója így egy olyan implicit narratívát feltételez, amely azt „beszéli el” az adott szituációban, hogy az adó miért az általa végrehajtott aktust választotta a társadalmilag elfogadott, lehetséges cselekvések közül. Így ennek az implicit narratívának a reprodukálása a feltétele annak, hogy a vevő megragadja az adó aktusának szubjektív elemeit, és ezáltal az aktus jakobsoni értelemben vett poétikai funkciója érvényesülhessen. Más szóval, ez a narratíva típus tárja fel egy cselekvés szubjektív elemeit, a cselekvő szándékát, vélekedését, vágyait a cselekvő választását megérteni akaró egyén számára. Az explicit és az implicit narratíva egyidejű reprodukálásával válhat a népi pszichológia eszközeit használó egyén számára világossá, hogy egy adott helyzetben lehetséges, társadalmilag elfogadott cselekvések közül a cselekvő, vagy a kommunikatív aktus adója milyen indíték alapján választott ki egyet üzenete közvetítésére, és hogy ennek az indítéknak a háttérében milyen vélekedések,

vágyak, attitűdök rejlenek. Ennek az indítéknak a jegyében lehet egy adott szituációban valamely cselekvést és cselekvőt racionálisnak tekinteni, és hasonló szituációkban előre jelezhetőnek tartani bizonyos aktusait és viselkedésmódját. Az explicit narratívát, azaz valamilyen konkrét probléma megoldására irányuló aktus eseménystruktúráját megjelenítő cselekvés (pl. a történetmesélésre irányuló kommunikatív aktus) közvetlenül észlelhető eseménysorok, jelek révén hivatott feltárni a cselekvő, vagy kommunikatív aktus esetén, az adó indítékait. A cselekvő egy ilyen aktus révén kívánja közvetlenül megragadhatóvá tenni, hogy miért éppen az adott cselekvést tekintette leginkább megfelelőnek az általa észlelt probléma megoldására és a problémamegoldással kapcsolatos üzenete közvetítésére. Ezzel a narratíva-típussal a cselekvő, a kommunikatív aktus adója azt „meséli el” egy adott helyzetben, hogy miért reagált a vevő által érzékelt konkrét cselekvéssel az észlelt problémára. Ezzel egy időben viszont a cselekvő/adó aktusaival, viselkedésével megjelenít egy implicit narratívát is, hogy megragadhatóvá tegye az észlelt problémával és magával a cselekvési helyzettel kapcsolatos általános attitűdjeit. Ezzel a különböző cselekvésformákkal, verbális és nonverbális jelekkel megjelenített történettel a cselekvő/adó érzékeltetni kívánja környezete számára cselekvése/kommunikatív aktusa szubjektív elemeit, és ezáltal azt, hogy általában hogyan viszonyulna az adott szituációban észlelt problémához és a konkrét szituációhoz hasonló helyzetekhez. Ezek a pl. stilisztikai eszközökkel, gesztusokkal, mimikai játékokkal megjelenített, implicit narratívák azt „mesélik el” a cselekvő/adó környezetének, hogy a cselekvő/adó rendszerint milyen cselekvésekkel, viselkedéssel reagál az adott helyzethez hasonló szituációkban hasonló problémákra.

A cselekvő/adó ezekkel az implicit narratívákkal kívánja megragadhatóvá tenni az identitását formáló meta- és autobiografikus narratívákhoz való viszonyát is. Így járul hozzá ahhoz, hogy a cselekvéseit, viselkedését megérteni próbáló befogadók az explicit narratívák által megjelenített intencióiról, vágyairól, vélekedéseiről, attitűdjeiről árnyaltabb képet kapjanak. Azaz oly módon értsék meg, hogy a cselekvő/adó az adott helyzetben miért az adott cselekvéssel reagált az észlelt problémára, hogy egyúttal képet alkotnak a cselekvő/adó hasonló szituációkkal és problémákkal kapcsolatos általános attitűdjeiről is. Az implicit narratívák tehát azt sugallják a befogadók számára, hogy a cselekvő/adó a konkrét szituációhoz hasonló helyzetekben az aktuális problémához hasonló problémák megoldásakor általában hogyan cselekszik. Ezáltal teszik igazán érthetővé a cselekvő/adó aktusai által közvetlenül megjelenített, explicit narratívákat, amelyek azt hivatottak megvilágítani, hogy a cselekvő/adó az adott szituációban miért az adott aktust választotta üzenete közvetítésére a cselekvő/adó és a befogadó által egyaránt ismert lehetséges cselekvések közül.

A cselekvések, kommunikatív aktusok által megjelenített narratívák ebben a kettős szerkezetben biztosítják a cselekvések megértésének, a cselekvési szándékok megragadásának feltételeit a legegyszerűbb népi pszichológiai értelmezési folyamatoktól a legkomplexebb kommunikációs jelentéstartalmak megragadásáig. Az explicit és implicit narratívák metszéspontjában válik igazán érthetővé, hogy a cselekvő a társadalmilag és kulturálisan elfogadott lehetséges aktusok közül miért éppen az aktuális cselekvést választotta az általa észlelt probléma megoldására, és ezzel együtt cselekvési indítékai megjelenítésére. Ez pedig kizárólag akkor történhet meg, ha a cselekvő és a cselekvését megérteni akaró egyén az adott helyzetben az adott

probléma kapcsán hozzátétőlegesen ugyanazokkal az ismeretekkel rendelkezik, azaz egyaránt ismerik a társadalmilag és kulturálisan elfogadott, lehetséges aktusokat megjelenítő, és ezáltal az egyén viselkedését az adott helyzetben meghatározó metanarratívákat. Az egyszerűbb népi pszichológiai diskurzusokban például a cselekvést, viselkedést értelmező egyén oly módon ruházza fel a lehetséges aktusok közül választó cselekvőt intenciókkal, vágyakkal, attitűdökkel, hogy egyrészt megérti a cselekvő választásának mentális okát, indítékát a cselekvés által közvetlenül megjelenített, explicit narratíva révén, másrészt a cselekvő által küldött jelek segítségével és a cselekvést társadalmilag, közösségileg, kulturálisan meghatározó metanarratíva ismeretében reprodukálja azt az implicit narratívát is, amit a cselekvő az adott szituációval és problémával kapcsolatos általános attitűdjeiről „mesél el” az egyén számára, aki feltehetőleg így tud a népi pszichológia eszközeivel racionalitást tulajdonítani az észlelt cselekvésnek, és válik képessé arra, hogy prognosztizálja hasonló szituációkban a másik fél viselkedését, lehetséges aktusait.

A következő fejezetben a fentiekben elemzett kognitív nyelvészeti, nyelvfilozófiai, narratív pszichológiai és zenepszichológiai modellek szintézisével arra kívánunk rávilágítani, hogy a zenei megértés folyamata különböző komplexitású történeteket felölelő explicit és implicit narratívák metszéspontjában valósul meg. Ezzel a szintézissel egyúttal új megvilágításba szeretnénk helyezni a zenei megértés narratológiai modelljeinek fogalmi alapjait is.

2. A zenei megértés narratológiai modellje

A zenei megértés narratológiai modelljét megalapozó szintéziskísérletünk során abból a feltevésből indulunk ki, hogy a zenei alkotások által közvetlenül megjelentett, explicit

narratívák és a művek stíluselemeiben kódolt, az alkotó, valamint előadó közlési folyamathoz való viszonyát reprezentáló, implicit narratívák egyidejű reprodukciója a befogadó észlelt művel és a befogadás szituációjával kapcsolatos saját narratíváinak mozgósításával egyetemben történik meg. Ezek a befogadói narratívák jelentik a megértés pszichodinamikai szintjén megjelenő személyes asszociációk keretét, amelyek a befogadó mentális világának megfelelő tartalommal töltik fel az interpretáció során rekonstruált explicit és implicit történeteket. A személyes asszociációk úgy válnak a mű keletkezését és adott szituációban való bemutatását meghatározó explicit és implicit narratívák megragadásán alapuló „zenei tapasztalat” forrásává, hogy szorosan összefonódnak az alkotói és előadói intenciókat meghatározó társadalmi, kulturális metanarratívákra vonatkozó háttértudással. Azaz bár a művek által megjelenített explicit és implicit narratívák megfelelő rekonstrukciója szükségessé teszi a művek alkotásakor és előadásakor érvényes társadalmi, kulturális metanarratívák ismeretét és az alkotói, előadói szándékok ennek megfelelő megragadását, az alkotói, előadói szándékok rekonstrukciójához szükséges háttértudást magában hordozó történetek a művel kapcsolatos más (a művel és a mű által megjelenített narratívával, valamint a befogadás szituációjával kapcsolatos) befogadói narratívákkal összekapcsolódva válnak a zenei interpretáció alapjává.

A fenti megfontolásokkal alkalmazhatjuk a zeneművek háttérében rejlő szerzői intenciók rekonstrukciójának leírására is Paul Ricoeur „The Model of the Text” című tanulmányban (Ricoeur 1973) ismertetett elméletét, miszerint a cselekedetek, legyenek azok múltbéliek vagy jelenbéliek, következményeik révén hoznak létre olyan jelentéseket, amelyek szervesen ágyazódnak be az adott kor

társadalmi intézményrendszerébe és hagyományaiiba. Valamely cselekedetet megérteni, véli Ricoeur, tehát végső soron azt jelenti, hogy a jelentéssel bíró egészek részeként egymással összefüggő elemekként ragadjuk meg a cselekedetek okául szolgáló szándékokat, magukat a cselekedeteket és azok következményeit, okozatait. Mégpedig úgy, ahogy azok az adott kulturális és társadalmi kontextusokban megjelenítődnek. Ezen elemek adott szituációban való együttes rekonstrukciója az elemek konfigurációja révén történhet meg, aminek az észlelt narratíva feldolgozása jelenti az elsődleges eszközt. A megérteni kívánt alkotói aktusok, jelenthetjük ki Ricoeur nyomán, voltaképpen megélt elbeszélések. Megjelenítésük egyetlen módja a cselekedeteket meghatározó metanarratívák ismeretén alapuló narratív rekonstrukció.

A fentiek nyomán alkothatjuk meg Frank R. Ankersmit „történelmi tapasztalat” fogalmának mintájára a „zenei tapasztalat” fogalmát. Ankersmit felfogásában a történelmi tapasztalat tárgya maga a múlt, amellyel a történész a tapasztalás folyamatában különleges, autentikus kapcsolatba kerül. Ebben az autentikus kapcsolatban egy időben valósul meg az önmegtapasztalás és a megismerendő világ megtapasztalása, s ezért a történelmi tapasztalat akarva akaratlanul is „egy megismerésemélet-előtti eszmevilágba vezet vissza bennünket” (Ankersmit 2000, 118). A tapasztalatra szert tevő történész számára a történelmi tapasztalatban megjelenik „egy pillanat erejéig a múlt, a maga szokatlan közvetlenségével és közvetítetlenségével tárulva fel a maga kvázi-noumenális meztelenségében” (Ankersmit 2005, 125). Ez az Ankersmit-féle terminológia tökéletesen alkalmazható az esztétikai élmény általános leírására, így a zenei megértés folyamatának szemléltetésére is. A narratívákat reprezentáló, történetként megélt alkotói

aktusok ugyanis a cselekvések által megjelenített narratívák és az aktusokat meghatározó kulturális és társadalmi metanarratívák metszéspontjában kapnak olyan jelentést, amely révén megragadhatóvá válnak az alkotók intenciói, vágyai és vélekedései. A történelmi tapasztalat analógiájára elképzelt zenei tapasztalat lényege éppen abban rejlik, hogy a befogadó képes ezeket az intencionális okokat megragadni és saját korának metanarratívái által meghatározott történeteiben megjeleníteni. Azaz képes az alkotói aktusok szituációiba beépült inherens jelentéseket reprodukálni és történetek révén önmaga számára érthetővé tenni. Mindezt tehát annak tudatában teszi meg, hogy a múltbeli cselekvők tettei által megjelenített narratívák a vizsgált kultúrák és társadalmak tagjainak identitását, értékrendjét, hagyományfogalmát meghatározó, átfogó történetek, metanarratívák által determináltak. Ez az egymásba fonódó történetek komplex rendszerét feltételező összetett interpretációs folyamat teszi a narratív nyelv és gondolkodás elemzését a zenepszichológia számára is megkerülhetetlen feladattá.

A zenei megértés során feltárt explicit narratívák a művekben rejlő narratív szerkezet révén ragadhatók meg. Ez a narratív szerkezet a zenehallgatáskor valós időben felépülő narratív folyamat gyümölcse, amit tisztán zenei eszközökkel alakít ki a zeneszerző az időbeli formastruktúra és a hangzás egymással összehangolt rendszereibe ágyazva (Maus 1988, 1991). A zeneművek explicit történetyszerűsége, narratívuma rendszerint oly módon válik felismerhetővé, hogy a művek formaszerkezete (metrikai és dallamszerkezete) és tonalitása a variációkkal, ismétlésekkel, visszatérésekkel úgy épül fel, mintha egy történetet jelenítene meg (Levinson 2004, Maus 1991, Newcomb 1987). A zeneművekben rejlő mozgásmintázatok (gesztusok) és karakterek explicit narratívákba rendeződnek, és a zenén kívüli világ létezőihez

kapcsolt dinamikus mintázatokot tükröznek. Mindez olyan drámai szerkezetet kölcsönöz a zenei alkotásoknak, amely a drámai feszültség keletkezésének és feloldásának erőteljes befogadói érzelmeket generáló kifejezőeszközeiből épül fel. Ezeket az érzelmeket a zeneszerző a dallamalkotás és tonalitás révén közvetlenül kommunikálja, az előadó pedig a hangindítás minőségével, a hangszínnel, a hangok finomidőztetésével és más akusztikai eszközökkel közvetlenül fejezi ki (Juslin 2000, 2003). Az így megjelenített érzelmekre a zenei szakirodalom mint zenében rejlő karakterekre hivatkozik.

A zeneművek által megjelenített explicit narratívák észlelését, mint arra Ray Jackendoff nyelvész, nyelvpeszichológus és Fred Lerdhal zeneszerző közös munkájukban rávilágítanak (Jackendoff-Lerdahl 1983, 2006), mindenekelőtt az teszi lehetővé, hogy a komponálás, az előadás és zenehallgatás azonos tudati reprezentációkat feltételeznek. Azaz a különböző zenei tevékenységek végzésekor ugyanolyan típusú tonális, formai stb. reprezentációk aktiválódnak. Emellett a zenei folyamatok rendezettek, szabályszerűek, amelyek mögött az alkotók, előadók és a zenehallgatók által egyaránt ismert „zenei nyelvtanok” működése rejlik. E „nyelvtanok” hordozzák magukban azokat a szabályszerűségeket, amelyek révén egy alkotás egy adott zenei stílusnak megfelelő, jól formált zeneművé válik.

Ez az azonos típusú tudati reprezentációkat és általános szabályszerűségeket feltételező folyamat a zeneművek stíluselemei által megjelenített implicit narratívák felismerésével alapozza meg a zenei megértés processzusát. Az implicit narratívák reprodukálása az adott zenemű stílusára, a szerző és előadó egyéniségére és élettörténeteire, a mű keletkezését és előadását meghatározó társadalmi,

kulturális metanarratívákra stb. vonatkozó ismeretek függvényében a népi pszichológiának nevezett sajátos logikai behaviorizmus mentén történik. Ennek során a zenét hallgató ember a zenemű előadásához vezető aktusok ésszerűségét feltételezve, a szerző és előadó racionalitásából kiindulva próbálja megragadni a szerzői és előadói indítékokat, intenciókat, hiteket. Dennett fentiekben ismertetett gondolatmenetét követve feltételezhetjük, hogy ezeket a mentális állapotokat a befogadó abból kiindulva azonosítja, hogy azokat a racionális cselekvőnek tekintett alkotónak és előadónak élettörténete függvényében birtokolnia kell. Azaz a zenei alkotást észlelő individuuum úgy alkot narratívát az alkotói és előadói aktusokról és azok körülményeiről, hogy megpróbálja rekonstruálni a viselkedés relevanciáját megvilágító élettörténeteket, amelyek így egyfajta keretnarratívaként szolgálnak a zenemű által kifejezett implicit narratíva értelmezéséhez. Ez alapján jut a befogadó arra a következtetésre, hogy az adott zenemű születéséhez és előadásához vezető aktusok teljes mértékig relevánsak és ésszerűek az általa különböző mentális állapotokkal felruházott zeneszerző és zenész esetében.

A befogadó a megértett és a saját történeteivel egybevetett narratívák tükrében minősíti racionálisnak és ezáltal az elvárásainak megfelelően alakulónak az alkotói és előadói aktusokat. Ez az értelmezési folyamat a befogadónak arra a képességére épül, hogy reprodukálva a zeneművek által közvetlenül megjelenített narratívákat és az azokat meghatározó élettörténeteket, közösségi, társadalmi metanarratívákat képes megérteni, hogy az alkotó és az előadó az adott szituációban végrehajtható lehetséges cselekvések közül miért éppen az észlelt aktusokat választotta ki céljai elérésére. A zeneművek által reprezentált, explicit narratívák az alkotók és előadók élettörténeteiből

táplálkozó implicit narratívák viszonyában válnak a hallott zenei alkotások értelmezésének és az adott zenei stílus jegyében született zeneművekkel kapcsolatos befogadói elvárásoknak a pilléreivé. Ahhoz tehát, hogy a befogadó megértse az alkotói és előadói intenciókat, tudnia kell, hogy az adott helyzetben milyen társadalmilag elfogadott lehetséges cselekvések közül választhatta ki az általa fontosnak tartott üzenet közvetítésére leginkább megfelelőnek tűnő aktust. Az alkotói és előadói cselekedetek reprodukálható oka ebben a választásban rejlik.

Az alkotó és az előadó a megkomponált művel, illetve a mű előadási módjával jelzi a cselekvési mintákat kínáló metanarratívákhoz való viszonyát, hogy ily módon is értelmezési támpontokat kínáljon cselekvései megértéséhez az adott szituációban. Más szóval, az alkotás és az előadási mód az alkotó és az előadó társadalmi, kulturális metanarratívához való viszonyát jelenítik meg. A befogadó ennek ismeretében rekonstruálja a komponista, vagy a művet előadó zenész indítékait, valamint az azokat befolyásoló vélekedéseket, vágyakat, és ennek tudatában minősíti az adó cselekedeteit egy adott kommunikációs szituációban racionálisnak vagy irracionálisnak.

Az explicit zenei narratívák háttérben tehát olyan implicit narratívák húzódnak, amelyek annak a kérdésnek a tisztázásához nyújtanak értelmezési támpontot, hogy a komponista, vagy az előadó miért éppen az adott cselekvést választotta a kulturálisan és társadalmilag elfogadott lehetséges aktusok közül az általa a konkrét szituációban közvetíteni kívánt történet megjelenítéséhez. A zeneszerző és az előadó elsődleges indítéka, hogy a befogadó a választás okát reprezentáló történetet a zenemű stílusjegyei és az előadás módja által megjelenített implicit történetnek a jegyében reprodukálja. Ennek alapvető feltétele pedig, hogy

a befogadó megfelelő információkkal rendelkezzen az zeneszerző és az előadó által lehetségesnek tekintett cselekvések körének és a társadalmilag elfogadott potenciális aktusok csoportjának viszonyáról, vagyis arról, hogy az adott szituációban adó milyen lehetséges cselekvésekkel reagálhatna a megoldani kívánt problémára. Voltaképpen az ilyen jellegű információk befogadása és feldolgozása jelenti a zenei megértés fundamentumát.

A zeneszerző és az előadó által fontosnak tartott üzenetek tehát oly módon válnak megragadhatóvá a befogadó számára, hogy a zenemű által közvetlenül megjelenített, explicit történet és az alkotói vagy előadói aktushoz való viszonyát reprezentáló, implicit történet metszéspontján teszi érzékelhetővé a vevő számára a mű vagy az előadási mód háttérében rejlő szándékot, vágyat, attitűdöt, vélekedést. A zenemű különböző stíuselemekkel, nonverbális eszközökkel, illetve más kellékekkel megjelenített, és az alkotói vagy előadói üzenet önmagához való viszonyát reprezentáló dimenziója így egy olyan implicit narratívát feltételez, amely azt „beszéli el” az adott szituációban, hogy az alkotó vagy előadó miért az általa végrehajtott aktust választotta a társadalmilag elfogadott, lehetséges cselekvések közül. Más szóval, ez a narratíva típus tárja fel egy zenemű vagy előadói stílus szubjektív elemeit, a cselekvő szándékát, vélekedését, vágyait a cselekvő választását megérteni akaró befogadó számára. Az explicit és az implicit zenei narratívák egyidejű reprodukálásával válhat a népi pszichológia eszközeit használó befogadó számára világossá, hogy egy adott helyzetben lehetséges, társadalmilag elfogadott cselekvések közül a zeneszerző vagy a művet előadó zenész milyen indíték alapján választott ki egyet üzenete közvetítésére, és hogy ennek az indítéknak a háttérében milyen vélekedések, vágyak, attitűdök rejlenek.

Ennek az indítéknak a jegyében lehet a zenei megértés folyamatában az alkotói és előadó aktusokat racionálisnak, a zenei elvárásoknak megfelelőnek tekinteni.

Az explicit zenei narratívák értelmezésekor funkcionáló befogadói elvárások kulcsszerepet játszanak a zenei megértés folyamatában. A befogadó az adott zenei stílus ismeretében a zenehallgatás minden pillanatában szerkezeti elvárásokat alkot a zene időbeli formaszervezetének szimmetriáiról és aszimmetriáiról, a dallammenetről, hangzatokról (Huron-Margulis 2010), általában véve a zene folytatásáról. Attól függően, hogy ezek a pillanatnyi elvárások mennyiben teljesülnek, vagy maradnak beteljesületlenek, különböző érzelmek keletkeznek a zenehallgató individuumban. Ezeket az elvárásokat azonban nem csupán a stílus ismerete, hanem a zeneszerző és előadó intencióit meghatározó társadalmi, kulturális metanarratívákkal kapcsolatos tudás is tápálja. Ennek a komplex ismeretanyagnak a birtokában következtethet a befogadó az alkotó és előadó indítékait megjelenítő implicit narratívákra, és minősítheti racionálisnak, azaz a befogadói elvárásokkal összhangban levőknek a zenei élmény megszületéséhez vezető alkotói és előadói aktusokat.

Az explicit és implicit zenei narratívák metszéspontjában válik igazán érthetővé, hogy a zeneszerző és az előadó a társadalmilag és kulturálisan elfogadott lehetséges aktusok közül miért éppen az aktuális cselekvést választotta üzenete közvetítésére, és ezzel együtt cselekvési indítékai megjelenítésére. Ez pedig kizárólag akkor válhat lehetségessé, ha az alkotó és előadó aktusainak indítékait megérteni akaró befogadó ismeri a társadalmilag és kulturálisan elfogadott, lehetséges aktusokat a mű születésekor és előadásakor megjelenítő, és ezáltal az alkotó

és előadó viselkedését az adott helyzetben meghatározó társadalmi, kulturális metanarratívákat. Ezeknek a metanarratíváknak az ismeretében reprodukálhatja a zenei folyamat feldolgozásakor a befogadó a zeneművek implicit narratívái által megjelenített, rendszerszerűen felépített jelentéseket (Walker 2004).

Az ilyen módon megragadható implicit narrativitás különböző alkotói szándékokat tárhat fel a befogadó előtt. A kortárs zenét meghatározó szerzői intenciókat például Ricoeur nyomán négy alapvető csoportban rendezni el a kortárs zenetudomány (Grabócz 2004). Az első rejtett narratívátípus a mű komponálásának pillanata és az elbeszélte történet múltbeli időpillanata közötti távolság megteremtésével a programzenei tradíció dekonstruálására irányuló alkotói törekvéseket jeleníti meg. A második típus a tradicionális műfajok újraalkotásáról való lemondást tükröző, ún. elrontott narráció. A harmadik típus a hagyományos zenei elvekkel való totális szakítás szándékát mutatja azzal, hogy az ezzel élő alkotók valamilyen ember előtti vagy utáni természeti modellre építenek. A negyedik típusú rejtett narratíva viszont a narráció tradicionális irányának megfordítására irányuló alkotói szándékot jelenít meg azzal, hogy a szerző már kész intonációktól, sémáktól indulva tér vissza az idő és a tér legmélyebb szintjeihez.

Az explicit és implicit zenei narratívák metszéspontjában válik a zenei megértés alapját jelentő narráció legfontosabb elemévé a Ricoeur által külön is vizsgált kétféle idő - az egyes zenei epizódok egymásra következésének kronologikus ideje, valamint az egységes történetté szerveződés nem-kronologikus pillanata – közötti kölcsönhatás. A narráció így az alaphelyzet és beteljesülés közé épülve egy sajátos idődimenziót képes kialakítani. Erre utalnak a zenei alkotásokban felfedezhető különböző

egyensúlyformák, amelyek intonációval való feltöltése az egyes kultúrákban és korszakokban más és más módon történt. A klasszika és romantika korában például a barokk soroló formáival ellentétben a drámai, epikus szerkezetek kapnak kiemelt szerepet, amelyek a kétségbeesés állapotától a harmónia megtalálásáig kísérik a hős útját, és tökéletesen alkalmasak arra, hogy a szerző által megélt élményvilágot is bevonják a jelentésformálás folyamatába.

Ez a különböző narratíva típusok egyidejű rekonstrukcióján alapuló értelmezési processzus azonban a befogadó konkrét zenei élménnyel és a befogadás szituációjával kapcsolatos saját, többnyire autobiografikus narratíváinak mozgósításával válik a zenei tapasztalat alapjává. Ezek narratívák hordozzák magukban a zenei értelmezés pszichodinamikus forrását jelentő gondolati, érzelmi asszociációk lehetőségét, az explicit és implicit narratívák egyidejű értelmezésének sajátos fogalmi keretét. Mint arra Juslin is rávilágít, a zenét hallgató ember számos, a zenével való találkozáshoz kapcsolódó asszociációt képes mozgósítani az egyes zeneművek értelmezési folyamatában (Juslin 2013). Ezek olyan személyes narratívák hálózatát feltételezik, amelyek az adott zenéhez és a zene befogadásának adott szituációihoz kötődő korábbi érzelmeket is képesek felidézni.

Az explicit narratívák észlelése mozgósítja a befogadó észlelt hangsorral kapcsolatos valamennyi történetét a legegyszerűbb testi cselekvésektől a legkomplexebb narratívákig. Ezek a narratívák épülhetnek megtörtént események emlékképeire, vagy a befogadó által alkotott történetekre. Ez a mozgósított narratívák által kijelölt asszociációs keret jelenti az implicit narratívák interpretációs háttérét. Ezt az asszociációs keretet természetesen jelentős mértékben szűkíti a cím és/vagy a

zeneszerző és/vagy stílus és korszak ismerete. Minél tágabb az asszociációs keret, annál nehezebb felismerni a zenemű, vagy az előadás által megjelenített implicit narratívát.

Az ebben az asszociációs keretben mozgósított, pszichodinamikus szintű jelentések, saját élettörténethez köthető képzetek többnyire gondolati reflexió nélkül, tudatosan nem hozzáférhető formában válnak az interpretációs folyamat elemeivé. Az így megvalósuló asszociációk a biografikus narratívákhoz, illetve a befogadó életét meghatározó általános eseménysémákhoz pontosan köthető, affektív állapotokat hívhatnak elő a zene hallgatásakor (Gaver – Mandler 1987). Ebben a folyamatban fontos szerep jut a zenei folyamat elemeihez köthető, szubjektív vizuális képzeleti képeknek, amelyek alapvető forrása a zenei folyamat szerveződése. Lakoff és Johnson modelljéből kiindulva feltételezhetjük, hogy a zenei folyamat szerveződése és a testi tapasztalataink által táplált, a környező világot leképző képzeleti képek között valamilyen nonverbális, metaforikus megfeleltetést alkalmazunk a zene hallgatása közben (Lakoff-Johnson 1980). Ennek eredményeként önkéntelenül mozgósított téri-vizuális metaforák jegyében fogadjuk be a hangsorokat, legyenek azok mély vagy magas hangok, felfelé ívelő vagy lefelé lépegető dalamvonalak (Brower 2000). Ezek a vizuális képzetek – különösképpen a zenemű címének ismeretében – fontos szerepet töltenek be a mű által megjelenített explicit narratíva értelmezésében akkor, amikor az észlelt dallamsorhoz egy, az egyéni élményeket és átélt érzelmeket konzerváló képzeleti képet kapcsolunk. Ezek a képzeleti képek maguk is történetekből, gyakran autobiografikus narratívákból táplálkoznak, és válnak a zenei művek interpretációját meghatározó esztétikai érzelmek forrásaivá.

A fentiekben tehát egy, a zenei megértés alapjait megvilágító narratológiai modell fogalmi kereteinek meghatározására tettünk kísérletet. Ennek során arra próbálunk rávilágítani, hogy a zenei megértés folyamata olyan narratívák metszéspontjában valósul meg, amelyek alapvetően két szinten rendeződnek el, és teremtik meg ezáltal a megértés pszichodinamikai szintjén megjelenő személyes asszociációk keretét. Ezzel pedig azt az általános hipotézisünket kívántuk igazolni, hogy végsősoron minden zenemű megjelenít olyan explicit és implicit narratívákat, amelyek személyes asszociációk kereteiként működő befogadói narratívákkal összekapcsolódva válnak a művek értelmezésének fundamentumaivá.

Meggyőződésünk, hogy e folyamat elemzése éppúgy, mint a narratívák mindennapi megismerési processzusainkban játszott szerepének tisztázása hosszú távon jól használható adalékokkal szolgálhat az emberi motivációk, célok, érzelmek és cselekvések közös kognitív struktúráját kiaknázó narratívák kialakulására és működésére vonatkozó filozófiai koncepciók, modellek megalapozásához, és egyúttal támpontot kínálhat egy, a nyelv- és tudatfilozófusok által szorgalmazott, új én (self) koncepció kidolgozásához is. Ennek feltétele pedig, hogy úgy tekintsünk a megértés pilléreit jelentő narratívákra, mint olyan érteremtő struktúrákra, amelyek, ahogy Lakoff fogalmaz, „tudatunk részeivé válnak, és olyan modelleket kínálhatnak számunkra, amelyek nem csupán a mindennapi életvezetésben lehetnek segítségünkre, de definiálják számunkra azt is, hogy kik vagyunk valójában” (Lakoff 2008a, 231).

Irodalom

- Ankersmit, Frank R. (2000). Hat t ezis a narrativista t rt netfiloz fi r l. In: Thomka B. (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat Kiadó, 111-120.
- Ankersmit, Frank R. (2005). *Sublime Historical Experience*. Stanford, Stanford University Press.
- Brower, Candace (2000). A cognitive theory of musical meaning. *Journal of Music Theory* 44 (2), 323–379.
- Chemero, Anthony (2009). *Radical Embodied Cognitive Science*. Cambridge, MIT Press.
- Davidson, Donald (2001). *Subjective, Intersubjective, Objective*. Oxford, Clarendon Press.
- Dennett, Daniel C. (1971). Intentional Systems. *The Journal of Philosophy*, 4, 87-106.
- Dennett, Daniel C. (1998). *Az intencionalitás filozófiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Fillmore, Charles (1985). Frames and the Semantics of Understanding. *Quaderni di Semantica*, 6, 222-53.
- Fodor, Jerry (1975). *The Language of Thought*. Cambridge, Harvard University Press.
- Gaver, William W., Mandler, Gerorge (1987). Play it again, Sam: On liking music. *Cognition and Emotion* 1 (3), 259–282.
- Goldberg, Adele E. (1995). *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago and London, University of Chicago Press.

- Goldberg, Adele E. (2006). *Constructions at Work: The Nature of Generalizations in Language*. Oxford, Oxford University Press.
- Grabócz Márta (2004). *Zene és narrativitás*. Pécs, Jelenkor Kiadó.
- Huron, David - Margulis, Elizabeth Hellmuth (2010). Musical expectancy and thrills. In: Patrik N. Juslin, John Sloboda (szerk., 2010). *Handbook of Music and Emotion*. New York, Oxford University Press, 575–604.
- Jackendoff, Ray - Lerdahl, Fred (2006). The capacity for music: What is it and what's special about it? *Cognition* 100 (1), 33–72.
- Juslin, Patrik N. (2000). Cue utilization in communication of emotion in music performance: Relating performance to perception. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* 26 (6), 1797–1813.
- Juslin, Patrik N. (2003). Five facets of musical expression: A psychologist's perspective on music performance. *Psychology of Music* 31 (3), 273–302.
- Juslin, Patrik N. (2013). From everyday emotions to aesthetic emotions: Towards a unified theory of musical emotions. *Physics of Life Reviews* 10, 235–266.
- Lakoff, George (2008a). *The Political Mind: A Cognitive Scientist's Guide to Your Brain and Its Politics*. New York, Penguin.
- Lakoff, George (2008b). The neural theory of metaphor. In: R. Gibbs (szerk.) *The Cambridge Handbook of Metaphor*

- and Thought*. New York, Cambridge University Press, 17-38.
- Lakoff, George - Johnson, Mark (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press.
- Lakoff, George - Johnson, Mark (1999). *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York, Basic Books.
- Lakoff, George - Narayanan, Srinivasan (2010). Toward a Computational Model of Narrative. In *Computational Models of Narrative: Papers from the AAAI Fall Symposium*, 21-28.
- Langacker, Ronald (1987). *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald (2008). *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. New York, Oxford University Press.
- Lerdahl, Fred - Jackendoff, Ray (1983). *A Generative Theory of Tonal Music*. Cambridge (Massachusetts): The MIT Press.
- Levinson, Jerrold (2004). Music as narrative and music as drama. *Mind & Language* 19 (4), 428– 441.
- Maus, Fred Everett (1988). Music as drama. *Music Theory Spectrum* 10, 56–73.
- Maus, Fred Everett (1991). Music as narrative. *Indiana Theory Review* 12, 1–34.
- Newcomb, Anthony (1987). Schumann and late eighteenth-century narrative strategies. *19th-Century Music*, 11 (2), 164–174.

- Ricoeur, Paul (1973). The Model of the Text: Meaningful Action Considered as a Text. *New Literary History*, 1, 91-117.
- Rorty, Richard (1991). *Objectivism, Relativism, and Truth*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Shapiro, Lawrence (2011). *Embodied Cognition*. London, Routledge.
- Talmy, Leonard (1983). How Languages Structure Space. In: H. Pick - L. Acredolo (szerk.) *Spatial Orientation: Theory, Research and Application*. New York, Plenum Press, 225-282.
- Talmy, Leonard (2000). *Toward a Cognitive Semantics*. Cambridge - London, MIT Press.
- Walker, Robert (2004). Cultural memes, innate proclivities and musical behaviour: A case study of the western traditions. *Psychology of Music* 32 (2), 153–190.
- Wilson, Margaret (2002). Six views of embodied cognition. *Psychonomic Bulletin & Review*, 4, 625-636.
- Ziemke, Tom - Zlatev, Jordan - Frank, Roslyn M. (szerk.) (2007). *Body, Language and Mind, Embodiment*. Berlin - New York, Mouton de Gruyter.

Művészet és innováció a hálózati társadalomban¹

Bevezetés

A művészeti innováció egy adott kor társadalmi, kulturális viszonyai által meghatározott válasz valamilyen esztétikai problémára. Olyan ötlet, tárgy, formarendszer, gyakorlat, amely megújítja az alkotó életvilágára reflektáló narratívák formai megjelenítését. Segítségével a művek esztétikuma a korábbiaktól eltérő módon kelt befogadói rezonanciákat és teszi megragadhatóvá az alkotók világképét, emberfogalmát és a művészt foglalkoztató problémák kapcsán sugallt megoldásokat. Egyaránt táplálják a formai nyelvet determináló benső, tehát a művész saját élményvilágára vonatkozó és külső, azaz az alkotó társadalmi, kulturális környezetét megjelenítő tartalmak.

Minden művészeti alkotás az alkotó ember szándékait, hiteit, vágyait megjelenítő történetek sorát hordozza magában, amelyek nélkül a létrehozott mű értelmezhetetlen vizuális és/vagy akusztikai ingerek összességéként funkcionálna a világban. Éppúgy jelen vannak ezek a történetek az irodalmi, képzőművészeti és zenei alkotásokban, mint a filmben, a táncban vagy a pantomimban. Mint Roland Barthes írja, a narratíva, „mint az élet, csak úgy egyszerűen van” (Barthes 1977: 79). A művészi narratíva olyan különleges, az emberi lényeket megjelenítő metakódként működik az alkotói folyamatokban, amely lehetővé teszi, hogy az alkotói

¹ A kutatást Kooperatív Doktori Program keretében az Innovációs és Technológiai Minisztérium, valamint a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap támogatta.

szándékok megragadásával az alkotó és a befogadó által ismert közös világgal kapcsolatos üzenetek szabadon áramolhassanak az adott kultúrákban, vagy a különböző kultúrák között. A művészeti innovációt meghatározó alkotói történetek két egymással szorosan összefonódó narratíva-formát feltételeznek: minden explicit, „elmesélt” történet a háttérben rejlő intenciókat, szándékokat, hiteket és vágyakat megjelenítő élettörténetek, implicit narratívák révén nyer jelentést a befogadó számára, aki e két narratíva réteg együttes feldolgozásával talál választ arra a kérdésre, hogy az adott szituációban lehetséges, társadalmilag elfogadott és értelmezhető aktusok közül a művész milyen indítékok alapján választotta ki a számára legmegfelelőbbnek tűnőt üzenete közvetítésére. Ebből következően a megújuló formai nyelvet tápláló narratívák megértése feltételezi az alkotások bemutatására, közzétételére irányuló alkotói szándékok reprodukálását is. Más szóval, az alkotás bemutatásának közegével kapcsolatos társadalmi és alkotói narratívák éppúgy forrásai az esztétikai innovációnak, mint az alkotások által megjelenített valamennyi más, az alkotói szándékokat, hiteket, vágyakat érzékeltető történetek. Maga az innováció ilyen formán egyaránt reflektált a művész által érzékelt társadalmi, kulturális problémára és a probléma-alkotó viszony mentális dimenzióira.

Az így determinált esztétikai innováció különböző keretek között manifesztálódhat a művészetben. Testet ölthet például egy konkrét mű sajátos, egyedi formai világában, vagy egy művészeti csoport, közösség, irányzat által egyöntetűen preferált új, a konvenciókat revidáló formarendszerben. Ezeket a kereteket azoknak a konvencióknak és kooperatív kapcsolatoknak az átalakulása jelöli ki, amelyek az alkotót a kortárs művészekhez és saját közönségéhez kötik. Mint arra Howard S. Becker *Arts worlds*

című munkájában felhívja a figyelmet, a művészeti innovációt egyaránt táplálják az alkotó tevékenység alapját képező konvenciók és kooperatív kapcsolatok változásai, valamint azon társadalmi szereplők (művészeti világ) kooperatív cselekvései, akik az intézményesen meghatározott konvenciókhoz képest megkülönböztetett pozíciót foglalnak el (Becker 1982). Az esztétikai innovációt kooperatív cselekvések révén befolyásoló művészeti világ, mutat rá Becker, olyan, a művészet előállításával, megrendelésével, megőrzésével, népszerűsítésével, kritikájával és értékesítésével foglalkozó emberek hálózata, akiknek a hagyományos eszközök közös ismeretét feltételező, együttműködő tevékenysége a művészeti világot ismertté tevő alkotásokat teremt. Ezek a kooperatív cselekvések és az általuk generált csoportok határozzák meg azt, hogy az innováció eredményeként született művek milyen hatást gyakorolnak a kortárs alkotókra és befogadókra. Mint arra Harrison C. White and Cynthia A. White is rávilágítanak, minél erőteljesebben és tudatosabban kapcsolódik egy művész ezekhez a csoportokhoz, annál nagyobb a befolyása a kortárs művészet tendenciáit meghatározó folyamatokra (White & White 1993).

Az egyéni innovációs tevékenység tehát a társadalmi kapcsolatok mögöttes hálózatába ágyazott alkotómunka gyümölcse, aminek eredményességét jelentős mértékben függ a művész kortárs értelmiségiek nagyobb társadalmi interakciós láncolataiban elfoglalt speciális pozíciójától. Miután a művészek, alkotóközösségek által elfogadott és alkalmazott normák, konvenciók, formai eszközök szoros kapcsolatban vannak a tudás megőrzésének és átadásának társadalmilag, kulturálisan elfogadott technikáival, az uralkodó kommunikációs technológiák terén bekövetkező változások erőteljes hatást gyakorolnak a művészeti

innováció fogalmára és szerkezetére, a művészet társadalmi szerepével kapcsolatos elvárásokra is. Tanulmányunkban arra kívánunk rávilágítani, hogy az információs technológiák megjelenésével kialakuló, új kooperációs formák hogyan változtatják meg a művészeti innováció társadalmi, kulturális kereteit, és ezáltal a művészeti innovációról alkotott fogalmunkat. Ennek során abból a feltevésből indulunk ki, hogy a digitális kultúrában megszülető új közösségi formák jelentős mértékben formálják a művészek egymás közötti és közönségükkel folytatott kommunikációját, ami hatással lehet az esztétikai innovációt meghatározó kooperációs viszonyokra. Mint arra a későbbiekben rávilágítunk, az információ korában megszülető hálózati társadalom az újmédiához köthető, mediatizált közösségi viszonyok összetett rendszere révén teremt új kontextust az innováció megvalósulásához és befogadásához. Ez a folyamat az általunk javasolt megközelítésben az innovációs tevékenység köré szerveződő alkotói és befogadói közösségek minden eddiginél nyitottabb és kooperatívabb struktúráinak létrejöttéhez vezet.

A művészeti innováció fogalma és sajátosságai

A művészet és innováció tárgyköre napjaink innováció-elmélettel foglalkozó szakmai műhelyeiben nagy érdeklődésnek örvendő terület, amit egyre növekvő szakpolitikai figyelem kísér. A kreatív ágazatok mindinkább fókuszba kerülnek, ami gazdasági jelentőségük elismerésének a jele. Az Európai Bizottság kulturális ágazatnak támogatást nyújtó alapprogram, a Kreatív Európa Program a 2021–2027 közötti tervezési időszakra vonatkozóan például kiemelt kérdésként kezeli a kulturális és kreatív ágazatok versenyképességének növelését és az eddigi programokhoz képest nagyobb hangsúlyt helyez az

innováció kérdéskörére. Maga az alapprogram három fő ágra oszlik, ezek közül kettő, a „Kultúra” és a „Szektorközi” ág, nevesíti a munkaprogramjában az innovációs tevékenységek támogatását.

Az esztétikai innováción túl – a téma jelentőségére rámutatva – ki kell emelni további dimenziókat is: a technológiai innovációk bővítik a művészeti világhoz való hozzáférést, csökkentik az alkotó és a műértő/fogyasztó közötti távolságot, virtualizálják a piacot, növelik az értékesítés sebességét és megváltoztatják a művészeti szektorban működő vállalkozások működését. A technológia átalakította a művészet megvásárlásának és eladásának módját is három kulcsfontosságú területen: a művészet bemutatásának/hozzáféréseinek módjától kezdve azon át, hogy miként, mivel fizetnek érte és az új üzleti modellek révén hogyan történik a tulajdonjog cseréje. A blokklánc, a kriptovaluták és a mesterséges intelligencia átalakítják a művészet értékesítésének módját, radikális és azonnali változásokat generálva.

A szakterület ismert kutatója, James Heilbrun (2001), a művészet és a gazdaság viszonyrendszerét vizsgáló könyvében két olyan tényezőt emel ki, amely jelentős mértékben fogja befolyásolni a művészetek jövőbeli helyzetét: [1] a technológiai innovációk, amelyek olyan „helyettesítő” termékeket hoznak létre, amelyek képesek versenyezni az élő előadással, vagy a humán produktumokkal, illetve [2] a művészeti innovációk, amelyek képesek felépíteni és fenntartani a közönség érdeklődését, új utakat nyitva meg a művészeti kifejezésben.

A művészeti innováció a kilencvenes évektől kerül a művészetelméleti érdeklődés fókuszába. Komplex, munkadefiniációs kísérletével Castañer és Campos 2002-es tanulmányában találkozhatunk először (Castaner & Campos

2002). Szerintük a művészi innováció olyan tevékenység, amely az *adott területen* újdonságértékkel bír. Ezen a ponton hangsúlyozzák, hogy koncepciójukat illetően azonos platformon vannak Beckerrel (1982) aki a meglévő művészeti konvencióktól való radikális eltérésként tekint az innovációra. Két olyan dimenziót emelnek ki, amelyben a művészeti innováció megvalósulhat, és ez a *tartalom* és a *forma*. Ugyanakkor a meglévő (pl. formai) innovációk átvétele még nem elégséges, hogy konkrét művészeti innovációról beszélhessünk, miként tartalmi újítások alkalmazása sem. Ahogy rámutatnak: fontos megkülönböztetnünk az innováció *külső* és *belső* formáit, a tényleges innovatori tevékenység számos más dimenzióját is figyelembe véve, mint amilyen például az interaktivitás, vagy a multidiszciplinaritás (Castañer & Campos 2002).

Fontos tehát már az elején látnunk, hogy egyes művészeti ágak eltérő innovációs potenciállal és motivációval bírnak, amit számos tényező befolyásol. Crane (1992) szerint a kulturális ipar azon ágazataiban, ahol diverz közönség, sok tartalomszállító/előállító és sokfajta terjesztési mód létezik (a képzőművészetet említ példaként), sokkal erősebb a motiváció az innovációra, mint például a néhány nagy gyártó által uralt tömegmédiában, amely szinte kizárólagosan a közönség számának növelésében érdekelt. Vera L. Zolberg (1980) az amerikai művészeti múzeumok és szimfonikus zenekarok innovációs képességének különbségeit vetette össze, és megállapítja, hogy bár a szervezeti struktúrák, a pénzügyi források és a piaci tényezők mind befolyásolhatják az egyes szervezettípusok innovativitásának mértékét, e tekintetben mégis a formai sajátosságok bírnak a legjelentősebb befolyással. A művészeti formák alapstruktúrája nyilván erősen meghatározó: a zene jobban kötött az időbeliséghez, erősen

efemer karakterű performanszokban mutatkozik meg, míg a képzőművészet inkább a teret használja, konkrét tárgyakra manifesztálódik. Mindezen különbségek eltérő finanszírozási modelleket is jelentenek egyben, és eltérő tér- és időbeli szükségleteket jelenítenek meg, amelyek kiegészülnek a közönség elvárásaival is: nagyobb innovációs nyomás tapasztalható például egyes képzőművészeti kiállítóterek esetén, mint előadó-művészeti intézmények kapcsán.

A művészeti innováció fogalmát úgy is meghatározhatjuk, mint a művész munkássága során az idő múlásával bejárt pályát, amely a stílus és az esztétika tekintetében más és más referenciákhoz viszonyítva különböző mértékű újdonságot mutathat egy kulturális terület, vagy egy adott részterület konvenciói, illetve a művész önmagával szemben támasztott elvárásaival/korábbi munkásságával szemben. (Montanari et al. 2016:798). A művészeti innováció esztétikai dimenziója kerül előtérbe Lievrouw és szerzőtársai (1994) tanulmányában, akik az esztétikai innovációk sajátosságait vizsgálják feltéve a kérdést, hogy az esztétikai innovációk megfelelnek-e az innovációk klasszikus jellemzőinek? Az esztétikai innovációt úgy definiálják, mint egy olyan ötletet, gyakorlatot, vagy tárgyat, amely érvényes, új választ kínál egy esztétikai problémára. Elemzésükben a Shoemaker (1971) és Rogers (1983) által felvázolt kritériumokat használják, akik szerint az alábbi kategóriák jegyében azonosíthatjuk be az innovációt. (1) Ötlet és/vagy tárgyi összetevők megléte: egy adott innovációnak létezhet tárgyi összetevője (anyagi vagy fizikai aspektusa) illetve lehet pusztán egy ötlet, gyakorlat vagy eszmei felvetés is - azonban a legtöbb alkotás egyaránt rendelkezik eszmei és tárgyi komponenssel.

(2) A relatív előny meghatározása: vagyis egy adott innováció jobbnak értékelhető-e, mint az, amit felvált. Például egy művészeti innováció piacképesebb, nagyobb gazdasági előnyt hoz, vagy éppen társadalmi előnyökkel jár, s így magasabb presztízszüként érzékelhető. Ám ugyanígy előnyként fogható fel az is, ha valamely művészi produktum rövid vagy tartós érzelmi hatások kiváltására képes, a befogadó/felhasználó érzelmi állapotát befolyásolja, és ezáltal más innovációkkal szemben egyedi előnnyel bír.

(3) Kompatibilitás: egy innováció mennyire áll összhangban a potenciális befogadó/felhasználó értékrendjével, korábbi tapasztalataival és igényeivel. Lievrouw és szerzőtársai rámutatnak, hogy a kompatibilitás kérdése nagyon összetett, mivel a kortárs művészetben sokszor a kánonkövetés, vagy a hagyománytisztelet kontraproduktív: kisebb kritikai vagy gazdasági sikert jelent, míg a másik oldalról a hagyományokkal való szembefordulás, vagy radikális újdonságtartalom egy sokkal hosszabb elfogadási folyamatot is jelenthet, és egy innováció esetében jelentős akadálnak is tekinthető a meghonosodott, elfogadott formáktól való eltérés.

(4) A komplexitás kategóriája arról árulkodik, hogy az adott újítás és annak használata mennyire közérthető. Alapvetően egy innováció összetettségének foka és annak befogadása, elterjedése fordított arányban áll egymással, de esztétikai innovációk esetében nem minden esetben igaz ez az állítás. Például egyes, az átlagos befogadó számára nehezen értelmezhető művészeti innovációk jelentős népszerűsége tudnak szert tenni összetettségük ellenére is vonzóvá válva a fogyasztó számára. Komplexitásuk segíti az elfogadásukat, enigmatikus voltuk, vagy homályosságuk az unikalitás auráját kölcsönzi nekik, s ez egyes esetekben kritikai és anyagi sikerrel is járhat.

(5) A kipróbálhatóság mértéke, ami annak lehetőségét jelenti, hogy egy innovációval milyen mértékben lehet szűkebb, korlátozott keretek között kísérletezni a szélesebb körű alkalmazás, vagy szélesebb közönség elé lépés előtt. Az esztétikai innovációkat ez általánosságban jellemzi, a piacra lépés, egy produktum közönség elé vezetése jellemzően fokozatosan történik meg (gyűjteményes kiállítások, fesztiválok, közös tárlatok, vásárok stb.).

(6) A megfigyelhetőség kategóriája azt jelenti, hogy egy innováció eredményei milyen mértékben (át)láthatóak mások számára is. A technológiai innovációk mellett – aminek esetében nyilvánvaló a gyakorlati hasznosság – az esztétikai innovációk is jól láthatóan pozícionálhatók: a művészeti rendezvények sajtónyilvános társadalmi események, a művészeti produktumok piacosítható, konkrét, összemérhető értékkel bíró tárgyak (illetve az NFT révén soha nem látott értékkel felruházható ezidáig nem monetizálható objektumok is, mint pl. a képregényfigurák). Az átláthatóságot szolgálják a katalógusok, a kritikusok, a médiamegjelenések vagy éppen rangos fesztivál vagy kiállítóhelyek meghívásai is.

A fentieket összegezve azt kell látnunk, hogy az esztétikai innovációk nem sokban különböznek más típusú innovációktól. Egyaránt lehet eszmei és tárgyi összetevőjük, megtapasztalható a relatív előnyük, amit más választási lehetőségekkel szemben kínálnak, a felhasználók számára megfigyelhető a pozitív aspektusaik. A kompatibilitás kérdésében pedig egy összetett fenoménnal szembesülünk: a befogadók értékeivel és igényeivel összeegyeztethető, de akár radikálisan eltérő tartalmak is léteznek. Hasonló kettősséget érzékelünk a komplexitás esetében is, ami egyszerre jelenthet hátrányt és versenyelőnyt.

A művészeti innováció feltételrendszere

A művészeti innováció és kapcsolatépítés kérdésköre kiemelt jelentőségű probléma a kortárs szerzők körében. Montanari és szerzőtársai (2016) például tanulmányukban rámutatnak a művész folyamatos ingadozására egy „zárt” (erős kötelék, kevés szervezettel) és egy „nyitott” (lazább kötelék, sok szervezettel) kapcsolati háló között. Mindazon kapcsolati hálózatok, amelyekbe egy művész beágyazódik, támogathatják, vagy éppen ellenkezőleg, gyengíthetik a művészi innovációs tevékenységet. Kizárólag tudatos egyéni tervezéssel aknázhatók ki az egyes hálózatokkal járó előnyök. E tekintetben a személyes/egyéni küldetés szerepe sem elhanyagolható, hiszen bár egy adott kapcsolati háló előnyei idővel megváltozhatnak, átalakulhatnak, az egyéni szakmai pálya tudatos alakítása, az önálló identitás és arculat önmagában is jelentős innovációs potenciállal bír. A művész kettős törekvése, a művészetvilágba történő integráció a vágya és a hasonló művészeti tevékenységet folytatóktól való megkülönböztetés igénye olyan szerepkonzolidációt kíván, amely eredményeként tudatos innovációs tevékenység valósítható meg.

Amellett, hogy bizonyos szervezetekkel, a művészeti élet kulcsszereplőivel, a fontos alkotói közösségekkel, műhelyekkel fenntartott kapcsolatok számos előnnyel járhatnak a művészek számára (forrásai lehetnek a legitimitásnak, presztízstadó státuszt kínálhat a tagság), az innovációs tevékenységet ösztönző, azt támogató és fenntartó szerepük is lehet az ilyesfajta kooperációknak (Montanari et al. 2016: 815-817). Művészi tevékenysége során a művész kénytelen a kreativitását összeegyeztetni a társadalmi normákkal, az intézményi korlátokkal és konvenciókkal, ami megnehezíti az innováció felismerését és támogatását. Ebben a közegben fontos szerepet töltenek be

azok a kreativitást támogató, innovatív készségeket kibontakoztatni képes művészeti kooperációk, amelyek révén a művészek képesek másokat mozgósítani és motiválni, erőforrásokat gyűjteni, kapcsolatokat építeni, szervezeti megállapodásokat kialakítani és az innovációkat az adott társadalmi, kulturális viszonyok között legitimálni (Patriotta et al. 2016: 2).

Az innováció gyakran a szélesebb körű társadalmi változások tükröződése, ami miatt a művészeti innovációkat azokon a társadalmi adottságokon és feltételeken belül kell értelmeznünk, amelyek között azokat létrehozzák, terjesztik és fogyasztják. A stabil, intézményesített környezetben a művészek jellemzően átveszik az elfogadott, magától értetődő konvenciókat, sok esetben nem aknázva ki a meglévő innovációs potenciált. Cattani és Ferriani (2008) közös munkájukban azon kapcsolatok szerkezetét vizsgálják, amelyek lehetővé teszik, hogy a művészeti tevékenységekben az egyének és a szervezetek a rendelkezésre álló erőforrásaik hatékony mozgósításával végezzék munkájukat. Ennek a vizsgálatnak a kontextusában születik meg a mag és periféria hálózati struktúrák elmélete. Cattaniék azt hangsúlyozzák, hogy szoros kapcsolat van az egyének kreatív/innovatív teljesítménye és a nagyobb társadalmi rendszerben elfoglalt relatív pozíciójuk között. Azok az egyének, akik a mag és a társadalmi rendszer perifériája közötti térben képesek mozogni, előnyös helyzetben vannak ahhoz, hogy fokozzák kreatív teljesítményüket, kibontakoztassák innovációs potenciáljukat. Az, hogy közel vannak a maghoz, annyiban válik előnyükre, hogy közvetlenül érintkeznek a társadalmi legitimitás forrásaival és a kreatív teljesítmény fenntartásához elengedhetetlen támogatást, anyagi forrásokat képesek megszerezni. Ugyanakkor nem veszítik el a kapcsolatot a perifériával sem, ami által olyan friss, új impulzusokhoz

juthatnak hozzá, amelyek nagyobb valószínűséggel a hálózat peremén keletkeznek.

Cattani és Ferriani kiemelik, hogy a hálózati csomópontokhoz való közelség megkönnyíti a lehetőségek kiaknázását és az erőforrásokhoz való hozzáférést, ezáltal lehetővé teszi a magszereplők számára, hogy a kritikus hálózati kapcsolatok feletti ellenőrzést gyakorolják, ami által az innovációs tevékenységük és e tevékenység legitimitása is könnyebben valósulhat meg. Másfelől, miután ezek a szereplők ismerik az uralkodó konvenciókat, minden bizonnyal olyan kreatív teljesítményeket hoznak létre, amelyek megfelelnek az elfogadott szokásoknak és kánonoknak. Ezzel szemben bár az uralkodó konvenciókat kevésbé ismerő, vagy a magszereplőkkel gyengébb kapcsolatban álló művészek eredetibb ötleteket hozhatnak létre, periférikus helyzetük egyúttal meg is nehezíti számukra, hogy törekvéseiket a műalkotásokat a közönséggel összekötő egyének és szervezetek megfelelő hálózatán keresztül széles körben érvényre juttassák és bemutassák (Cattani & Ferriani 2008:837-839). Vagyis a magtól vagy a perifériától való távolság nem biztos, hogy negatív következményekkel jár az egyéni kreativitásra vagy innovációs készségekre, amennyiben részt tudnak venni a mag és a periféria szereplőit egyesítő csoportok munkáiban, és ki tudják aknázni a mindkét pozícióból származó előnyöket.

Perry-Smith és Shalley (2003) rámutat, hogy azok a perifériális szereplők, akik elismerést szereznek, fokozatosan a mag felé mozdulnak, és ezáltal hozzáférnek az erőforrásokhoz. Ahogy egyre inkább a középpontba kerülnek, tevékenységük konvencionálisabbá válik, és egy új főáramlatot alkotnak. A mag és a periféria közötti interakciókat és cseréket segíthetik olyan események, mint például filmfesztiválok, művészeti kiállítások, vagy

tehetségkutatók, ahol az eltérő szakmai és szervezeti háttérrel rendelkező résztvevők (akár rendszeresen) találkoznak, hogy bemutassák munkájukat, társadalmi-szakmai hálózatokat építsenek, és megismerjék mások teljesítményét. Az ilyen események elmoshatják a mag és a periféria közötti határokat, és az innovációt elősegítő közegként funkcionálnak, a művészeti termelés új formáit konvencionálizálva (Patriotta és Hirsch 2016: 871-72).

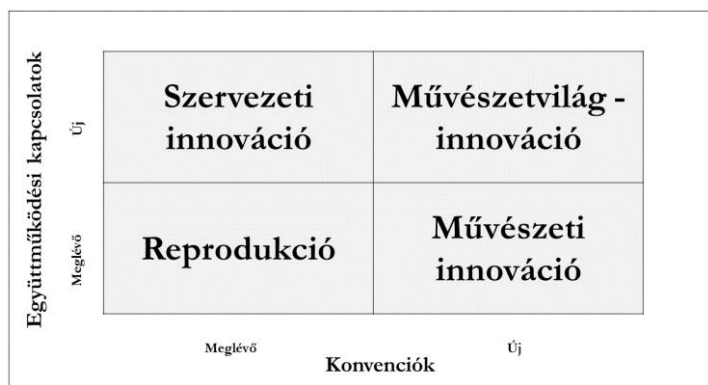
Patriotta és Hirsch (2016) a művészeti innováció árnyaltabb megértését sürgetve hívják fel a figyelmet a hálózatok és konvenciók rendszerére, amelyben a művészek működnek. Ennek során a Danto-tól eredeztethető „művészetvilág” (*artworld*) fogalmi keretét használják. A művészetvilágot olyan társadalmi-szimbolikus térként írják le, amelyekben a többé-kevésbé bevett konvenciók folyamatosan reprodukálódnak, formálódnak, vagy akár lecserélődnek a központi és perifériális szereplők közötti cserék révén, valamint a szélesebb társadalmi dinamikák hatására. Más szerzők, mint például Lievrouw a művészetvilágot olyan társadalmi rendszerként határozza meg, amelynek tagjai a művészek, a kereskedők, a kritikusok és a kurátorok, kormányzati tisztviselők és döntéshozók, a művészeti szervezetek vezetői, pedagógusok, akik egyrészt a művészeti alkotások/produktumok előállításában, másrészt ezen alkotások terjesztésében, bemutatásában töltenek be szerepet (Lievrouw 1994:382). Becker (1982) azt állítja, hogy a művészeti alkotások nem elszigetelt egyéni produktumai, hanem az alkotók, az anyagszállítók, a műkereskedők és menedzserek, kritikusok és a közönség dinamikus együttműködésének eredményei, akik együtt alkotják a művészetvilágokat (*art worlds*). Mint írja, „nem ésszerűtlen azt állítani, hogy a műalkotást nem az egyes művész, hanem a művészetvilág alkotja” (Becker 1982: 194). A művészetvilág

a művészet előállításával, megrendelésével, megőrzésével, népszerűsítésével, kritikájával és értékesítésével foglalkozó individuumok összessége: olyan személyek és szervezetek hálózata, akiknek kooperációja a konvencionális eszközök és elméleti keretek közös ismerete révén megteremti a művészeti alkotótevékenység feltételeit.

Becker kiemeli, hogy a művészetvilágot formáló konvenciók nagy jelentőséggel bírnak, és bár ezeket a konvenciókat veszélyeztetik az innovatív szereplők, a művészek új kifejezési formákat kereső kreativitása. természetesen lehetséges az innováció az egyes szereplők számára is. A konvenciók ellenében folyamatos kihívást jelentenek a technológiai újítások, továbbá az elméleti viták és az ezek generálta konfliktusok is. A művészetvilágokban az innováció egyfelől a konvenciók és kapcsolatok változásaiból ered, amelyek a művészeti alkotótevékenységek alapjait formálják, másfelől a művészetvilágokon belüli szereplők kooperatív cselekvéséből, akik az intézményesen meghatározott konvenciókhoz képest új, megkülönböztetett pozíciókat alakítanak ki.

Patriotta és Hirsch (2016) elméletük kidolgozásakor a művészeti innováció kooperatív kapcsolatokon alapuló modelljéből indulnak ki. Felfogásukban a kooperatív kapcsolatok olyan szervezetek és tevékenységek láncolatára utalnak, amelyek a nyers ötletet fokozatosan művészeti termékekké alakítják át, és ezeket a termékeket összekapcsolják a közönséggel. Ez az elméleti keret kiterjeszti Becker művészetvilágokról alkotott koncepcióját, dinamikus társadalmi-szimbolikus terekként ábrázolva azokat, ahol a mag a legitimitással és a domináns konvenciókkal társul, míg a periféria olyan társadalmi szereplőket és elképzeléseket testesít meg, amelyek potenciálisan megkérdőjelezzik ezeket a konvenciókat.

A szerzők a művészeti innovációs folyamatot négy alapdinamika mentén értelmezik. (lásd az 1. ábrát). Ezek a következők: reprodukció (ugyanazokat a dolgokat ugyanúgy csinálni); művészi innováció (új dolgokat csinálni ugyanúgy); szervezeti innováció (ugyanazokat a dolgokat új módon csinálni); és művészetvilág innováció (új dolgokat csinálni új módon). A legradikálisabb és a legnagyobb kihívást jelentő változásokat a művészetvilág-innováció jelenti, amely a művészeti tevékenységek szerveződését segítő kooperatív kapcsolatokban és a művészetvilág konvencióiban bekövetkező egyidejű változásokból ered, amelyek meghatározzák a műalkotások előállításának elfogadott normáit és szabványait.

1. ábra Patriotta és Hirsch (2016) alapján

A művészeti innovációt meghatározó kooperatív kapcsolatokat erőteljesen determinálják a műalkotások születését és interpretációját egyaránt befolyásoló és a művészetvilág keretein belül megszülető, speciális közösségi viszonyok. Ezek a közösségi kapcsolatok pedig magukon hordozzák az azokat fenntartó, kulturálisan domináns

információtovábbítási technológiák specifikumait. Nincs ez másképp a digitális kultúrában sem, amelyben az újmédiához köthető mediatizációs processzus új közösségi formák megszületéséhez vezet. Mint arra a továbbiakban rá kívnunk világítani, ebben a kultúrában a művész más művészekkel és a befogadókkal kialakított közösségi, társadalmi kapcsolatai is új tartalommal telítődnek. Ez a változó tartalom eddig ismeretlen kereteket kínál az esztétikai innováció megvalósulását és társadalmi elfogadtatását megalapozó alkotói kooperációkhoz. Ezért a következőkben a művészeti innováció társadalmi, kulturális környezetét és közösségi viszonyrendszerét átalakító mediatizációs folyamatokat tekintjük át külön is kitérve az újonnan született közösségi formák néhány sajátos elemére.

Mediatizált közösségi formák a hálózati társadalomban

Az információs technológiák (internet, mobiltelefon stb.) mindennapi használata révén a média logikája mindinkább behálózza életvilágunkat, hatással van a társadalom és a kultúra minden elemére, megváltoztatja az olyan társadalmi alrendszerek működését is, mint a művészet, a tudomány, vagy a politika. A mindent átható mediatizáció lényegét tekintve olyan meta-folyamat, amely azzal, hogy átalakítja a szocializáció, társadalmi élet teljes feltételrendszerét, egyúttal új társadalmi formákat is teremt, és eddig ismeretlen árnyalatokkal gazdagítja a kommunikáció közösségformáló szerepéről alkotott képünket.

A közösségek mediatizációja alatt így nem csupán a tömegkommunikációs tartalmak közösségi életre, értékrendre, konvenciókra, nyelvhasználati szokásokra gyakorolt hatását értjük, hanem azt a társadalmi processzust is, amely az új (közösségi) média használata során szerveződő virtuális és az adott helyen megvalósuló

személyközi kapcsolatokra épülő, fizikai közösségek közötti kölcsönhatás megerősödésével eddig ismeretlen közösségi formák megszületéséhez vezet. A mediatizáció eredményeként a virtuális és fizikai közösségek határai mindinkább elmosódnak, a hagyományos közösségi viszonyok alapjain új, hibrid (virtuális-fizikai) közösségek szerveződnek. A közösségek mediatizációja lényegét tekintve tehát nem más, mint ezeknek az új kommunikációs technológiák használatához kötődő, hibrid közösségi formáknak a kialakulása.

Amíg a közvetített kommunikáció könyvnyomtatáshoz kapcsolódó korábbi formái mellett a különböző primér csoportokon (család, rokonság, baráti kör stb.), helyi közösségeken belüli közvetlen személyközi kommunikációnak még komoly szerepe volt a napi információcserében, addig az új technológiák alkalmazásával ezeknek a helyhez kötött szóbeli közlési folyamatoknak a közösségformáló funkciója egyre kevésbé érzékelhető. Mindez alapvetően változtatja meg a közösségről és a társadalomról kialakított képzetünket. Az elektronikusan közvetített kommunikáció eredményeként megszülető új közösségi formák meghatározzák mindennapi kommunikációs viszonyainkat, emberi kapcsolatainkat, életünket. Olyan valós közösségekként működnek, amelyek a közös érdeklődés, bizalom, nyitottság jegyében szerveződnek, és amelyek a fizikai közösségekhez hasonlóan a közösségi normákat, értékrendet elfogadó tagjaik számára a közösségi létből fakadó cselekvési erőforrásokat kínálnak.

Az internetet, mobiltelefont használó ember szabadon vándorolhat a kommunikáció folyamatában megszülető és egymásra kölcsönösen ható közösségek világában. Szabadságának forrása a többrétegű és rendkívül hajlékony közösségi identitásáért felelős, kiterjedt

kommunikációs kapcsolatrendszer, amely közösségről alkotott fogalmát egyszerre teszi összetetté és képlékennyé. Az elektronikus kommunikáció új technológiai tehát felgyorsítják azt a közvetített kommunikáció korábban megjelenő eszközeivel (könyv, nyomtatott sajtó, film, rádió) elkezdődő folyamatot, amely a belső társadalmi kötelékeihez, valós közösségi formáihoz erősen kötődő én felszabadítására irányul. Az individuum az új technológiák alkalmazásával megszülető kommunikációs térben egy, a különböző közösségek határain átívelő kapcsolati hálózat részévé válik. Ez a kapcsolati hálózatban való létezés jelenti képlékeny, többretegű identitásának forrását.

A számítógépet, mobiltelefont használó, televíziót néző, rádiót hallgató, szűkebb és tágabb környezetével folyamatos kommunikációs kapcsolatban levő művész és közönsége számára tehát a különböző társadalmi kontextusok határai szimbolikussá halványulnak. Számos közösségnek válhat tagjává mind az alkotó, mind a befogadó akár egyidejűleg is a különböző kommunikációs technológiák alkalmazásával, és, persze, számos olyan közösségből léphetnek ki az új médiatér nomádjaiként, amelynek belső viszonyai, normái, konvenciói elfogadhatatlanná váltak számukra. A közvetlen face-to-face kapcsolatok által meghatározott, fizikai és a főként elektronikusan közvetített kommunikációs viszonyokra épülő, virtuális közösségeket egyaránt sajátjának érző, alkotó individuum mindennapi kommunikációs tevékenysége mindinkább eltünteti ezeknek a közösségeknek a határait. A különböző közösségekben betöltött szerepei egymásra kölcsönösen hatva befolyásolják énképét, egyéniségét az egyes közösségi formákhoz való kötődését. Közösségről alkotott fogalma így számos fizikai és virtuális közösségélményből táplálkozva, a különböző közösségi

formák fogalmi megjelenítésének csomópontján születik meg. A fizikai és virtuális közösségek az egyéni fogalmi reprezentációk szintjén kerülnek kölcsönhatásba egymással és válnak az ilyen közösségekben akár egyidejűleg is jelenlevő individuumok kettős identitásának forrásává.

Ezt az összetett identitást azonban mindenekelőtt a közösségi lét egymásra ható, új formái táplálják. Az elektronikus médiumok használata ugyanis elsősorban azáltal teszi összetettebbé a közösségről alkotott fogalmunkat, hogy egyúttal új típusú közösségeket is teremt. Az információs technológiákat használó egyén egyszerre válik egy, a globális kommunikációt lehetővé tevő, a nemzeti, kulturális határokon átívelő, virtuális közösség elemévé és egy, az elektronikus médiumok használatával megerősödő, sajátos belső normák alapján szerveződő, helyi közösség tagjává. Amikor például egy művész, vagy egy befogadó az internet révén valamilyen tőle térben távol eső művészeti eseményről szerez információkat, akkor olyan kulturális és nemzeti határokon átívelő, mediatizált közösség tagjaként viselkedik, amelynek globális kritériumait a hatékony információközvetítés szabályai határozzák meg. Amikor viszont az így szerzett információkat közvetlen környezetével megosztja, akkor olyan helyi közösség tagjaként kommunikál, amelynek belső kohézióját épp az ilyen kommunikációs folyamatok, az azok keretében kialakuló viselkedési szokások determinálják.

Az új lokalitások tehát úgy feltételeznek erős közösségi kötődéseket, hogy egyúttal globális trendek, a globális tudat hatása alatt is állnak. Ezek a digitális kommunikációs térben szerveződő helyi közösségek így egyrészt erősítik a helyi kötődéseket, a lokális identitást, másrészt viszont meghatározó elemei az ebben a kommunikációs térben kibontakozó, globális hálózati

közösségnek is. A globális hálózati közösség ily módon viszonyítási keretül is szolgál az elektronikus kommunikációs folyamatok közepette születő helyi közösségeknek. A hálózott individuum saját helyi közösségét ugyanis egyre inkább a globális irányából kezdi értelmezni. A globális kommunikáció során szerzett információk tükrében határozza meg helyi közösségének főbb jellemzőit. Egyfajta globális mátrix jegyében dolgozza fel a helyi közösséggel kapcsolatos tapasztalatait.

Ez az új médiumok teremtette globális nézőpont azonban nem pusztán a közösség-meghatározásokat, de a társadalmi szabályokhoz fűződő individuális viszonyt is megváltoztatja. A globális kitekintés következtében szükségszerűen viszonylagossá váltak azok a nemzetállami érdekeket megtestesítő konvenciók, társadalmi értékek, normák, amelyek a szövegalapú, modern kultúrákban a helyi közösségek életét meghatározták. Ennek oka kettős. Egyrészt az írásbeliség korában általánossá vált, elvontabb társadalmi kategóriák, osztályok egyre kevésbé alkalmazhatók arra a közös kommunikációs térre, amelyben az elektronikusan kommunikáló emberek globálisan és lokálisan is kapcsolatba lépnek egymással. A globális viszonyítási keret így a nemzetállami érdekeket is megtestesítő társadalmi, politika kategóriák folyamatos felszámolásához vezet. Másrészt azzal, hogy az új kommunikációs tér hatására a globális és lokális események közvetlen kapcsolatba kerülnek egymással, jelentős mértékben megerősödik a helyi közösségek kohéziója, ami óhatatlanul is a hagyományos társadalmi, kulturális intézmények tekintélyének csökkenésével jár együtt. A kommunikációs szituációk számának növekedése megsokszorozza annak a helyi kommunikációs közösségnek a megtartó erejét, amelynek az egyén nem eleve elfogadott

szabályok és normák követésével, külső társadalmi erők hatására, hanem szabad és tudatos választás révén válik a tagjává.

Akár a globális, akár az újonnan szerveződő helyi közösségi szint irányából közelítjük meg az egyén és a társadalom viszonyát, azt látjuk, hogy az egyén egyre kevésbé kötődik az osztálya által kijelölt, konvencionális társadalmi helyhez. Mind szélesebb spektrumú kommunikációs tevékenysége révén egyre több olyan közösségi formát, életmódot, hagyományt és értékrendet ismer meg, amelyet korábban elzártak előle a normatív integráció tradicionális intézményei, az eleve elfogadott közösségi hagyományok és tekintélyek. Lehetősége nyílik ezáltal arra, hogy válasszon magának az egymással versengő közösségek, életmódok és értékek közül. S ez a hagyományosan elfogadott normák, életmódok, értékek viszonylagosságnak felismeréséből fakadó választás egyúttal a hálózott individuuum egyre összetettebb identitásának részévé is válik.

A közösség új szintjeinek kialakulása a mind összetettebb egyéni identitások révén tehát felülírja a társadalommal kapcsolatos hagyományos osztályozási, kategorizálási mintákat, s ezzel együtt mintegy újraintegrálja a különböző társadalmi csoportokat is. A globális és lokális közösségi szintek kialakulása ily módon vezet el egy új típusú lokalitás megszületéséhez, amelyet Meyrowitz találóan „glokális”-nak” nevez (Meyrowitz 2005: 23-25). Meyrowitz szerint az új kommunikációs technológiák megjelenése és kiterjedtebb használata kitérítette a tapasztalati teret, s ezáltal az önismeretünk forrását jelentő „általánosított másik”-ról alkotott fogalmunkat már nem pusztán a közvetlen környezetünkben élő emberek velünk kapcsolatos reakciói táplálják. A globális médiatérben immár más helyeken lévő, más közösségekben élő emberek is szolgálhatnak

„éntüörként”. S ez a medialisált, közvetített „általános másik”, bár nem szünteti meg az önmagunkról alkotott képünk függését a bennünket befogadó helyi közösségtől, csökkenti helyi kötődésünk jelentőségét énképünk kialakításában.

Másrészt azzal, hogy az elektronikus kommunikáció terében globális perspektívák nyílnak meg előttünk, kitérül az a viszonyítási mező is, amelyet Meyrowitz „általánosított máshol lét”-nek nevez (Meyrowitz 2005: 22-23). Az „általánosított máshol lét” olyan tükör, amelyben saját lokalitásunkat szemlélhetjük és megítélhetjük. Az „általánosított máshol lét” érzékelésével helyi közösségünkről más helyi közösségekhez viszonyítva alkotunk képet. Ez a kitérülő viszonyítási mező egyfajta globális mátrixot helyez a lokálissal kapcsolatos tapasztalatainkra, s így egy különleges én- és helytudat forrásává válik. „Glokálisokban élünk”, írja Meyrowitz, ami annyit jelent, hogy „bár valamennyi lokalitás több szempontból egyedi, mindegyik globális trendek és a globális tudat hatása alatt áll” (Meyrowitz 2005: 23). Az új médiaterben érvényesülő globális nézőpont tehát azzal, hogy általános viszonyítási mezőbe helyezi helyi közösségünket, egyúttal új, a lokalitáson túlmutató jelentést is ad közösségi interakcióinknak, amelyeket egy, az elektronikus média által megteremtett külső perspektívából, „felülnézetből” vagyunk képesek szemlélni.

A lokális és globális társbérletből fakadó „glokális”-ban azonban a helyi kötődés új, minden eddigénél erősebb formái is kialakulnak. Ennek oka pedig, hogy a globális nézőpont, az újmédiateret jellemző viszonyítási keret révén minden eddigénél tudatosabb választás eredményeként érezzük, valljuk magunkat egy helyi közösség tagjának. Más szóval, a globális kommunikáció révén megteremtődő,

miként Edward Relph fogalmaz, „objektív kívüllevés” (objective outsidersness) a lokálishoz való kötődés minden eddiginél tudatosabb, érzelmileg minden korábbinál erősebb formáját váltja ki (Relph 1976: 51-52). Az általunk több szempont mérlegelésével, tudatosan választott helyet és közösséget ugyanis sokkal inkább a sajátunknak fogjuk érezni, mint azt, amelyhez pusztán konvencionális kötelékek fűznek bennünket.

Az újonnan megszülető globális nézőpont azáltal, hogy minden eddiginél tudatosabbá teszi közösségi, társadalmi viszonyulásainkat, nem egyszerűen csak a viselkedésünket befolyásolja, de hatással van magára a társadalmi identitásra is. A globális kommunikáció teremtette „felülnézetben” átértékelődnek a szövegalapú társadalmakban kikristályosodott, hagyományos társadalmi kategóriák. A globális nézőpont révén tudatosabban közelítjük meg ezeket a kategóriákat, és emiatt egyre kevésbé tudjuk reflexió nélkül elfogadni a háttérükben boltosuló konvenciókat. Másrészt az új médiatér kínálta kommunikációs közeg teljes mértékig átjárhatóvá tette a közösségi, társadalmi kommunikációt meghatározó szituációs határokat. Az elektronikus médiumok révén megnyíló szituációs határok és a saját társadalmi, közösségi gyakorlatát globális nézőpontból szemlélő és ezáltal a konvenciókkal kapcsolatban mindinkább kritikusabbá váló személyiség attitűdjei miatt egyre kevésbé lehetséges több, a hagyományos, szövegalapú társadalmat jellemző kategóriát fenntartani, és új tartalmi elemekkel gyarapodnak az olyan fogalmak is, mint az innováció. Mint arra a továbbiakban rá kívánunk világitani a fentiekben taglalt fejlemények jelentős mértékben hozzájárulnak a művészeti innovációról alkotott fogalmunk jelentéstartományának bővüléséhez, erősítik az innováció iránti társadalmi nyitottságot és az

innovációvezérelte alkotótevékenység ennek jegyében történő közösségi határnyitásait.

A művészeti innováció közösségi, társadalmi keretei a digitális kultúrában

Miután a művészek, alkotóközösségek által elfogadott és alkalmazott formarendszer, normák, konvenciók, módszerek, nagymértékben függenek a tudás megőrzésének és átadásának technikáitól, a közösségek mediatizációjának irányába mutató változások erőteljes hatást gyakorolnak a művészeti innováció fogalmára, a művészet társadalmi szerepével kapcsolatos elvárásainkra is. A különböző közösségi formák mediatizációjához vezető és a tudástermelés, -átadás technikáit erőteljesen befolyásoló kommunikációtechnológiai változások ilyen módon hagynak nyomokat a művészeti alkotások megszületését és befogadását befolyásoló közösségek szerkezetén is. A legfontosabb fejlemény, hogy a közvetített kommunikáció új technológiáinak megjelenésével a művészeti innováció eredményességét meghatározó közösségi viszonyok maguk is mediatizálódnak.

Ennek a mediatizálódási folyamatnak a lényege a művészeti kommunikáció két alapvető irányából kiindulva két aspektusból ragadható meg. A művészeti tevékenység kommunikációs pozícióját egyrészt a művészek közötti kooperációkra, a művészeti tevékenységhez köthető szakmai nyilvánosságokra és információs bázisokra hivatkozva, azaz a művészetben belüli kommunikációs alkalmazások keretében lehet meghatározni. Ennek jegyében a művészeti kommunikációs stratégiák mediatizációját a művészeti közösségek mediatizációjával összefüggésben írhatjuk le rámutatva azokra az alkotói tevékenység természetét, eszközrendszerét általában is érintő változásokra, amelyek

megalapozzák az információ korának művészetfogalmát. A tudományos kommunikáció másik alapvető irányát a művészet alkotások célközönség felé való megjelenítése jelenti. Ebből a nézőpontból a művészeti kommunikáció mediatiszációja a célközönséggel a tömegkommunikáció új csatornáin is kommunikáló művészet gyakorlatának megváltozását jelenti. A művészeti kommunikáció mediatiszációjának két aspektusát jellemző folyamatok egymással kölcsönhatásban formálják az információ korának művészetfogalmát és a művészeti innovációval kapcsolatos képzetünket.

A továbbiakban arra kívánok rávilágítani, hogy az új kommunikációs technológiák használatával is számoló művészeti kommunikáció belső (művészekből, esztétákból, művészettörténészekből, kurátorokból stb. álló) és külső (a laikus, művészetkedvelő közönséget magában foglaló) célcsoportjai által alkotott közösségek mediatiszálódása egyaránt hozzájárul egy új művészeti innovációfogalom megszületéséhez. Megközelítésünkben a művészeti innovációt meghatározó közösségi viszonyok mediatiszációja a művészeti tevékenység célcsoportjainak mediatiszálódására visszavezethető folyamat, amely azon túl, hogy megváltoztatja az innovációs tevékenység kereteit, a művészeti kommunikáció különböző médiumait jellemző eszközök konvergenciáját is feltételezi.

Az információtovábbítás és –megőrzés digitális technikáinak elterjedése, az együttműködés eddig ismeretlen formáinak megjelenése tehát átalakítja a művészeti tevékenység belső és külső kapcsolatrendszerét. Az új médiumok használatával a művészet belső, azaz egyes alkotók, irányzatok, alkotóközösségek, szakmai műhelyek közötti és külső, azaz a laikus közönség által képviselt befogadói nyilvánosság felé irányuló kommunikációja mind

összetettebbé, de egyúttal nyitottabbá is válik. Más szóval, az új médiateret jellemző interaktív hálózottság, az informatív eszmecserék előtt megnyíló kommunikációtechnológiai lehetőségek egy időben teremtik meg a kritériumait a művészeti innovációt megalapozó kooperáció felerősödésének, a művészeti ágak, stílusirányzatok közötti határok átjárhatóságának, valamint a szélesebb nyilvánosság felé irányuló művészeti kommunikáció hatékonyabbá tételének.

Az egymással hálózati kapcsolatba kerülő alkotói közösségek közös fogalomrendszer, módszertani normákat és adatbázist hoznak létre, ami azáltal, hogy biztosítja a folyamatos, mindinkább globális kereteket öltő művészeti kommunikáció feltételeit, csökkenti a művészeti tevékenység fragmentálódásának mértékét. Annak a művésznak, aki valamely művészeti közösség tagjaként be akar kapcsolódni az informális hálózat keretein belül zajló művészeti diskurzushoz, el kell fogadnia és sajátítania ezeket a közös fogalmi, módszertani stb. standardokat. Ezáltal lehetősége nyílik arra, hogy folyamatos résztvevője legyen az informális szakmai eszmecseréknek, amelyek jól használható anyagokkal és erőteljes inspirációval segítik alkotói munkájában. A különböző szakmai fórumokon, vitacsoportokban, vagy éppen magánlevelekben megfogalmazott gondolatokat, ötleteket, szempontokat beépítheti esztétikai innovációs tevékenységébe. Az innovációs teljesítmény így egyre inkább a mediatiszt tudományos közösségek alapjain szerveződő informális alkotói diskurzusok produktumává válik.

Bármilyen irányból is közelítjük meg az új kommunikációs technológiák művészeti innovációra gyakorolt hatását, tény, hogy a hálózott kommunikáció minden korábbinál gyorsabb, hatékonyabb, nyitottabb

informális eszmecserékre kínál lehetőséget ezen a téren is. Enyhíti a művészetben évszázadokon át épülő hierarchikus viszonyok terhét, a kikristályosodott intézményi normák nyomását. Az interneten tájékozódó és eszmecserét folytató művész minden eddiginél hatékonyabban ismerkedhet meg más alkotók, alkotóközösségek, műhelyek módszereivel, megközelítéseivel, fogalmi és terminológiai készletével. Az ilyen irányú tájékozódás és az ebből fakadó nyitottság, a művészeti téma többirányú feldolgozására való fogékonyság pedig jelentős mértékben növeli a művészeti innováció alapját jelentő kreativitást, problémaérzékenységet. Egyszóval, az új médiatérben kibontakozó művészeti kommunikáció egy nyitott művészi gondolkodást alapoz meg, amelynek alapját a mediatisztált művészeti közösségeket egyfajta bizalmi folyamatban feloldó permanens kommunikáció, együttműködés jelenti. Ennek a nyitottságnak ugyanakkor létezik egy másik lényeges aspektusa is: a laikusokból álló, külső célcsoportok felé irányuló, művészeti kommunikáció változó gyakorlata.

A művész és közönsége viszonyának átalakulása éppúgy hozzájárul az esztétikai innováció gyakorlatának megváltozásához, mint az alkotói közösségek új típusú kapcsolatrendszerének megszületése. Ehhez természetesen szükség volt a művészeti kommunikáció hálózatosodásának folyamatát felgyorsító internethasználat általánossá válására is. Az új médiumok művészeti kommunikációban való megjelenése új tartalmi és formai kereteket kínál a művészet és a tömegmédiá viszonyának, ami jelentős mértékben enyhítette bizonyos művészeti körök tömegmédiában való megjelenéssel kapcsolatos ellenállását is. Mára mindinkább nyilvánvalóvá válik: az új médiumok kínálta lehetőségeket megfelelően kihasználó művészek képesek arra, hogy az általuk fontosnak tartott értékek, narratívák közvetítésére és

feldolgozására alkalmas, új közösségeket hozzanak létre a befogadói célcsoportokkal folytatott folyamatos kommunikáció gyakorlatában is. Az interaktivitás új formáinak megjelenésével az alkotókat foglalkoztató kérdések előkészítési szakaszában a művészet immár nem egyszerűen a kutatások megismertetésére vállalkozik, hanem bizonyos értelemben be is vonja a célközönséget a művészetről folyó szakmai konzultációkba, sőt, magába az alkotási folyamatba is.

Ezek a művészeti kommunikáció eszközeit meghatározó konvergenciák is jelzik tehát, hogy az internethasználat miként teszi mind általánosabbá azt a televíziózással kibontakozó jelenséget, amit a művészeti kommunikáció mediatizálódásaként írunk le. Mint láttuk, az interneten folytatott diskurzusok két alapvető irányból járulnak hozzá a mediatizáció folyamatának felgyorsulásához a művészeti kommunikáció gyakorlatában. Egyrészt az egymással kommunikáló művészek, művészeti közösségek mediatizálódásának fokozásával, másrészt a művészeti kommunikáció laikus célközönségével az újmédia révén kialakított, tágabb közösségek mediatizációjának felerősítésével. Azaz a művészeti kommunikáció mediatizálódásának az ad lendületet az újmédia korában, hogy a kommunikáció célcsoportjai maguk is mediatizált közösségek tagjaiként fogadják be és dolgozzák fel a számukra közvetített információkat. A művészeti innovációról a mediatizáció eredményeképp körvonalazódó képzetünk a mediatizált közösségek közötti együttműködés új formáinak megszületésével fűzi szorosabbra a művészet és a társadalom közötti kötelékeket. Úgy tűnik tehát, hogy az új médiatér kínálta lehetőségek kihasználása a közvetített ismeretek újszerű összekapcsolásával eddig ismeretlen támpontokat kínál a művészeti innovációban érintett

közösségek kooperációjának megerősödéséhez, a művészeti innovációval kapcsolatos új szemléleti módok és társadalmi elvárások megszületéséhez.

Irodalom

- Barthes, Roland (1977). *Introduction to the Structural Analysis of Narratives*. In: *Image, Music, Text*. New York.
- Becker, Howard S. (1982) *Art worlds*. Berkeley: University of California Press.
- Carrier, David (2010). Tradition and Innovation in Contemporary American Visual Art. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 2 (5): 7399-7402.
- Castañer, Xavier, Campos, Lorenzo (2002). The Determinants of Artistic Innovation: Bringing in the Role of Organizations. *Journal of Cultural Economics*, 26 (1): 29-52.
- Cattani, Gino, Ferriani, Simone (2008). A Core/Periphery Perspective on Individual Creative Performance: Social Networks and Cinematic Achievements in the Hollywood Film Industry. *Organization Science*, 19 (6): 824-844.
- Crane, Diana (1992). *The production of culture: Media and the urban arts*. Newbury Park, CA: Sage.
- Danto, Arthur (1964). The artworld. *Journal of Philosophy*, 61 (19): 571-584.
- Hellbrun, James (1993). Innovation in art, innovation in technology, and the future of the high arts. *Journal of Cultural Economics*, 17 (1): 89–98.

- Jones, Candace, Svejenova, Silviya, Pedersen, Jesper (2011). Misfits, Mavericks and Mainstreams: Drivers of Innovation in Creative Industries. *Organization Studies*. 32: 587-589.
- Lewandowski, Mateusz (2015). Types of innovations in cultural organizations. *International Journal of Contemporary Management*. 14: 67-78.
- Lievrouw, Leah A., Janice T. Pope (1994). Contemporary Art as Aesthetic Innovation: Applying the Diffusion Model in the Art World. *Knowledge*. 15 (4): 373-395.
- Meyrowitz, Joshua (2005). The Rise of Glocality: New Senses of Place and Identity in the Global Village. In Nyíri, K. (ed.), *A Sense of Place: The Global and the Local in mobile Communication*. Passagen Verlag, Vienna, 21-30.
- Montanari, Fabrizio, Scapolan, Annachiara, Gianecchini, Martina (2016). “Absolutely free”? The role of relational work in sustaining artistic innovation. *Organization Studies*, 37 (6), 797-821.
- OECD/Eurostat (2005). *Oslo manual: Guidelines for collecting and interpreting innovation data*. Oslo Manual.
- Patriotta, Gerardo, Hirsch, Paul M. (2016). Mainstreaming Innovation in Art Worlds: Cooperative links, conventions and amphibious artists. *Organization Studies*, 37 (6): 867–887.
- Perry-Smith, Jill E., Shalley, Christina E. (2003) The Social Side of Creativity: A Static and Dynamic Social Network Perspective. *The Academy of Management Review*, 28 (1): 89-106.

- Rolph, Edward (1976). *Place and Placelessness*. Pion Ltd., London.
- Rogers, Everett M. (1995). *Diffusion of Innovations*, 4th Edition. NY: Free Press.
- Rogers, Everett M., Shoemaker, Floyd F. (1971). *Communication of innovations: A cross-cultural approach*. 2d ed. New York: Free Press.
- Schumacher, E. Günter, Wasieleski, David M. (2013). Institutionalizing Ethical Innovation in Organizations: An Integrated Causal Model of Moral Innovation Decision Processes. *Journal of Business Ethics*, 113 (1): 15-37.
- Thomasson, Amie L. (2010). Ontological Innovation in Art. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*. 68 (2): 119–130.
- Weis, Bernd X. (2015). *From Idea to Innovation: a Handbook for Inventors, Decision Makers and Organizations*. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg.
- White, Harrison C., White, Cynthia A. (1993) *Canvases and Careers. Institutional Change in the French Painting World*. Wiley, New York.
- Zolberg, Vera L. (1980). Displayed Art and Performed Music: Selective Innovation and the Structure of Artistic Media. *The Sociological Quarterly*. 21: 219-231.

II. Érték és felelősség

A felelősség kérdése a kortárs etikai diskurzusban¹

Napjainkban a társadalmi felelősségvállalás kérdéskörét elődlegesen a for-profit szektorban működő vállalatok tevékenységét érintően tárgyalja a hazai szakirodalom, érteve elsődlegesen azt a módszert alatta, amellyel az egyes cégek és egyéb piaci szereplők irányítják és szervezik tevékenységeiket a környezeti és társadalmi érdekek figyelembevételével. Maga a CSR-nak (*corporate social responsibility* - vállalatok társadalmi felelősségvállalása) nevezett koncepció a Világbank munkadefiníciója szerint „*az üzleti élet szereplőinek elkötelezettsége annak érdekében, hogy hozzájáruljanak a fenntartható fejlődéshez, együttműködve a munkavállalókkal, azok családjainal, a helyi közösségekkel és a társadalom egészével az életminőségük javítása érdekében oly módon, ami egyszerre jó az üzlet számára és egyúttal támogatja a fejlődést is.*”²

Az Európai Bizottság - egy korábbi 2001-es meghatározása³ alapján - a vállalati társadalmi felelősségvállalás alatt azt az üzleti koncepciót értette, amely értelmében „*a vállalatok – önkéntes alapon – társadalmi és környezetvédelmi szempontokat érvényesítenek üzleti tevékenységük során és partnereikkel fenntartott kapcsolataikban*”. A 2011-ben a Bizottság egy közleményt⁴ adott ki, amelyben új meghatározást javasol és „*a vállalkozásoknak a társadalomra*

¹ A kutatást Kooperatív Doktori Program keretében az Innovációs és Technológiai Minisztérium, valamint a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap támogatta.

² Opportunities and Options for Governments to Promote Corporate Social Responsibility in Europe and Central Asia (2005) munkaanyag

³ COM(2001)366

⁴ COM/2011/0681

gyakorolt hatásuk iránti felelőségeiként” definiálja a CSR-t. Mindegyik meghatározás alapvetően tartalmazza fő elemként a vállalati működés társadalmi hatásainak figyelembevételét és ez egészül ki azzal az elkötelezettséggel, hogy a vállalat önkéntesen a közösség jólétét javító tevékenységeket támogat az erőforrásaival. A globális piaci körülmények között ez a vállalati felelősség egyfajta elvárt erkölcsi minimumként jelentkezik, azonban az önkéntesség és a konkrét szabályozás elégtelen volta miatt nincs sem jogi sem morális kötőerő amely ténylegesen kikényszerítené a cégekből a vállalásaik betartását.

Kérdés az, hogy a vállalati vagy éppen a non profit szektoron túl, a szervezeti keretektől kilépve, a felelősség miként jelenik meg a társadalomban, vagy az egyén szintjén? A „társadalmi felelősség” elvont fogalmát ugyanis nem értelmezhetjük kizárólagosan az üzleti szféra szerepelőinek tevékenységére vonatkoztatva, társadalmi szinten is tartalommal kell bírjon – az egyéni és közösségi felelősség nélkül, a szervezeti felelősség értelmezése ugyanis légtüres térbe kerül.

Felelősség a nyugati gondolkodásban

A felelősség egy új fogalom a filozófiában és a társadalomtudományokban, így a definíciós keretei is meglehetősen képlékenyek, egyes esetekben a fogalom eltérő tartalmakat jelöl, attól függően, hogy jogi terminológiában vagy kortárs környezetetikai kontextusban történik a használata.

David Martin a *Responsibility: A Philosophical Perspective* című tanulmányában (2007) a felelősség fogalmának négy alapvető értelmezését különbözteti meg:

- a) *A felelősség, mint kötelesség vagy kötelezettség*: valamilyen munka vagy feladat; a rám háruló feladatok összessége, mindazok a dolgok amelyek elvégzéséért, illetve fenntartásáért felelős vagyok. A felelősség ilyen jellegű értelmezései sok esetben nagyon konkrétak, és az erkölcsi jelentőségük is eltérő lehet.
- b) *Felelősnek lenni valakiért és/vagy valamiért, illetve felelősséggel tartozni valaminek/vagy valakinek*. Ez a fogalom általánosabb értelmezése és az erkölcsi jelentősége itt is jelentős mértékben függ a felelősség tárgyától – pl. más következményekkel jár egy postai dolgozó napi munkája során a levelek kézbesítése, mint a rám bízott gyermekekről való gondoskodás.
- c) *Valaki vagy valami felelős valamiért ami megtörtént*. Ez az értelmezés annak a mérlegelése, hogy mi "okozta" valaminek a bekövetkeztét, mi vezetett valamilyen esemény megtörténtéhez. Ez az értelmezés gyakran kerül elő olyan helyzetekben amikor valamilyen negatív esemény következik be vagy valamilyen probléma felmerül, de pozitív vagy semleges helyzetekben is adekvát értelmezés – lényegében egy "ok-okozati összefüggés" feltárása.
- d) *Felelősségteljesen cselekedni*, valamit felelősségteljesen tenni - kellő gondossággal és figyelemmel cselekedni. Ennél az értelmezésnél magát a felelősség fogalmát a cselekvés módjára vonatkozó határozószóként használjuk, hogy jelezzük a cselekvés módját (Martin 2007: 27).

Richard McKeon az 1957-es *The Development and the Significance of the Concept of Responsibility* címet viselő tanulmányában rámutat arra, hogy a felelősség modern

koncepciója a késő XVIII. és a XIX. század eleji etikai és politikai diskurzusból jelent meg - szoros összefüggésben a demokrácia elterjedésével. McKeon szerint a „*felelős kormányzat*” eszménye egyszerre jelenik meg Nagy-Britanniában, Franciaországban és az Egyesült Államokban, és két alapvető aspektusa van (1) a kormány felelős, ha olyan jogi keretek között működik, amelyben a hivatalos működés és annak ellenőrzése észszerűen kiszámítható, és (2) ha a kormányzás támogatja a nép azon elvárását, hogy olyan intézményeket tartson fenn és működtessen, amelyek biztosítják a személyes választás és a politikába való beleszólás lehetőségét. A politikai felelősség szoros kapcsolatot jelent a polgár és a politikai közösség között, és a politikai felelősség eszméje visszatükrözi az egyes társadalmak kulturális értékeit. A politikai felelősség általános gondolatát jelentősen befolyásolta a kulturális felelősség fogalma: a kulturális vagy társadalmi felelősségvállalás biztosítja a kapcsolatot, amely által a politikai és erkölcsi felelősség kölcsönösen befolyásolni képesek egymást. Az a felismerés, hogy a közösség felelősséggel tartozik más közösségek iránt, kiegészül azzal, hogy az egyén is elismeri tetteinek felelősségét és azt, hogy elszámoltatható. Ekként született meg az egyéni felelősség eszménye, az, hogy egyének nem csak a saját érdekeiket követik, hanem megpróbálják felismerni és figyelembe venni mások érdekeit is. A korszak egyik nagy felismerése mindemellett az, hogy az egyéni érdek hatékony érvényesítése embertelen káoszt eredményez, ha nincsenek jól definiált társadalmi elvek, szerepek vagy transzcendens ideálok, amelyeknek meg kell felelni (McKeon 1957, 21).

McKeon rámutat, hogy az erkölcsi felelősség a politikai és jogi felelősséggel szoros összefüggésben alakult ki: nem volt erkölcsi felelősség, amíg nem volt közösségek,

amelyekben az egyének felelősségre vonhatóvá váltak cselekedeteikért – ez a mozzanat, amikor az egyén morális cselekvővé vált. Az elszámoltathatóság és a beszámíthatóság jelöli ki azon kereteket, amelyek között az önálló ágens azonosíthatóvá válik az etikai rendszerekben. A jó és a rossz cselekedetek egyaránt felróhatóvá válnak a közösségben, amely egyúttal az elszámoltathatóság háttérét is biztosította.

McKeon a felelősségnek három dimenzióját határozza meg:

- a) Van egy *külső dimenzió*, amely megjelenik a jogi és politikai kontextusban, amelyben az állam szankciókat szab ki az egyéni cselekedetekre, és amelyben a tisztviselőket és a kormányokat felelősségre vonják a politikai tetteikért.
- b) Létezik egy *belső dimenzió*, amely etikai gondolkodásban jelenik meg, ahol az egyén figyelembe veszi a cselekedeteinek következményeit és azokat a kritériumokat, amelyek befolyásolják a döntéseit.
- c) Illetve van egy úgynevezett *átfogó* vagy *reciprok dimenzió*, amely a társadalom és a kultúra közegében mutatkozik meg, itt értékek az egyén karakterének autonómiája és a kapcsolt civilizáció struktúrája szerint rendeződnek. (McKeon 1957:5)

A felelősség fenti dimenziói mellett azonban mégis az egyén miként válik felelős cselekvővé? A *Routledge encyclopedia of philosophy* (REP) úgy fogalmaz, hogy én vagyok felelős a cselekedeteim közvetlenül szándékolt eredményeiért azáltal, hogy a cselekedeteimet a megvalósításukra irányítom, illetve felelős vagyok mindazon eseményekért és eredményekért, amelyek a cselekedeteimből következnek. A felelősség két fő típusát különböztethetjük meg: a *prospektív felelősség* arra a felelősségre vonatkozik, amely

már egy cselekvést megelőzően is adott, ez együtt jár a cselekvés előzetes kiértékelésével - mindazon dolgok, amelyekkel cselekvőként nekem foglalkoznom kell, vagy figyelembe kell vennem. Ilyen felelősség például a természeti környezet megóvása, a jövő nemzedék iránti kötelezettségek, illetve egyes szakmaetikai kérdésekhez kapcsolódó felelősségekörök. A *retrospektív felelősség* az, amelyet a cselekvés után viselek, olyan eseményekért vagy eredményekért, amelyek nekem, mint ágensnek tulajdoníthatók: ez egy cselekvés következményeinek utólagos felmérésével jár együtt. Lényegében visszamenőlegesen felelős vagyok azért, amit teszek vagy elmulasztok tenni, amikor feladataimat teljesítem (REP 1998, 7436).

Felelősség és közjó

A huszadik század második felének egyik legjelentősebb európai gondolkodója, Hans Jonas az 1979-ben megjelent „*A felelősség elve*”⁵ című munkájában felhívja a figyelmet arra, hogy új kockázatok jelentek meg az emberiség számára: a technika fejlődése visszafordíthatatlannak tűnő változásokat okozva, közvetve az egész természetet és benne az emberi faj létét is fenyegeti. Jonas megállapítja, hogy erre az új helyzetre és kihívásra az etika nem reflektált – az ember technikai és társadalmi uralmának a kiterjedésével együtt ennek az új hatalomnak az erkölcsi alapjai és háttere szabályozatlan maradt. Az általa erkölcsi vákuumnak nevezett helyzet ezt írja le. Az idáig antropocentrikus etikai rendszerek a társadalmi élet területeire koncentráltak és a „*természet nem volt az emberi felelősség tárgya*” (Jonas 2000, 28) - az emberiség természetéhez való viszonya kívül esett a

⁵ Jonas, H. (1979): Das Prinzip Verantwortung: Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation (Frankfurt am Main : Insel-Verlag, 1979

vizsgálódási körükön. Az ember és a természet viszonyának megváltozásával a felelősség új dimenziói jelentek meg, az új etikának a jelen cselekvéseinek hosszú távú következményeit is tárgyává kell tennie. „*Vajon azok, akik hatalmon vannak, helyesen észlelik-e a helyzetet? A filozófia új feladata az lett, hogy biológusokkal, fizikusokkal és gazdaságtudósokkal közösen kell észlelni?*”⁶ – foglalja össze.

Hans Jonas fent említett könyvében – és szélesebb munkásságában egyaránt – megkísérelt egy komplex paradigmaváltó etikát teremteni a technikai társadalom számára, és fontos szerepet vállalt abban, hogy a felelősség kérdésköre újra hangsúlyt kapjon a jelen etikai diskurzusaiban. A Jonas által megfogalmazott maxima – „*Cselekedj úgy, hogy cselekvésed hatásai összhangban álljanak a valódi emberi élet földi megmaradásával*”⁷ – és az etikai rendszere is az emberi élet megőrzésének felelősségét hangsúlyozza és igyekszik viszonyítási pontokat kínálni ebben.

Jonas gondolkodásában a felelősség fogalma összekapcsolódik az egyén világra gyakorolt hatásával és rámutat, hogy ennek a hatóképességnek a felelősséggel összhangban kell lennie (Tóth 2007, 55). Maga a felelősség egy aszimmetrikus viszonyt feltételez a hatást gyakorló és a hatás által érintettek között.

A felelősség két formáját különbözteti meg: az első a formális felelősség (*formal responsibility*), a már megtett cselekvésekre, tehát a múltra vonatkozik – cselekvésünkért és annak hatásaiért érzünk felelősséget, míg a szubsztantív felelősség (*substantive responsibility*) ellenben a jövőre irányul: ez a felelősség valamilyen meghatározott tárgyhoz/tárgyakhoz kapcsolódik, elkötelezi magát a

⁶ idézi Tillmann J. A (2005): Hans Jonasról in.: *MÉRLEG* 2005/4

⁷ idézi Mezei Balázs (2005) Hans Jonas: *Der Gottesbegriff nach Auschwitz* in.: *Keresztény Magvető* 111. évf. 3. sz. / 2005

cselekvő olyan meghatározott tettek mellett, amelyek ezen tárgyakra vonatkoznak (megfogalmazható úgy is, mint „valamiért felelősnek lenni”). Az emberek felelősségi viszonyba a formális felelősség esetében természetes módon kerülnek, a maguk elhatározásából, egyfajta szerződéses kapcsolat révén. A szubsztantív felelősség esetében az egyének és a tárgyak azonban függetlenül az akaratuktól válnak érintetté, egy Jonas által „*természetes és nem kölcsönös viszonyként*” jellemezve.

Hans Jonas felelősségértelmezése az ember-ember viszonyokról, elmozdul az ember-környezet viszony felé, és a természetet is az emberi felelősség tárgyává teszi: mindenkinek akként kell cselekednie, hogy mérlegeli azt, hogy cselekvése fenyegeti-e az élet jövőbeli fennmaradását – a felelősség ekként egyfajta „gondoskodó irányultsággá” válik.

Jonas rámutat arra, hogy egy olyan kollektív gyakorlat kialakítására van szükség, ami összhangban van ezzel az új etikával. De vajon bírunk-e elég motivációval egy ilyen radikálisan új gyakorlat kialakításához?

Amitai Etzioni, amerikai szociológus az 1988-ban megjelent *Moral Dimension* című könyvében azt állítja, hogy az emberi motivációt egyszerre befolyásolja két egymásra nem visszavezethető tényező: a hasznosság és a morál (Etzioni 1988).

Az egyéni döntéshozatal felfogható egyfajta egyensúlykeresésként, vagyis döntéseinket egyszerre határozzák meg haszonelvű és etikai szempontok: az egyén igyekszik az önérdekét összhangba hozni a számára érvényes morális elvárásokkal. Egyes morális szempontok a döntéseket befolyásolhatják, mint belső erkölcsi parancsok, illetve mint egyfajta iránytűk, amelyek az egyes cselekvési lehetőségek erkölcsi tartalmának mérlegelését, és ezeknek az

egyéni morális preferenciák tükrében történő választását segítik elő. Etzioni szerint a morális megfontolások és a haszonelvű mérlegelések hatással vannak egymásra, és az emberek is igyekeznek egyensúlyt találni köztük, vagyis az az egyén igyekszik az önérdekét egyensúlyba hozni az erkölcsi elvárásokkal. Etzioni kihangsúlyozza az egyéni jogok és a közösség iránti felelősség egyensúlyának fontosságát. A liberális kommunitarizmus általa kidolgozott koncepciója az egyéni jogok és a társadalmi felelősségvállalás között egy érzékeny, gondosan kialakított egyensúlyt kíván elérni, elmozdulva a társadalmi szintű „közjó” felé. Nem szabad szerinte elfeledkeznünk a közösségek morális aspektusáról és arról sem, hogy az egyének jellemzően valamely csoport tagjaként viselkednek és nem önálló ágensként.

Mi következhet ebből? Az emberek valamilyen módon elkötelezettek a közjó előmozdítása mellett, a döntéseikben nem kizárólagosan az saját hasznuk maximalizálására törekszenek, hanem elvontabb erkölcsi eszmék is szerepet kapnak. Miért nem jelenik meg akkor mégsem a Jonas által hiányolt kollektív gyakorlat társadalmi szinten?

A kiegészítés társadalmából a felelősség társadalmába?

A „kiegészítés társadalmának” Byung-Chul Han (Han 2019) által népszerűvé tett gondolata a kortárs „teljesítményelvű” társadalmak kritikája: a végtelen lehetőségek arra készítik az embereket, hogy a szabadság és az önkéntesség jegyében egyfajta belső önkizsákmányolás folyamatában égjenek ki. Több mint harminc év telik el Jonas és Han könyvének megjelenése között: a szubsztantív felelősség kiterjesztése a külső objektum irányában (jó példák erre a környezetvédő mozgalmak) civilizációs programmá vált, napjainkra az ökoparadigma az egyik legfontosabb megatrend a fejlettebb

országokban. Mindezek mellett az infokommunikációs eszközök általánossá vált használata, az információs dömping, a hálózatosodás, az idő szerepének és tagolásának újraértékelése (itt olyan dolgokra gondoljunk, ami a korábbi korok embere számára evidencia volt: pl. a munkával töltött „profán” és a „szakrális” idő, az „ünnep” elválasztása) és konkrétan a munka szerepének és fogalmi tartalmának újraértékelése és újradefiniálása a belső, immanens valóság erózióját hozták el. A Jonas-i értelemben vett felelősség, mint „gondoskodó irányultság” tartalom nélküli trendkövetéssé silányul, megmaradva felszínes érzelmi irányultságok generálta folyamatként a valós belső indíttatás megléte nélkül. Vagyis a kiegészítés társadalmában az egyén, mint morális ágens a döntéseit nem az emberi létezés megóvásának erkölcsi parancsa vezérli, hanem a Han által leírt pozitív hangoltság kényszere, ami az egész társadalmat áthatja. Maga a környezeti felelősség is, így nem az egyénnek, mint társadalmi létezőnek a belső morális iránytűjéhez kötött diszpozíciókon alakul, hanem az információtömegből („Big Data”) gondosan kiválogatott és szintetizált valóságelemek kvázi-internalizációjához, a valós megélés és megértés igénye és lehetősége nélkül.

Alapvető kérdés marad az, hogy a Han által lefestett „kiegészítő társadalma” (*Müdigkeitsgesellschaft*) mikor lesz képes valóban egy felelősségtársadalommá (*Verantwortungsgesellschaft*) transzformálódni? Jonas az emberi cselekvés megváltozott természetéről szóló írásában rámutat, hogy *„egyetlen korábbi etikának sem kellett az emberi élet globális feltételeit és a távoli jövőt, vagy akár az emberi nem nemlétét figyelembe vennie. Mindezek veszélyeztetettsége olyan jogok és kötelezettségek új felfogását követeli meg, amelyek számára egyetlen korábbi etika és metafizika sem kínálja még csak az alapelveket sem, nemhogy a kész doktrínát”* (Jonas 2000, 33) . Ha elfogadjuk Etzioni elméletét

miszerint ez egyének elkötelezettek a közjó előmozdítása irányában és az erkölcsi megfontolások is motiválják döntéseiket, talán létezik olyan szcenárió amelyben a felelősség társadalmi szintű felvállalása is megvalósulhat.

Irodalom

Etzioni, Amitai (1988). *The Moral Dimension, Toward a New Economics*. The Free Press: New York.

Han, Byung-Chul (2019). *A kiegészítés társadalma*. Typotex Kiadó: Budapest.

Jonas, Hans (1984). *The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age*. University of Chicago Press, Chicago & London.

Jonas, Hans (2000). *Az emberi cselekvés megváltozott természete* in.: Lányi András (szerk.) *Természet és Szabadság*, Osiris Kiadó, Budapest.

Martin, David (2007). *Responsibility: A Philosophical Perspective. in Responsibility and Dependable Systems*. Guy Dewsbury és John Dobson(szerk.) pp 21-42. Springer, London

McKeon, Richard (1957). *The Development and the Significance of the Concept of Responsibility*. in.: *Revue Internationale de Philosophie* Vol. 11, No. 39 (1), pp. 3-32.

Mezei, Balázs (2005). *Hans Jonas: Der Gottesbegriff nach Auschwitz* in.: *Keresztény Magvető* 111. évf. 3. sz. / 2005.

Routledge encyclopedia of philosophy (1998). Edward Craig (szerk.); Routledge: London; New York. ('responsibility' szócikk)

Tillmann, J. A (2005). *Hans Jonasról* in.: *Mérleg* 2005/4.

Tóth, I. János (2007). *Hans Jonas életéről és munkásságáról* in.:
Különbség, IX. évf. 1. szám, 51-7. o.

Internetes források

Green Paper: Promoting a European framework for Corporate Social Responsibility (2001) közreadja: Európai Bizottság - A Foglalkoztatás, a Szociális Ügyek és a Társadalmi Befogadás Főigazgatósága [online]
[https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?ref=COM\(2001\)366&lang=hu](https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?ref=COM(2001)366&lang=hu)
(letöltés: 2021.08.11.)

A vállalati társadalmi felelősségvállalásra vonatkozó megújult uniós stratégia (2011–2014) (2011) A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, a Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/ALL/?uri=CELEX:52011DC0681>
(letöltés: 2021.08.11.)

Opportunities and Options for Governments to Promote Corporate Social Responsibility in Europe and Central Asia (2005) munkaanyag [online]
<https://documents1.worldbank.org/curated/en/257431468093573048/pdf/358740rev0CSR0in0Europe01PUBLIC1.pdf> (letöltés: 2021.08.11.)

A gazdaságfilozófia episztémikus aspektusa: rangsorolás¹

Bevezetés²

Napjainkban a gazdaság – a társadalom meghatározó alrendszerként – részt vesz a társadalom egészének jelentős mértékű alakításában, mondhatjuk, hogy az alrendszer a teljes rendszert igyekszik formálni, orientálni. Filozófiai tekintetben felmerül a kérdés, hogy mi a gazdaság szerepe metafizikai, a létezés ontológiai, ezen belül az önmagára reflektálni képes ember aspektusából? Mit jelent ebből a szemszögből az értékteremtés, hogy függ össze ez a valódi jóval? Ez az érték hogyan viszonyul a társadalom egészéhez, annak struktúrájához, valamint a létstruktúrához?

Tanulmányunkban a rangsorolás filozófiai kérdéseit vizsgáljuk. A terület fontosságát jelzi, hogy szinte bármely bevezető közgazdaságtani könyvet felütve előbbutóbb találkozunk a preferencia-rendezés, a hasznosság, egyszóval a rangsorolás fogalmával. Ennek lehetőségi feltételeivel azonban az ökonómiai orientáltságú munkák döntően nem foglalkoznak, hiszen szorosan véve erre nem terjednek ki a

¹ A jelenlegi tanulmány szövege lényegét tekintve azonos a korábban már a Kultúrtudományi Szemle hasábjain megjelent munkákkal: Szabó Balázs – Nemeskéri Zsolt (2020). A gazdaság ismeretelméleti megalapozása: a rangsorolás filozófiai problémái. *Kultúrtudomány Szemle*, 2 (2–3): pp. 76–83. Tekintettel arra, hogy az ebben a kötetben szereplő – *A gazdaságfilozófia axiológiai megközelítése* címet viselő – tanulmányunkban támaszkodunk a szóban forgó munkára, mint egyfajta előzménytanulmányra, így hasznosnak tartottuk azt e helyütt is közölni.

² A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által finanszírozott 2020-2.1.1-ED-2020-00107. sz. pályázat keretében készült

közgazdaságtani vizsgálódások – legalábbis bevezető szinten. Ahhoz azonban, hogy az elméleti modellek magyarázó ereje növekedjen, az előbbi kérdés nem kerülhető meg. Szükséges feltárni azokat az alapvető episztemikus peremfeltételeket, amelyek szükségesek a rangsorképzéshez.

Megjegyezzük, hogy pszichológiai szempontból számos, a gazdasági szereplők viselkedésének alapmotívumait, jellemzőit megragadni kívánó munka született (lásd például Simon 1955, 1991; Tversky és Kahneman 1973, 1974). Ez pedig nem mást jelent, mint hogy felmerült az igény a közgazdaságtan antropológiai koncepciójának felülvizsgálatára. Ez azonban nem vezetett teljes paradigmaváltáshoz, hiszen számos részterületen még a hagyományos emberkép, s az annak kapcsán megfogalmazott néhány episztemikus peremfeltétel érvényesül. Az elméleti közgazdaságtani modellekbe ugyan próbálják beleszőni a tanulás vagy a korlátozott racionalitás jelenségét, mindez azonban a modellek erőteljesen formalizált felépítése miatt bizonyos ésszerű korlátokba ütközik (egy ponton túl a modell túlságosan bonyolult lesz, az azzal kapcsolatos esetleges számítási igény megnő).³

Az üzleti szférát és a szervezetek életét tanulmányozó vezetéstudományon belül már évekkel ezelőtt terítékre került a narratívák, valamint a narratív identitás környezete (lásd Ibarra és Barbulescu 2010). Következésképpen a filozófiai, pontosabban szólva az interdiszciplináris jellegű megalapozás fontossága manapság nem számít újdonságnak. Mindez azonban még nem feltétlenül tudatosult sem az akadémiai oldal részéről, sem pedig a vállalati vezetőkben.

³ Megjegyezzük, hogy a korlátozott racionalitás gondolata már Kantnál is megjelenik, vö. Yovel (2018, 7).

E hiátust szeretnénk e tanulmány segítségével némileg szűkíteni. Ahogyan korábban említettük, tesszük ezt a rangsorolás jelenségének ismeretelméleti vizsgálatával. Munkánk korántsem teljes körű, mindazonáltal reményeink szerint hozzájárul egy termékeny diskurzus kibontakozásához, amely hatással lehet az érintett tudományterületekre.

Tanulmányunkat tartalmi szempontból három egységre tagoljuk. Foglalkozunk a

1. rangsorolás és kontextus;
2. rangsorolás és döntés;
3. rangsorolás és igazság

összefüggéseivel. Az elsőként említett tartalmi egységben a rangsorolás illetve az értékelés kontextuális meghatározottságát, a másodikban a rangsorolás döntéshez való viszonyát, a harmadikban pedig a rangsorolással összefüggő kijelentések igazsághordozó jellegét vizsgáljuk.

1. Rangsorolás és kontextus

Ahhoz, hogy egyáltalán rangsorolásról beszélhessünk tetszőleges szcenárióban (világban), szükséges feltételezni a jelenségszintű heterogenitást, valamint a rangsor formálódásához az *egymásutániságot*.⁴ Utóbbiak nélkül ugyanis az alternatívák rendszere értelmezhetetlen, sőt létre sem jöhet. Amennyiben ezek adottak, következő lépésként fel kell tételezzük, hogy azon objektumok halmazát, amely

⁴ Kant szerint ennek lehetősége eleve adott a megismerő szubjektum struktúrájában, a tiszta szemléletben (reine Anschauung, vö. Brandt 1998, 103; Boros 2018, 75, 79). A kanti megfontolásokra támaszkodva a tér és az idő biztosítja a tárgyak (megjelenő magánvalók) különállását, illetve a szekvencialitást. Az eddigiekhez különösen lásd Brandt (1998), illetve Boros (2018, 75–93).

kapcsán rangsort szeretnék előállítani, rendezni lehet valamilyen szempontrendszer szerint. Érdi (2020) ezt úgy fogalmazza meg, hogy szükség van valamire, ami az összehasonlíthatóságot biztosítja. Ez a kritériumrendszer lehetővé teszi, hogy két eltérő objektumban megragadható legyen valami közös, ami a rendezés alapját képezheti (pl. egy tornasor esetén ilyen szempont a testmagasság).

Ezen a ponton szeretnénk hangsúlyozni, hogy ahhoz, hogy a szóban forgó objektumhalmaz elemeit rendezni tudjuk, nem feltétlenül szükséges ezeket kvantifikálni, másként mondva hozzájuk valamiféle számértéket rendelni (kollokvialisan mondva, azokat a számok „nyelvére” lefordítani). Azonban a rendezhetőség miatt az biztosan teljesül, hogy lehet hozzájuk olyan módon értékeket rendelni (például nemnegatív természetes számokat, lásd Likert-skála), amelyek rendezése a szokásos rendezési relációval pontosan azt a rendezési „mintázatot” fogja mutatni, mint az objektumhalmaz elemein végrehajtott rangsorolás eredménye. Ez persze nem feltétlenül jelenti azt, hogy a hozzárendelt értékekhez bármiféle „elfogadható” interpretáció társítható, inkább azt lehetne mondani, hogy ezek egyfajta technikai funkcióval bírnak a sorrendiséget illetően.⁵

Megjegyezzük, hogy el tudunk képzelni olyan eseteket, amikor ezeknek a hozzárendelt értékeknek a viszonya nagyon is értelmet hordoz (ezért nagyon fontosak például a súlyarányok a döntéseméletben páros összehasonlítások vonatkozásában).⁶ Ahelyett tehát, hogy kvantifikálható vagy csak minőségi jellemzőkkel rendelkező entitásokról beszél- nénk, inkább az előbbi felosztást

⁵ Ezt a döntésemélet ordinális hasznosságnak hívja.

⁶ A döntésemélet ilyenkor kardinális hasznosságról beszél.

követjük, s beszélünk egy objektum lokálisan értelmezhető vagy értelmezhetetlen kvantifikálásáról. A lokális értelmezhetőség összetétellel arra utalunk, hogy számos peremfeltétel alakíthatja az interpretáció tartalmát, amely tartalom tehát nem független attól a szituációtól, közegetől, amely a releváns peremfeltételeket kijelöli, ezért igazán időbeli permanenciáról sem biztos, hogy lehet beszélni.

Az említett kvantifikálást értékelésnek is hívhatjuk, így érdemes a rangsorolására, mint értékelt vagy értékkel bíró objektumok rendezésére gondolni.⁷ Itt nyomban felmerül a kérdés, hogy mi az értékelés és a rangsorolás egymáshoz való viszonya? Szimultán jelenségekről van szó, vagy az egyik szükségszerűen megelőzi a másikat? Az eddigiek alapján úgy tűnik tehát, hogy a rangsorolás egy ismeretelméleti probléma, bár a későbbiek során kiderül, hogy metafizikai irányú dimenziók is nyithatók.

Felmerül a kérdés, hogy miként keletkezik az érték, azaz hogyan történik az értékelés, egyáltalán minden objektum értékelhető-e, ha igen, ez mennyire egyértelmű? Mi a helyzet az inkommenzurábilis objektumokkal (lásd Érdi 2020, 17)? Ennek kapcsán fontos látni azt, hogy az értékképzés lényegét tekintve szociális konstrukció.⁸ E ponton megjegyezzük, hogy nem áll szándékunkban semmiféle dualisztikus megközelítés, továbbá szeretnénk elkerülni mind a szupervenienencia, mind pedig az ontológiai

⁷ Megjegyzem, hogy az értékelést itt viszonylag tág értelemben használjuk, amely magában foglalhatja az egyszerű (numerikus) indexálást is.

⁸ E helyütt Csányi Vilmos nyomán a „szociális” jelleg magában foglalja az individuális közösség szó- szerkezettel jellemezhető jelenség lehetőségét (legyen az mégoly antinomikus is). Vagyis bizonyos körülmények között egyes konstrukciók lehetnek szinte teljesen egyéniak is. Minderről lásd (Csányi 2007/2006) munkáját.

individualizmus kontroverzális megközelítéseit is.⁹ Az említettek kapcsán szeretnénk felhívni a figyelmet Csányi Vilmos etológusnak a közösségek létrejöttét és dinamikáját megvilágító tényezőire, amelyek az alábbiak (Csányi 2007/2006):

1. közös akciók,
2. közös konstrukciók,
3. közös hiedelmek,
4. illetve az előbbiek eredményeként megjelenő hűség.

A fenti tényezőket figyelembe véve, mi szociális konstrukció alatt a közösségi konstrukció és hiedelmek kombinációját értjük. Következésképpen nem otológiai individualista álláspontot tételezünk fel, hiszen például a konstrukció a létrehozott objektumot is magában foglalja, nem csak az annak tulajdonított szociális jelentést (vagyis nem kizárólag az individuumok által konstituált jelenségről van szó). Problémát jelenthet viszont, hogy a közösségi konstrukciók és hiedelmek nem megfelelően definiáltak, azaz határaik meglehetősen elmosódtak, sőt minden bizonnyal szemantikus mezejük sem diszjunkta. Ugyanis a hiedelmek is egyfajta konstrukciónak tekinthetők, s előbbiek egyben elemei annak az identitásképző narratívának is, amely a közösség mindenkorai konstrukciós tevékenységének az eredménye. Ezentúl a konstrukciók, hiedelmek és hűség alapvetően járulnak hozzá ahhoz a fenomenális karakterhez, amelyik az értékelés integráns része.

Gondolatmenetünket folytatva, például egy aukción az adott műalkotás (monetáris) értéke licitálás útján jön létre, amelynek semmi köze sincs a műnek tulajdonított inherens

⁹ A szupervenienencia és az ontológiai individualizmus részleteinek tekintetében lásd Epstein (2015) munkáját.

(esztétikai) értékéhez.¹⁰ Ebben a példában a monetáris érték egy folyamat végeredménye (értelmezhetetlen kvantifikálás)¹¹, míg az esztétikai érték a műalkotással való szubjektív „kölsönhatás” eredménye. Így számos olyan eset elgondolható, amikor az esztétikai értékelés révén felállított rangsor radikálisan eltér a monetáris értékelés alapján adódó, pusztán a numerikus rendezés eredményeként előálló rangsortól. Következésképp kijelenthető, hogy az értékelés egyértelműsége korántsem biztosított.

A fentebb említettekkel összhangban egy további megállapítás, hogy az esetek egy részében az értékképzés kontextusfüggő¹², amely eltérő erősségekkel bírhat. Lehetnek azonban olyan helyzetek, amikor egyszerűen nem lehet értékelni egy dolgot. Ilyenkor általában hiányzik mindenféle releváns információs „háttérbázis”, és vélhetően nem adott a szociális referencia sem. Az értékelés egy újabb szempontja lehet a funkcionalitás. Annyiban nevezek egy entitást értékesnek, amennyiben egy adott szituációban számomra funkcionálisan hasznos. Végül az is plauzibilisnek tűnik, hogy az objektumok értékei állandó dinamikus kölcsönhatásban vannak egymással, amely nyilván magát a rangsort is befolyásolja.

¹⁰ Megjegyezzük, hogy a versenyzői piacoknál is számos esetben aukciós mechanizmussal analóg feltételezéssel élnek, így beszélnek például walrasi típusú piaci „árverezőről”.

¹¹ Mit jelent ugyanis az, hogy egy műalkotás értéke például 1500 euró? Persze annyiban mégis „jelent” valamit, hogy mondjuk az anyagi körülményeimhez viszonyítva azt „olcsónak” vagy „drágának” gondolhatom.

¹² Az említett eseten kívül egy további plasztikus példa lehet a nyájhatás révén előálló érték, amikor valamit azért tart értékkel bírónak egy aktor, mert a számára releváns, referenciát jelentő szociális kontextus is értékesnek véli a szóban forgó tárgyat.

Az fenti gondolatmenetből adódik a következtetés, hogy az értékképzés valójában nem más, mint egyfajta dinamikus változó „tájékozódási pont” hozzárendelése objektumok egy adott halmazának elemeihez. Mivel pedig „tájékozódási pont”, ezért az szükségszerűen vonatkozásban van a halmaz többi elemével is. Ezenkívül egy dolog értéke hozzáadódik annak jelentéséhez, amelyet befolyásol, árnyal. Gondoljunk csak bele ugyanis, hogy a köznyelvben többször előfordul, hogy egy adott tárgy jelentésére irányuló kérdés kapcsán értékeléssel adunk választ: „Mi ez az érdekes alakú tárgy a szobádban?”; „Csak egy értéktelen kacat.” Utóbbi esetben a válaszadó számára az adott szituációban a kért tárgy jelentése majdnem kimerül a válaszban megjelenő értékítéletben.

Az értékelés kapcsán nem hagyható figyelmen kívül annak a kérdése, hogy vajon szükség van-e feltételezni valamiféle abszolút, „platonikus jellegű” (meta)értéket (univerzálét) – mint referenciát, változatlan etalont – ahhoz, hogy a rangsorolás elvégezhető legyen? Egy további kérdés, hogy vajon az érték ténylegesen megfelel-e „valaminek”, ami az értékhor-dozóban az „érték” szerepét tölti be, vagy pusztán szociális és szubjektív konstrukcióról van szó? Másként fogalmazva, az értékhordozó csupán egy szemantikai jelenség, amely egy objektum bizonyos szempontú interpretációját nyújtja?

Ahhoz, hogy megpróbáljak válaszolni az első kérdésre, pontosítani szükséges a metaérték fogalmát. Ha metaérték alatt egyszerűen egy vonatkoztatási pontot értek, amelyet a tapasztalat formált ki a világban való dinamikus létem következtében, akkor a válaszuk affirmatív. Abban az esetben viszont meglehetősen kételkedő álláspontot helyezkedünk, ha tárgyiasult ideális (ediosz) létezőként elgondolt, permanensen jelenlévő valóságként közelítünk a

szóban forgó fogalommal jelölt valósághoz. A magunk részéről plauzibilis érvnek tartjuk a korábban már említett értékelhetetlen objektumokra való visszautalást, hiszen, ha lenne bármilyen metaérték, amely tetszőleges objektum értékelését a saját episztemikus szituációmól függetlenül lehetővé tenné, akkor nem lehetnének értékelhetetlen, valamint inkommenzurábilis tárgyak.

Az eddigiek kapcsán felírunk két analitikus jellegű gondolatmenetet, amelyek néhány pivotális megállapítást sűrítenek megukba:

(p1) A lokális rangsoroláshoz szükséges egy adott kontextusban való értékelés.

(p2) Értékeléshez szükséges a jelenség szintű heterogenitás egy adott kontextusban.

(K) Ha az objektumok között nem állapítható meg episztemikus szempontból különbség egy adott kontextusban, akkor az értékelés nem végezhető el adott kontextusban, vagyis lokális rangsorolás sem lehetséges.

(p1)' Az $i(\mathbf{w})$ individuum végrehajtja az $f_i(\mathbf{w})$ feltételrendszeről függő $e(\mathbf{w}, f_i(\mathbf{w}))$ értékelést egy adott $c_i(\mathbf{w})$ kontextusban egy \mathbf{w} lehetséges világban.

(p2)' Az $i(\mathbf{w})$ individuum végrehajtja az $f_i(\mathbf{w})$ feltételrendszeről függő $e(\mathbf{w}, f_i(\mathbf{w}))$ értékelést egy adott $C_i(\mathbf{w})$ kontextusban egy \mathbf{w} lehetséges világban, ha a $C_i(\mathbf{w})$ kontextus nem különbözik episztemikus értelemben lényegesen $c_i(\mathbf{w})$ -től.

(K)' Ha $i(\mathbf{w})$ individuum nem tudja végrehajtani az értékelést $C_i(\mathbf{w})$ -ben, akkor $C_i(\mathbf{w})$ és $c_i(\mathbf{w})$ episztemikusan lényegesen különböző (*episztemikusan összemérhetetlen*).

E fenti gondolatmenetben, ha $f_i(\mathbf{w})$ feltételrendszert az egyes kontextusok részének tekintjük, akkor $e(\mathbf{w}, f_i(\mathbf{w}))$ helyett $e(\mathbf{w}, C_i(\mathbf{w}))$ írható. A (p2)' pedig átfogalmazható: (p2)" Az $i(\mathbf{w})$ individuum végrehajtja az $e(\mathbf{w}, C_i(\mathbf{w}))$ értékelést egy adott $C_i(\mathbf{w})$ kontextusban egy \mathbf{w} lehetséges világban, ha a $C_i(\mathbf{w})$ kontextus nem különbözik episztemikus értelemben lényegesen $c(\mathbf{w})$ -től.

Felhívjuk arra a figyelmet, hogy nem tűnik plauzibilisnek (p2)'- vagy (p2)"-n belül az implikáció irányának megfordítása. Ugyanis nem zárható ki az a szituáció, amelyben az egyes kontextusok közötti episztemikus összemérhetetlenség ellenére az értékelés mindkét esetben megvalósítható.

2. Rangsorolás és döntés

A rangsorolás kapcsán természetesen mindig egy döntési helyzettel állunk szemben. Naiv és felületes módon közelítve a jelenséghez, körköröséget fedezünk fel abban, hogy a rangsor felállítását döntés előzi meg, ugyanakkor a rangsor szükséges ahhoz, hogy döntés szülessen. Azonban, ha ezt jobban megvizsgáljuk, arra kell rádöbbenünk, hogy a sajátunknak vélt egyéni narratívánk, amely szerepet játszik abban, hogy mit hogyan értünk, mi mennyire számít, fogalmainkat milyen tartalommal töltjük fel, azok miféle normatív karaktert kapnak vagy éppen milyen emocionális vonatkozásokkal bírnak, beágyazottak egy tágabb narratívába. Utóbbi nélkül az előbbi értelmetlen, sőt lehetetlen. A szóban forgó tágabb (keret)narratívával szocializációnk során találkozunk, s ez aztán alapvetően meghatározza azt az egyéni

mentális modellt, amely döntéseink alapjául szolgál.^{13,14} E modellt minden pillanatban mozgósítjuk, sokszor anélkül, hogy annak valójában tudatában lennénk. Mindennek tükrében lényegi jelentőséggel bír az alábbi, Nietzschét idéző kijelentés:

„Így [*Nietzsche*] fenntartja, hogy nincs »feltétlen igazság«, és »tények« sincsenek; sokkal inkább csak »értelmezések«, skrupulózusabban szólva »hitek« vannak.”¹⁵ (Schacht 1984: 79)

Hogy a fenti kissé életidegennek tűnő leírást plasztikusabbá tegyünk, egy rövid gondolat kísérletbe bocsátkozunk. Ha elképzeljük például, hogy Kati gyerekkorától kezdve a tudatos táplálkozás fontosságát hallotta szüleitől, majd ezt a későbbi életrészekében (azaz szocializációjának másodlagos, harmadlagos lépcsőfokain) környezete tovább erősítette (mondjuk számos pozitív érzelmi visszacsatoláson keresztül), akkor abban a narratívában, amely Kati számára az eligazodási pontot jelenti, illetve a gondolkodási, cselekvési irányokat kijelöli az egészséges táplálkozás központi jelentőséggel fog bírni.

¹³ Érdemes itt megemlíteni, hogy a kognitív fejlődéslelektanban Jean Piaget óta egyik megjelenik egy konstrukciós szemlélet, s a megismerés deduktív elgondolása. Ebben a metakognitív megközelítésben olyan fogalmakkal találkozunk, mint a reprezentációs sémák, valamint az ezekből felépülő mentális struktúrák. Az említett elméletvezéreltség például jól vizsgálható a tudományos közösségek életében, ahogy arra Thomas Kuhn rámutatott (Kuhn 2000).

¹⁴ Megjegyezzük, hogy amint a privát nyelv képtelenség (Wittgenstein 1998, §§ 244–271), úgy lehetetlen izolált, keretnarratívától független egyéni narratíváról, megértési modellről beszélni.

¹⁵ Az eredeti szövegrész így hangzik: „Thus he maintains that there can be no »absolute knowledge«, and that there are no »facts«; and that, rather than either, there are only »interpretations« – or (even more pugnaciously) only »beliefs.«”

Ekkor, ha Katinak döntenie kell arról, hogy bevásárlás során mondjuk inkább zöldséget, gyümölcsöt vagy magas szénhidráttartalmú, számos mesterséges vegyületet tartalmazó élelmiszert vegyen-e, narratívája alapján az előbbiek mellett dönt, azokat preferálja. Sőt mentális modellje – az esetleges körülményektől eltekintve – még abban a döntésében is szerepet játszik, hogy vajon egy multinacionális élelmiszerüzletet vagy a sarki zöldségest választ-e.

3. Rangsorolás és igazság

A rangsorolás során megjelenő preferencia-rendezés olyan kijelentésekben manifesztálódhat, mint például: „*A*-nál jobban szeretem *B*-t”, „*C*-nél jobban tetszik *D*” vagy egyszerűen „*E* jobb mint *F*”. Az előbbiek formalizált módon így jelennek meg: $A < B$, $C < D$, valamint $E < F$. Világos, hogy az egyes kijelentésekben a „ $<$ ” reláció más és más jelsorozatnak felel meg. Első esetben a „jobban szeretem”, a másodikban a „jobban tetszik”, míg a harmadikban a „jobb mint” helyén áll. Következésképpen a preferencia-reláció függ attól, hogy milyen objektumokat hoz viszonyba. Azt például van értelme mondanom, hogy a „Toyota jobb ár-érték arányt képvisel mint a Renault”, annak azonban, hogy „kék szín jobb ár-érték arányt képvisel mint a sárga” már semmi értelme sincs.

Ennyi bevezető után vessük fel azt a kérdést, hogy vajon minden preferencia-rendezéshez kapcsolt kijelentés (pontosabban a kijelentés „mögötti” propozíció) lehet-e igazsághordozó? Nyilvánvalóan nem feltétlenül lehet. Míg ugyanis bizonyos közösségileg elfogadott kritériumok alapján a „Toyota jobb ár-érték arányt képvisel mint a Renault” kijelentésről eldönthető, hogy korrelál-e a valósággal, addig a „Rodin gondolkodója szebb mint Leonardo Mona Lisája”

kijelentés igazsághordozó volta korántsem ennyire egyértelmű – legalábbis, ha kollektív sztenderdekben gondolkodunk. Előbbire a közösségi narratívában adottak olyan eljárások, protokollok, amelyek alapján e kijelentés „igaznak” vagy „hamisnak” nevezhető, viszont utóbbi tekintetében a „szépség” nem egy olyan tulajdonság, amely az adott műalkotásoknak inherens része lenne – legalábbis nem tárgyiasított értelemben –, így nem tudunk rámutatni egyetlen olyan módszerre sem, amely egyértelmű állásfoglalást tenne lehetővé.

Az eddigiek tekintetében megfontolandó az alábbi Quinetól származó idézet:¹⁶

„Nyilvánvaló, hogy az igazság általában a nyelvtől és a nyelvet meghaladó tényszerűségtől függ. [...] Így általában kísértésünk támadhat azt feltételezni, hogy egy kijelentés igazsága valamilyen módon nyelvi és tényeken alapuló összetevőkre bontható. [...]

Úgynevezett tudásunk vagy hiteink összessége [...] egy ember alkotta szövet, amely pusztán a szélein ütközik a tapasztalatba. [...] A periférián lévő tapasztalattal történő összeütközés igazodást idéz elő a közbülső részekben. Az igazságértékek átrendeződése zajlik le néhány kijelentésünk tekintetében.”¹⁷ (Quine 1951, 34, 39)

¹⁶ Quine ugyan a tudományok vonatkozásában fogalmazza meg kijelentését, azonban annak érvényessége túlnyúlik ezen a speciális területen, s a „mindennapok” jelenségeinek narratíváit illetően is helytálló.

¹⁷ Az eredeti szövegrész így hangzik: „It is obvious that truth in general depends on both language and extralinguistic fact. [...] Hence the temptation to suppose in general that the truth of a statement is somehow analyzable into a linguistic component and a factual component. [...] The totality of our so-called knowledge or beliefs [...] is a man made fabric which impinges on experience only along the edges. [...] A conflict with experience at the periphery occasions readjustments

4. Összegzés

Tanulmányunkban több szempontból elemeztük a rangsorolás – közgazdaságilag releváns – filozófiai problémáit. Az itt bemutatott területek mindegyikén felmerülnek olyan, további vizsgálatokat is megalapozó kérdések, amelyeket az ökonómiai elméletek részben adottságként értelmeznek, részben pedig fel sem vetnek; *ab ovo* adottságként, magától értetődő, természetes jelenségként implikálnak.

Elemzéseinkkel arra kívántunk rámutatni, hogy a rangsorolás a valós életben ennél jóval összetettebb, részben kontextusfüggő aktus, amely sajátos döntési mechanizmusokon keresztül kerül kifejezésre. A rangsorolás egyes helyzeteiben a konkrét preferenciareláció eltérő lehet attól függően, hogy a jelenségek mely alaphalmazáról beszélünk, illetve bizonyos típusú rangsorolások tekintetében nem feltétlenül adottak olyan közösségre előírt sztenderdek, amelyek minden kétséget kizáróan kollektív tekintetben igazsághordozóvá tesznek egy kijelentést. Utóbbi megállapítás kijelöli azon jelenségek körét, amelyek a gyakorlati tekintetben releváns gazdasági modellalkotás szempontjából egyáltalán értelmes módon szóba jöhetnek. Ez alapján lehatárolhatjuk a gazdaságmodellezés illetékességi körét, kizárva onnan például az esztétika területére eső értékítéleteket.

Reményeink szerint a tanulmányban sikerült bemutatnunk a gazdasági jelenségek filozófiai megalapozásának fontosságát. Ahogyan a tanulmány elején is jeleztük, tárgyalásunk korántsem teljes körű, így annak alaposabb, részletekbe menő átgondolása a jövőben szükségesnek látszik. Bízunk abban, hogy az interdiszciplinaritás igényével megfogalmazott gondolataink

in the interior of the field. Truth values have to be redistributed over some of our statements.”

egyfajta elrugaszkodási pontot jelenthetnek mind a hazai közgazdaságtani, mind pedig a filozófiai gondolkodásban és további diszkurzivitást hívhatnak életre e témakörben.

Irodalom

- Boros, J. (2018). *Immanuel Kant*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet, Budapest.
- Brandt, R. (1998). *Transzendente Ästhetik §§ 1–3 (A19/B33–A30/B45)*. In: Mohr, G., Willaschek, M. (eds.), *Immanuel Kant: Kritik der reinen Vernunft, Klassiker Auslegen*, Bd. 17/18. Akademie Verlag, Berlin, pp. 81–106.
- Csányi, V. (2007/2006). *Az emberi viselkedés*. 2. kiad. Sanoma Budapest, Budapest.
- Epstein, B. (2015). *The Ant Trap: Rebuilding the Foundations of the Social Sciences*. Oxford University Press, New York, NY.
- Érdi, P. (2020). *Ranking: The Unwritten Rules of the Social Game We All Play*. Oxford University Press.
- Ibarra, H., Barbulescu, R. (2010). Identity as Narrative: Prevalence, Effectiveness, and Consequences of Narrative Identity Work in Macro Work Role Transitions. *Academy of management review* 35 (1), 135–154.
- Kuhn, T. S. (2000). *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford. Bíró Dániel. Osiris Kiadó, Budapest.
- Quine, W. V. O. (1951). Main Trends in Recent Philosophy: Two Dogmas of Empiricism. *The Philosophical Review* 60 (1), 20–43.

- Schacht, R. (1984). Nietzsche on Philosophy, Interpretation and Truth. *Noûs* 18 (1), 75–85.
- Simon, H. A. (1955). A Behavioral Model of Rational Choice. *The Quarterly Journal of Economics* 69 (1), 99–118.
- Simon, H. A. (1991). Bounded Rationality and Organizational Learning. *Organization Science* 2 (1), 125–134.
- Tversky, A., Kahneman, D. (1973). Availability: A Heuristic for Judging Frequency and Probability. *Cognitive Psychology* 5 (2), 207–232.
- Tversky, A., Kahneman, D. (1974). Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science* 185 (4157), 1124–1131.
- Wittgenstein, L. (1998). *Philosophische Untersuchungen*. Hrsg. von Eike von Savigny. Akademie Verlag, Berlin.
- Yovel, Y. (2018). *Kant's Philosophical Revolution: A Short Guide to the Critique of Pure Reason*. Princeton University Press, Princeton, NJ.

A gazdaságfilozófia axiológiai megközelítése¹

A gazdaság-filozófia axiológiai aspektusa

1. Bevezetés

Ma, a gazdaság világának elméleti és gyakorlati területén központi fogalomná vált az *érték*, az *értékteremtés* és *-menedzselés*. Ennek a megállapításnak az igaz voltát jól szemlélteti például az úgynevezett *teljes minőségmenedzselés* (*Total Quality Management [TQM]*) fogalma.² Utóbbi a szervezeti folyamatok értékfókuszúságát hangsúlyozza, illetve az értéképítést egy összetett struktúra keretében ágyazva szemlélteti. Üzleti szempontból az érték lényegében vevői értékelést jelent, és arra a kérdésre keresi a választ, hogy egy termék vagy szolgáltatás milyen mértékben tölti be a feladatát figyelembe véve azt az árat, amit hajlandó érte fizetni (Krajewski et al. 2016, 119).

A gazdasági rendszerek így már nem pusztán mennyiségi aspektussal bírnak, nemcsak erőforrásallokációt megvalósító mechanizmusok, hanem minőségi dimenziójuk is lesz. Végső soron, ha belegondolunk, a gazdasági struktúrák értékgenerálást tűznek ki célul, a megalkotott értéket aztán allokálják, nem utolsósorban pedig monetarizálják. Ebben a fajta tevékenységben az ember

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által finanszírozott 2020-2.1.1-ED-2020-00107. sz. pályázat keretében készült

² Krajewski et al. (2016, 118–119) szerint a *TQM* célja a magasfokú folyamat-teljesítmény és minőség elérése három alapelv alkalmazásával: vevőelégedettség; munkavállalók bevonása; a teljesítmény állandó javítása.

alapvető értékorientáltsága fejeződik ki, nevezetesen az, hogy törekszik az értékre, az értékesre. Ha a gazdaság-filozófiát ebből a tágabb és a kurrens gazdasági szakirodalommal is összhangban lévő aspektusból nézzük, akkor a gazdasági jelenségre való reflexió *axiológiai* természetűként jelenik meg. Ugyan viszonylag hosszú utat tett meg a gazdálkodás története az antik görögségre visszamenő háztartásszintű gazdálkodás (reflektált) fogalmától jelen korunkig (vö. Vasa 2020), de az tagadhatatlan, hogy mindig is valamilyen értékre irányuló célszerűség mutatkozott meg ebben a specifikusan emberi tevékenységben.³

Megjegyzem, hogy az értékorientáltságnak van egy mély antropológiai–teleológiai gyökere, amely az ember kiteljesedési törekvésében ragadható meg. Az ember igyekszik minél teljesebb életet élni, ehhez a megfelelőnek vélt feltételrendszert megteremteni (utóbbit persze nem szabad kizárólagosan mennyiségileg érteni). Tehát az értékelméleti megközelítés nem nélkülözheti az antropológiai dimenziót, máskülönben féloldalassá válik.

Ezek után kézenfekvő a következő, az *Euthüphrón-dialógusból* jól ismert – s Szókratész szájából elhangzó – etikai természetű kérdés:⁴

³ Itt utalnék arra, hogy noha a háztartásszintű gazdálkodás szempontjából az ókori görögség került megemlítésre, más kultúrkörökben is ismert volt hasonló önszabályozó tevékenység. Erre jó példa az ókori Közel-Kelet, ahol az egyes nomád, félnomád csoportok életét szintén ilyen rendszer határozta meg (vö. a bibliai páttriárkák mitikus-legendás történetével).

⁴ Az Euthüphrón-dilemmával kapcsolatosan lásd még a szóban forgó munka (Platón, *Euthüphrón*) 33–34. oldalán lévő, Mogyoródi Emese által írt 37-es lábjegyzetet, valamint szintén a tőle származó 38-as lábjegyzetet a 36–37. oldalon. A témában további figyelemre méltó munka Joyce (2002) cikke.

„(...) [V]ajon az istenest azért kedvelik az istenek,
mert istenes, vagy azért istenes, mert kedvelik?”
(Platón, *Euthüphrón* XII.10a)

Eme kérdés az előbbieket fényében így fogalmazható át:
„Vajon megismerésünk tárgyainak inherens, önmagukban
lévő értéke van, vagy az érték csupán valamiféle kívülről
eredő jelleggel bír (például társadalmi konstrukció)?”

Mielőtt azonban tovább mennék, rá szeretnék
mutatni, hogy a fenti kérdés valójában nem dilemma.
Nézzük először a diszjunkció első kijelentését és annak
egyenértékű formáját:

(a) Az istenek azért kedvelik [*az embert*], mert istenes.

(b) Ha az ember istenes, akkor kedvelik az istenek.

Következzen a diszjunkció második kijelentése és annak
ekvivalens átfogalmazása:

(c) Azért istenes [*az ember*], mert kedvelik [*az istenek*].

(d) Ha az embert kedvelik az istenek, akkor az istenes.

Látható, hogy a (b) kijelentés (d)-nek a megfordítása, vagyis
nem a tagadása (ez a megfelelő igazságtáblák felírásával
ellenőrizhető). Ebből az a következtetés vonható le, hogy
nem valódi dilemmával van dolgunk. Ez viszont nem
csökkenti a probléma érdekét. Azonban, hogy még
tisztábban látható legyen az átfogalmazott diszjunkció,
felírom ez esetben is a két kijelentést:

(e) Racionális ágensek azért tartanak egy dolgot
értékesnek, mert (inherens) értékkel bír.⁵

⁵ A dolgozatban az autonóm ágens kanti fogalmát vesszük alapul a
racionalitás tekintetében, amely egy döntés mögöttes elveinek
koherenciáját vizsgálja (Sugden 1991). Mindezzel persze semmit sem
állíthatunk arról, hogy ontológiai tekintetben autonóm-e a döntéseit

- (f) Egy dolog azért bír értékkel, mert a racionális ágensek értékesnek tartják.

Az imént felvetett kérdés egyúttal kapcsolódik az előző fejezetben közölt írásunkhoz, amelyet jelen tanulmányunkkal kiegészíteni, pontosítani igyekszünk. Emiatt újfent rá kell kérdezni arra, hogy mi is az érték? Mitől lesz valami értékes, az értéket hogyan ismerhetjük fel? Mi a szerepe a döntésnek az értékképzés illetve értékelés folyamatában?

Ezek a kérdések azok, amelyek kijelölik a tanulmány fő csapásirányait, illetve megadják annak kereteit. Meglátásom szerint, ha nem tudunk rájuk válaszolni, akkor a gazdasági érték koncepció nem lesz több praktikus segédfogalomnál. Ehhez kapcsolódóan meg szeretném jegyezni, hogy noha az értékteremtéssel kezdtem a tanulmányt, azonban az érték és értékelés ennél sokkal szélesebb körével szeretnék foglalkozni. A dolgozat során törekszem az alapos válaszadásra, így helyenként úgy tűnhet ugyan, hogy látszólag felesleges kitérőket teszek, ezek a megfontolások azonban végső soron lényeges részét fogják képezni válaszimnak.

2. Mi az érték?

Krajewski et al. (2016) fentebb citált definíciója két szempontot kapcsol össze. Egyrészt szól tranzakcionális, adásvételi aspektusról (vásárlói fizetési hajlandóság), vagyis arról, hogy a vevő mekkora árat adna a produktumért, másrészt beszél egy funkcionális értékről, amely a termékkel vagy szolgáltatással való – anticipált – vásárlói elégedettségről ad számot. Vagyis ennek fényében azt mondhatjuk, hogy egy ügylet létrejötte függ a piaci ár és a

meghozó ágens, azt viszont mondhatjuk, hogy semmiféle értelmes tevékenység nem valósítható meg a autonómia előfeltételezése nélkül (Sugden 1991).

vásárló fizetési hajlandóság viszonyától, illetve az adásvétel tárgyát képező dologgal szemben támasztott funkcionális várakozástól. Nyilvánvalóan az elvárások feltételei lesznek annak, hogy miként alakul a fizetési hajlandóság. Ahhoz sem fér sok kétség, hogy a funkcionalitás és az ehhez társított pénzügyi aspektus torzíthatja az intrinzikus értéket, amennyiben ilyenről beszélhetünk. Az érték ennél jóval gazdagabb és összetettebb jelentéssel bír, vannak ugyanis például olyan dolgok, amelyek egyelőre kívül esnek az adásvétel kategóriáján, illetve önmagukban nem sok értéket tulajdonítunk nekik, mégis a biológiai élet olyan alapvető feltételei, amelyek nélkül halálra lennénk ítélve. Emiatt ugyan megpróbálok egyetlen definíciót adni, ettől függetlenül azonban egy hosszabb kifejtés mentén kívánok rávilágítani a fogalom tartalmi elemeire, tulajdonságaira.

Amikor értékről beszélünk, akkor ez mindenképpen manifesztálódik, tárgyiasul valamilyen módon. Vagyis beszélhetünk *értékhordozóról*, amely mintegy megtestesíti az értéként felismert valóságot. A gazdaságból példát merítve, értékhordozó lehet egy előállított termék, ugyanakkor egy szolgáltatás is. Utóbbi estén az érték hordozója a szolgáltatást nyújtó, és így a megfelelő tudás birtokában lévő személy. Az érték tehát nem választható el attól, amin keresztül megjelenik. Egy banális példával élve, a hajvágás által teremtett esztétikai természetű érték nem különíthető el magától a fodrásztól. Ugyanígy, a legkorszerűbb okostelefon is valamiképpen „tartalmazza”, megtestesíti azoknak a tudását, aki a fejlesztésben, gyártásban részt vettek. E ponton megjegyzem, hogy a megtestesített értékek alapján az értékhordozók példányait kategorizálhatjuk, típusokba sorolhatjuk ugyan, mégsem mondhatjuk feltétlenül azt, hogy az egyes típusok példányainak értékei megegyeznek. Arra viszont számos esetben mégis lehetőség nyílik, hogy az egyes

típusokat összevessük egymással (másként fogalmazva, hogy típusokat értékeliünk, azoknak értéket tulajdonítunk), ezért például van értelme azt mondani, hogy egy átlagos ingatlan értékesebb egy átlagosnak számító ruhadarabnál. Következésképpen értékhorozónak akár típusokat is tekinthetünk bizonyos összefüggésekben.

Ennek fényében, vajon az érték csak tulajdonított, társadalmilag projektált természetű, vagy ennél többről van szó? Azaz pusztán egy egyirányú folyamat eredménye, amely például egy termék szociális előnyeit magába a termékbe „vetíti”?⁶ Humeiánus pozícióból keresve a választ, valóban tagadnunk kellene mindenféle inherens értéket, hiszen az érték empirikusan megragadhatatlan. Ebből az alapállásból mindenekelőtt funkcionális szempontból mondhatom valamire, hogy értékes vagy értéktelen. Vagyis értékes egy autó, mert eljuthatok azzal egyik pontból a másikba, mert bizonyos számomra fontos körök elismerését válthatja ki, stb. Tehát amennyiben semmiféle funkcionális hasznossággal sem bír a termék, akkor értéktelennek kell mondanom a szóban forgó megközelítés szerint.

Az értéknek mindig van egy kontextuális vonatkozása is (vö. az előző fejezettel). Ennek ellenére nem merül ki az értékesnek tartott dolog kizárólag a kontextusban, hiszen abban nem „oldható” fel maradéktalanul. Ha ugyanis nincs valamiféle értékhorozó, amely aztán az interszubsjektivitás „erőterében” értéktelítetté válhat, akkor az értéktulajdonítás sem mehet végbe. Ha tehát nincs egy kalapács, amivel be tudom verni a szöveget, és még soha senki sem találkozott ilyen eszközzel, akkor fel sem vethető ennek az értéke. Vagyis az érték nem pusztán egy

⁶ Ilyen lehet például egy mobilkészítő vagy autó – mint státusszimbólum –, amelynek révén egy adott csoportban más megítélésben részesül az afölött diszponáló személy.

izolált társadalmi konstrukció, hanem mindig értékhordozóhoz kötött, az interszubsztívitás révén meghatározódó realitás.

Általánosabban fogalmazva, azáltal, hogy egy értéktelített entitás referál az azt meghatározó kontextusra, ugyanezen kontextus révén önmagára is referál, és e kettőnek a szintéziseként áll elő. Az utóbbi felfogást (akár) az érték hegelianus megközelítésének is hívhatjuk. Következésképpen az érték egyszerre a dolog és a kontextus sajátja, egy ezekhez kapcsolódó szerparálhatatlan egység.

Az érték fogalmán a továbbiakban ezt értem:

(V) Az érték tudatos ágensek érték-hordozóira referáló ceteris paribus értékítélete (vagy érték-propozíció).

Ez a definíció négy fontos tényezőt tartalmaz: (1) a tudatos ágensek jelentőségének kiemelése; (2) az érték érték-hordozóra referál (lásd fentebb); (3) az érték az érték-hordozótól mondott értékítélet; (4) az érték szituatív jellegű. Néhány rövid megjegyzést is fűznék a most leírtakhoz. Először is, az a tény, hogy az értéket tudatos ágensek fogalmazzák meg, egyrészt felhívja arra a figyelmet, hogy az értékítéletben megtestesülő értékelés és az elköteleződés (döntés) igényli a tudatosságot. Másodszor, abból, hogy az értékítélet artikulációja tudatos lények cselekvése révén történik, még nem következik, hogy az érték nyelv- és elemfüggő. Nem véletlen ugyanis az, hogy az értékítéletet érték-propozíciónak is hívom, hiszen ezzel egyben feltételezem, hogy az értékítéletekhez rendelhető igazságérték. Tehát az igazság korrespondencia-elmélete alapján az érték-hordozó, amelyre az érték referál, rendelkezik az értékítélet által megragadott objektív tulajdonságokkal, jellemzőkkel.

A fenti gondolatmenetet tovább folytatva, ennek az egységnek az utolsó pontjaként amellet szeretnék érvelni, hogy az értéknek van szükségszerű tulajdonsága:

(p1) Minden érték szükséges *ontológiai* feltétele egy *alapvető értékelési struktúra* megléte.

A (p1) premissza egy eddig még be nem vezetett fogalmat tartalmaz, nevezetesen az alapvető értékelési struktúra koncepcióját. Alapvető értékelési struktúra alatt olyan sokaságot értek, mint rangsorolás, rendezés, összehasonlítás stb. Azt gondolom, hogy egy ilyen komplex rendszer szükségszerű, mert elköteleződom amellet, hogy annak minden eleme szükségszerű.⁷ Ugyanis a rangsorolás, rendezés, összehasonlítás stb. ugyanúgy nem lehet esetleges, ahogy a logikai szabályok sem azok. Ellenvetésként felmerülhet például, hogy a tudatos ágensek nem feltétlenül konzisztensek a döntéseikben. Mégis, az nem tagadható, hogy ugyanazt ugyanabból a szempontból egyszerre nem preferálhatják és mégsem preferálhatják. Ezenkívül a döntési szempontok egy részhalmazának rangsorolásában kell hogy legyen minimális konzisztencia, különben a döntés sosem szülehetne meg. Hogy a leírtakat jobban megvilágítsam, ezért saját fordításban idézem Wittgenstein *Tractatus*ának alábbi, jól ismert szakaszait:

„1.12 Tehát a tények összessége meghatározza, hogy minek az esete áll fenn, illetve, mindazt is, aminek az esete nem áll fenn.

(...)

⁷ A modális logika egyik alapvető azonossága szerint szükségszerű dolgok konjunkciója, szükségszerűen e dolgok konjunkciója.

1.13 A logikai térben lévő tényekben áll fenn a világ.”⁸ (Wittgenstein 2019, 9)

Vagyis az alapvető értékelési struktúra is egy olyan logikán alapuló tér része, amelyen az érték szupervenial. Persze, az alapvető értékelési struktúra elemeit mindig valamilyen ágens instanciálja – ahogy például a következtetési szabályokat is –, mégis ezeknek a lényegi tartalma úgy tűnik, hogy nem függ az ágenstől. Másrészt, az ontológiai feltételről beszélek, mert hangsúlyozni szeretném, hogy nem egyszerűen logikai szükséges feltételre gondolok, hanem egyben létesítő okról is.

Az idézett wittgensteini részhez jól illeszkedik, az alábbi, már kifejezetten axiológiával kapcsolatos, arra reflektáló idézet. Amellett érvel a szerző, hogy minden érték szükségszerűen esztétikai tulajdonsággal bír. Vagyis az értékhez nemcsak a logikai tér szükséges, hanem a szépség is, amit hétköznapi tapasztalataink általában alá is támasztanak, hiszen amit értékesnek tartunk, ahhoz számtalan esetben szépséget is társítunk.

„A sztoicizmus segít érthetővé tenni a kozmikus értéket. A sztoikusok a világegyetem racionalitásából vezették le saját értékelméletüket (saját *axiológiájukat*). A Logosz értékeinek maximalizálására irányítja a világegyetemet. A Logosz azonban nem utilitarista. Nem célja, hogy a boldogságot maximalizálja vagy a szenvedést minimalizálja. (...) [A] Logosz úgy irányítja a világegyetemet, hogy az maximalizálja a kozmikus látvány drámai szépségét. Ez a szépség a végső jó, és a rótság a végső gonoszság. A

⁸ Az eredeti szöveg így szól: „1.12 Denn, die Gesamtheit der Tatsachen bestimmt, was der Fall ist und auch, was alles nicht der Fall ist. 1.13 Die Tatsachen im logischen Raum sind die Welt.”

boldogság nem járul hozzá ehhez a jósághoz, és a szenvedés nem von le belőle.” (Steinhart 2020, 97)

(p2) Ha x ontológiai szükséges feltétele y -nak, akkor x -nek és y -nak létezik közös tulajdonsága.

Amennyiben ugyanis nem lenne közös tulajdonsága x -nek és y -nak, akkor érthetatlenné válna, hogy milyen módon lehet x ontológiai értelemben létesítő oka y -nak.

(p3) Minden értéknek van közös tulajdonsága az alapvető értékelési struktúrával ([p2] konkrét alkalmazása [p1]-re nézve).

(p4) Ha x szükségszerű, akkor annak minden tulajdonsága is szükségszerű.

Amennyiben ugyanis $x = \Box(P_1 \wedge P_2 \wedge \dots \wedge P_n)$, vagyis x tulajdonságainak szükségszerű konjunkciója, akkor – az 6-os lábjegyzethez hasonlóan – $x = \Box P_1 \wedge \Box P_2 \wedge \dots \wedge \Box P_n$. Az egyszerűsítés szabálya miatt pedig arra a következtetésre jutunk, hogy bármely i -re $\Box P_i$.

(K) Minden értéknek van szükségszerű tulajdonsága ([p3] és [p4] következménye).

Ha valaki úgy véli, hogy egy dolog szükségszerűségéből következik, hogy az nyelv- és elmefüggetlen is, akkor a fenti érv konklúziója egyben azt is kimondja, hogy minden értéknek van objektív tulajdonsága. A korábbi megfontolásokat figyelembe véve kijelenthető, hogy az értékek szükségszerű és esetleges tulajdonságok kompozitjai. Amennyiben osztjuk azt is, hogy minden szükségszerű dolog egyben objektív, akkor kimondható,

hogy az értékek objektív, valamint esetleges tulajdonságokból állnak.

3. Érték és etika

Vajon az értékképzés végeredményének megítélésben lehet-e szerepük etikai jellegű mozzanatoknak? Például ugyan a fenntarthatóság és környezeti tudatosság szempontjából az elektromos autók meglehetősen kiemelt értékkel rendelkeznek, mégsem szabad elfelejteni, hogy az előállításához szükséges egyes erőforrások kinyerése komoly egészségkárosodással járhat azon személyekre nézve, akik ebben részt vesznek. Vajon az utóbbi etikai szempont csökkenti-e az elektromos autók értékének megítélését? Azaz, mások élete árán építhetünk-e környezetkímélő vagy a környezeti terhelést mérséklő eszközöket? Utilitarista szempontból az előnyök és hátrányok mérlege döntene a választ illetően. Meglátásom szerint a helyzet korántsem ennyire egyszerű. A konkrét példánál maradva, és a kérdést kielevezve, felvethetjük, hogy szeretnénk-e részesei lenni egy olyan világnak, amelyben egyes személyek kizárólag bizonyos célok elérésének eszközei (például helyettesíthető munkaerőként) mások szemében, tehát ahol az előbbiek az utóbbiak egyéni boldogulásának szolgálatában állnak?⁹

Másrészt, a használati érték miatt is szóba kell hozni az etikai vetületet. Ugyanis egy folyamat során képződött értékkel mindig van valami célunk. Következésképpen a szándék és az akarat elválaszthatatlan az adott dologtól. Ha pedig az akarat jelen van, akkor számolni kell az etikai vonatkozással is. Vajon az etikai vetület ebben az esetben teljesen „külsődleges”, vagyis semmi inherens köze sincs az

⁹ Vö. a kanti kategorikus imperatívusszal, valamint az emberi méltóságot hangsúlyozó filozófiákkal.

értékhozóhoz? Szokás ugyanis úgy gondolkodni, hogy például egy dolog önmagában sem nem rossz, sem nem jó, hanem a jóra vagy rosszra használható. Ugyanakkor az mégis állítható, hogy tulajdonságai révén egy tárgy bizonyos jó és rossz kimenetelű aktusokra adhat lehetőséget. A fentiekkel összhangban, az interszubsztantívitás „terében” – amely elválaszthatatlan egy dolog értékének meghatározódásától – a használati értékdimenzió mellett a dolog egyben etikai töltet is kap. Így a képződött értéknek feltétlenül van etikai vonatkozása, amelyet a gazdaság-filozófiai reflexió nem hagyhat figyelmen kívül.

Következésképpen a termelési folyamatok menedzsmentjének szűkös az a szemlélete, amely az értéképítésben kizárólag vállalati folyamatok egymásra hatásának eredményét látja, s a termék funkcionalitásán, dizájnján, illetve a vásárlói visszajelzéseken túlra nem tekint.

4. Megismerés, akarat, érzelmvilág és értéképítés

Kétségtelen, hogy az akarat irányul valamire, célszerűséget hordoz. Sőt, az akarat mindig arra irányul, amit értéként ismer fel. Tehát, ahhoz, hogy az akarat valamilyen érték felé törekedjen, megismerésre van szükség, máskülönben semmire sem irányulhat célként (Nyíri 2003). Meg kell azonban jegyezni, hogy megismerés és akarat efféle teoretikus szétválasztása lehetséges ugyan, mégis absztrakció, amely a valóság szintetikus egységét „szálazza szét”.

Ugyanígy meggondolható, hogy ennek a megismerés és akarat egységének burkoltan részét képezik az érzelmek is. Ezek elválaszthatatlanul beleszövődnek az egyes mozzanatokba. Mindezt azért fontos látni, mert így az értéképítés tovább árnyalható. Nemcsak etikai

szempontokat „olvaszt” tehát magába az érték, hanem a megismerés, akarat és érzelmek hármását is.

Az érték felismerése, jelentéstelítettsége, tehát a megismerés eredménye. Azonban a megismerés révén túl is látunk rajta, hiszen egy inferenciális hálózatban értjük meg. Az érték tehát mindig önmagán túlmutatva „szól valamiről”, fenomenológiai kifejezést használva, az értékképzettől az intencionalitás elválaszthatatlan. Ez az intencionális karakter pedig hordozni fog etikai, érzelmi, sőt még egyéb dimenziókat is.

Következésképpen az a hagyományosnak számító hidegfejű racionalitás, utilitarista logika, amelyet a közgazdaságtan hőskorában feltételeztek egyes teoretikusok, láthatólag újfent csődöt mond. Ez azt jelenti, hogy indokolt más módon közelíteni a gazdaság világához. Olyan új szemléletmód szükségeltetik, amelyik képes felváltani az önmagában álló, teljesen informált célracionális illetve haszonmaximalizáló individuum képzetét.¹⁰

Megjegyzem, hogy alapvetően nem az *érték* és a *cél* szükségszerű kapcsolatát vonom kétségbe – legalábbis a szubjektum szempontjából.¹¹ Ami ugyanis érték, az már eleve magában hordozza a ráirányulás mozzanatát, vagyis azt, hogy célként jelenik meg számunkra. Ezt úgy is meg lehet fogalmazni, hogy birtokolni szeretnénk az érték-hordozót. Nem tudjuk tehát az értéket megtestesítő objektumtól elválasztani azt az akarati aktust, amely arra, mint célra irányul. Azaz a célracionális attitűdnek bizonyos körülmények között van létjogosultsága, amennyiben az

¹⁰ Ebből a szempontból még a Stanford Enciklopédia vonatkozó szócikke is túlságosan behatárolt látásmódról tanúskodik.

¹¹ Érdemes figyelembe venni azt a kognitív pszichológiából jól ismert jelenséget, amely szerint az eseményeket különböző sémákba rendezzük, így a célokság-elvének ontológiai státusza meglehetősen kétséges.

értékek hálózata valamilyen módon rendezhető, amelynek révén a rendezésben „előkelőbb” helyen álló választása racionális döntésnek számít a kevésbé „előkelő” helyen állóval szemben. Ez a fajta racionalitás azonban sosem komprehenzív abban a naiv értelemben, ahogy azt a közgazdaságtan hőskorában – és sokszor napjainkban is – gondolják.¹²

5. Érték és értelmezés

A 20. század egzisztencialista filozófiája szerint a valóságot már eleve (*a priori*) értjük valahogy.¹³ A megértés elválaszthatatlan az emberi létezésétől, azonban ennek a mikéntje ő filozófiájukban (ellenben mondjuk Frege-vel) meglehetősen homályos. Másként mondva, a megértés egy sajátos emberi tulajdonság, függetlenül attól, hogy mondjuk más gerincesek tekintetében is jelen van-e egyfajta „proto-megértés”. A megértés és az értelmezés ezért az értékeléshez is utat nyit, sőt, az értékelés elválaszthatatlan az értelmezéstől és ennek nyomán a megértéstől. Az értelmezés tehát olyan tudati fakultás, amely az értékelés lehetőségének feltétele. Kétség sem férhet ugyanis ahhoz, hogy csak értékelésről abban az esetben beszélhetünk, ha valamilyen módon értelmezni tudtuk az értékhordozót. Ebbe az értelmezésbe (illetve ennek révén az értékelésbe), azonban egyszersmind saját életnarratívánk is beleszövődik. Persze, ez értékelés mint interpretációs mozzanat nem feltétlenül teljes mértékben

¹² Ebben a megállapításban semmi újdonság nincs, hiszen a gazdaságpszichológiai irányultságú munkák már évtizedekkel ezelőtt megfogalmazták a utilitarista alapokon nyugvó, jól informált racionális ágenseket feltételező célracionalitással szembeni fenntartásaikat, és rámutattak annak problémás voltára (vö. Simon 1955).

¹³ Itt különösen Heidegger egzisztencializmusára gondolok (vö. Heidegger 1967).

tudatosul vagy tudatosítható. Többször tapasztaljuk, hogy valamiféle megmagyarázhatatlan vonzalmat érzünk az egyik vagy a másik értékhordozót illetően, ezt azonban pontosan mégsem vagyunk képesek szavakba önteni. Az értéként feltűnő fenoménnel szemben így részben passzívak is lehetünk, amely tehetetlenség pontosan abból fakad, hogy a folyamatnak lehetnek tudattalan elemei. Következésképpen az interpretáció nem feltétlenül nyilvánvaló, hanem részben látens módon megy végbe. Az viszont aligha vitatható, hogy az értelmezés minden momentumában benne rejlik az értékelés mozzanata. Emiatt mindig egy dinamikus keretrendszerben (értékhálóban) „mozgunk”, és a kialakuló értékháló beépül az eddigi élettörténetünkbe, így módosítva az értékelés „peremfeltételeit”.

Gondoljuk csak bele, ez a dinamika élesen megmutatkozik az evolúció során. Ugyanis a fennmaradás egyik kulcsa, hogy az életben maradás és a reprodukció – összességében a fejlődés – szempontjából előnyöset valóban előnyösként értelmezzük. Vagyis – vethetjük fel – az értékelés nemcsak egy tisztán szubjektív jelenség, hanem annak fontos objektív kritériuma a fejlődés? Maga a kérdés, jóllehet banálisnak tűnhet, de mégsem az. Hiszen, hogy mit értünk fejlődés alatt, az elköteleződés eredménye.¹⁴ Az viszont kétségtelen, hogy a valódi érték fejlődést tesz lehetővé (bárhogy is értelmezzük ezt). Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az értékhordozó interpretációja akkor tekinthető megfelelőnek, ha az a fejlődést szolgálja. Ezért az értékelés sosem pillanatnyi, hanem minden esetben a folytonos visszacsatolás dinamikus mozgása alakítja.

¹⁴ Vannak, akik egyszerűen technológiai haladásra gondolnak, mások viszont a fejlődés elengedhetetlen részének vélik például az egyes társadalmakon belüli szolidaritás fokozódását is.

A fentieket kiegészíteném még annyival, hogy a jelentés és értelem tekintetében, noha említettem az egzisztencializmust, mégsem csak azon az irodalmi-prózai módon közelíték ehhez, ahogy Heidegger. A jelentésképzés és megértés kognitív élménye ugyanis minden esetben kapcsolódik nemcsak értelmi műveletekhez, hanem valamiféle érzékelési eseményhez is (vö. Kant, *Prolegomena*). Azt, hogy valami alatt mit értek, jelentősen befolyásolja az a cselekménysorozat, amely alapjául szolgál az adott fogalomnak.¹⁵ Ezért az értékelés, mint az értelmezéshez és megértéshez kapcsolódó folyamat nem választható el a tapasztalattól, illetve a tapasztalatra alapozott elvárásoktól.

6. Korlátozottan inherens érték és preferencia

Azt gondolom, ha az érték és értékelés fogalmairól gondolkodunk, akkor nem lehet eltekinteni attól, hogy az *inherens érték* koncepciójára reflektáljak. A jelenlegi tanulmány tekintetében ez különösen indokolt, mert annak elején az Euthüphrón-dilemma átfogalmazása már tartalmazta a szóban forgó fogalmat. Fel kell tehát vetnünk azt a kérdést, hogy milyen szükséges feltétele van az inherens értéknek? Ha erre tudunk válaszolni, csak utána van értelme feltenni az elégséges feltételre vonatkozó kérdést. Vizsgálódásomat egy definícióval kezdeném, amelyben az inherens értéknél tágabb jelentésű fogalmat ragadok meg:

(RIV) Egy érték akkor és csak akkor *korlátozottan inherens* értékek egy halmazán belül, ha öncél, azaz nem egy másik érték miatt választom, vagyis a vele összehasonlítható

¹⁵ Ez a matematika fogalmi kapcsán is így van, hiszen amikor azok kialakításra kerülnek – akár még absztrakt szinten is –, akkor ez a legtöbb esetben számtalan példa illetve szemléletes tartalom nyomán történik.

értékek körében szigorúan a leginkább preferált *ceteris paribus*.¹⁶

Rögtön meg szeretném jegyezni, hogy a fenti (*RIV*) definícióban az individuális szinten inherens értéknek több megfogalmazása található. Ezek között van olyan, amelyik célokságra alapozott teleologikus szemantikát használ, azonban igyekeztem más, az említett szemantikától mentes szókapcsolatokat is adni. Másrészt, arra is rá kívánok mutatni, hogy – amint arról a következő fejezetben részletesebben szó esik – attól, hogy valami *RIV*, még nem biztos, hogy inherens. Akkor hívok ugyanis valamit inherens értéknek, ha azt minden egyes individuális racionális ágens egyben *RIV*-nek is tartja.

Az iménti meghatározás segítségével egyszerűen definiálható az individuális szinten nem-inherens érték fogalma is:

(*N-RIV*) Egy érték akkor és csak akkor *nem korlátozottan inherens* értékek egy halmazán belül, ha másért tartjuk értékesnek, vagyis a vele összehasonlítható értékek körében nem szigorúan a leginkább preferált *ceteris paribus*.

Ezek után vegyünk egy olyan x értéket, amelyről feltételezzük, hogy nem biztos, hogy korlátozottan inherens. Ekkor lehetséges, hogy van olyan további y érték, amire x vonatkozik. Ha létezik ilyen y , akkor ezt így fejezzük ki: „ x -et egy másik y érték *miatt* tartjuk értékesnek *ceteris paribus*.”¹⁷ Ezt röviden az xBy relációval jelöljük. Világos, hogy a B -reláció irreflexív, hiszen nem minden érték korlátozottan

¹⁶ Azért hangsúlyozom, hogy értékek csak egy halmazáról gondolkodom, mert ezzel az kívánom elismerni, hogy lehetségesek értékdilemmák vagy – konfliktusok, amelynek következtében nem minden érték vethető össze (vö. Hsieh – Andersson 2021).

¹⁷ Ezt úgy is értelmezhetjük, hogy y *legalább olyan alapvető vagy alapvetőbb érték*, mint x , és ha $x N-RIV$, akkor y alapvetőbb x -nél.

inherens. A reláció antiszimmetrikus, mivel, ha xBy és yBx is igaz, akkor x és y extenzionálisan azonosak. Végül a szóban forgó reláció tranzitív is, hiszen, ha x -et y miatt, y -t viszont z miatt tekintem értékesnek, akkor végső soron z legalább olyan alapvető érték, mint x . Ha véges sok érték van, akkor világos, hogy ezek között kell lennie olyannak, amit már nem más, hanem csak önmaga miatt tartok értékesnek (vö. Arisztotelész, *Nikomakhoszji etika*).

Ezek után tételezzük fel, hogy van értékeknek egy olyan halmaza *összehasonlíthatók* (ha nem is feltétlenül összemérhető), vagyis az értékhordozók értékei egy P -szerint relációba hozhatók egymással *ordinális* értelemben, még ha *kardinális*an nem is (Hsieh – Andersson 2021). Ha azt írjuk, hogy yPx , akkor ez azt jelenti, hogy „ y -t *preferáljuk* x -szel szemben *ceteris paribus*”. A P -reláció reflexív, antiszimmetrikus és tranzitív.

Láttuk, hogy a P -reláció szempontjából az összehasonlíthatóság központi kritérium. Két értéket akkor és csak akkor hívok a P -reláció szerint összehasonlíthatónak, ha létezik olyan *releváns tényállás* („közös nevező”), amelyik révén P -relációba hozhatók a szóban forgó értékhordozókat *ceteris paribus*. Releváns tényállás akkor áll fenn, ha a P -reláció szerinti összehasonlítást végző racionális ágensek (1) releváns episztemikus szituációban vannak, (2) releváns információkkal rendelkeznek, továbbá (1) és (2) teljesülése esetén nincs érték dilemma semelyik két érték között *ceteris paribus*.

Az kétségtelen, hogy releváns tényállás mellett biztosított az összehasonlíthatóság, de miért kell ennek fordítva is igaznak lennie? Ha két érték hordozót össze tudok hasonlítani, akkor biztosan rendelkeznem kell azokkal a lényeges ismeretekkel és képességekkel, amelyek ehhez szükségesek. Másrészt, nemcsak az ismereteim illetve

képességeim adottak, hanem ezeket alkalmazni is tudom az adott helyzetben, amely csak akkor lehetséges, ha rendelkezésemre áll az összes jelentős információ. Ez viszont még mindig nem elegendő. Ha ugyanis az előző két feltétel teljesül, és ennek fényében mégis értékkonfliktus alakul ki a két érték között, akkor az összehasonlítás meghiúsul.

Ennek a szakasznak a hátralévő részében amellet szeretnék érvelni, hogy a P -reláció a B -relációban lévő értékek egy halmazán (ezeket *alapértékeknek* fogom nevezni) szupervenial.¹⁸ Azonban egy említett eredményhalmaz megléte még korántsem garantálja például individuális dolgok összehasonlíthatóságát a preferenciareláció szempontjából. Legyen például f_1 és f_2 két élelmiszer *ceteris paribus*. Az első termékről azt tudja egy racionális ágens, hogy b_1 mértékben egészséges és előállítása e_1 mértékben környezetbarát, a második termékről viszont azt tudja, hogy b_2 mértékben egészséges és előállítása e_2 mértékben környezetbarát. Tegyük fel, hogy egy racionális ágens alapvetőbb értéknek tekinti a saját maga egészségét annál, hogy egy átlagos termék előállítása milyen mértékben környezetbarát, legalábbis egy bizonyos fokig (feltéve, hogy a termék egészségügyi paraméterei még számára elfogadhatók). Ha e_1Pe_2 , b_2Pb_1 , de b_1Pe_1 és e_2Pb_2 . Tehát, az első termék egészségesebb a másodiknál, de előállítását tekintve kevésbé környezetbarát mint a második, sőt meghaladja azt a kritikus „küszöbértéket”, amely felett a racionális ágens az előállítás környezetbarát voltát preferálja azzal szemben, hogy az mennyire egészséges. Ekkor $e_2Pb_2Pb_1Pe_1$, tehát a tranzitivitás miatt e_2Pe_1 , de az is igaz, hogy e_1Pe_2 , ami

¹⁸ Ilyen alapértékek lehetnek az egészség, környezettudatosság stb. Ezek persze nem feltétlenül inherensek egyben.

ellentmondásra vezet (racionális ágensektől konzisztens döntést várunk el). Következésképpen ilyen módon semmit sem tudunk meg f_1 és f_2 P -szerinti viszonyáról. Ha azonban, $V(e_1)$, $V(e_2)$, $V(b_1)$, $V(b_2)$ közös értékegységű értékeket tudunk hozzárendelni az egyes tulajdonságokhoz, és azokat fontosságuk szerint súlyozni tudjuk, akkor mondjuk az egyszerű súlyozott összegekkel kiszámított $m_1V(e_1) + m_2V(b_1)$ illetve $m_3V(e_2) + m_4V(b_4)$ értékeket már össze tudjuk vetni.¹⁹

Következésképpen az említettek fényében biztosan van értelme individuális szinten intrinzikus vagy inherens értékről beszélni, ha az értékek száma véges. Az viszont más kérdés, hogy melyek ezek az RIV -tulajdonságú értékek, illetve vajon adható-e olyan szabály, amelyik segít eligazodni a tekintetben, hogy egy adott értékhordozó inherens értékkel is rendelkezik-e vagy sem. Vagyis az RIV -tulajdonságú értékek miként juthatunk el az inherens értékekig?

7. A valódi (inherens) érték kategorikus imperatívusza

Az inherens és instrumentális értékek,²⁰ továbbá az értékhierarchia (alapvető értékek rangsora) tekintetében figyelemre méltók Arisztotelésznek az alábbi – célokság segítségével megfogalmazott – megállapításai:

¹⁹ Az érték meghatározása, tehát a kiértékelés tekintetében nagyon hasznos olvasmány Hsieh – Andersson (2021) szócikke. Másrészt megjegyzem, hogy meggyőződésem szerint a kiértékeléshez numerikusan nem lehet pontos függvényt rendelni. A közgazdászok ugyan – az utilitarista etika nyomán – hasznossági függvényekkel próbálják megragadni az értéket, azonban ezekben többé-kevésbé felfedezhetők önkényes elemek.

²⁰ Fontos tekintettel lenni arra, hogy az inherens (vagy más néven intrinzikus) érték egy szupervenicián alapuló tulajdonság, amely az értékhordozó nem feltétlenül értékelt tulajdonságain alapul (Zimmerman – Bradley 2019). Vagyis az érték releváns tulajdonságok egy aggregátuma (súlyozott átlaga).

„I. Minden mesterség és minden vizsgálódás, de éppúgy minden cselekvés és elhatározás is, nyilván valami jóra irányul; tehát helyes az a megállapítás, hogy »jó az, amire minden irányuk«. Csakhogy bizonyos különbség mutatkozik a végcélok tekintetében: némelyek csupán tevékenységek, mások a tevékenységeken kívül bizonyos tárgyi eredmények is. Persze, ahol a cselekvésen kívül egyéb célok is vannak, ott a dolog természeténél fogva a tárgyi eredmények mindig jobbak a tevékenységeknél. S mivel sokféle cselekvés, mesterség és tudomány van, sokféle a végcél is (...) Ha mármost egyáltalán van olyasvalami végcélja cselekedeteinknek, amit önmagáért akarunk, minden egyebet pedig csak érte, azaz nem minden dolgot valami másért választunk (mert ily módon ez akár a végtelenségig halad tovább, úgy, hogy törekvésünk üres és hiábavaló lenne): világos, hogy ez a jó, és a legfőbb jó.” (Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika* I.1.1094a)

Mindezek után, az előző fejezet végén feltett kérdés megválaszolásához András (2021, 263) azon öltetét veszem alapul, amely az megértés vonatkozásában átfoglalja a kanti kategorikus imperatívuszt. Ennek során a szerzőnek az általánosíthatóság igénye és kritériuma az elrugaskodási pontja. Erre építve, a valódi érték feltétele a következőképpen ragadható meg: „Akaratod mindig olyan értékre irányuljon, hogy értékelésed egyszersmind általános alapelv lehessen.” Tehát az értékelés ne merüljön ki pusztán az egyedi, partikuláris jellegben, hanem össztársadalmi szempontból is valóban értéként lehessen tekinteni az adott

dologra. Mivel pedig az érték egy komplex, kompozit természetű valóság, így, ha valamelyik értékkomponens nem állja ki a „próbát”, akkor nem beszélhetünk valódi értékről.²¹ Egy konkrét példát említve, az egészségkárosító élelmiszereket semmiképpen sem tekinthetjük értékesnek, pontosan azok egészségromboló jellege miatt, legyenek azok mégoly tetszetősek, kívánatosak is. Vagyis egy, az értékhierarchiában magasabb pozíciót elfoglaló érték (egészség) felülírja az ehhez képest alacsonyabb szinten lévő értékeket (pl. ízletesség, dizájn).

Az érték kapcsán elvárható, hogy az a közösség, amely arra irányul, kiteljesedjen, azaz elsősorban morálisan értelemben jobbra váljon. Az eddigiek alapján kijelenthető, hogy a kanti kategorikus imperatívusz (vagyis *a priori* etikai bázis) elválaszthatatlan feltétele annak, hogy az érték eleget tegyen az általánosíthatóság elvárásának.

8. Szabadság, értékelés és döntés

Fentebb már szó esett az akaratról, vagyis rámutattam a döntés jelentőségére az értékválasztást illetően. Azonban mennyiben lehet szabad döntésről beszélni? Mennyiben determinisztikus az az értékhaló, amely dinamikus mozgása és a körülmények biztosította peremfeltételek mellett döntéseket hozunk. Másként téve fel a kérdést: Az értékeket valóban csak egy szociokulturális kontextus „generálja”, amely kontextusnak mi pusztán immanens strukturális elemei vagyunk? Esetleg van az értékeknek egy olyan dimenziója, amelyik valamiféle meg nem határozottság értelmében vett szabadság irányába mutat?

²¹ Ahogy a közelmúlt egyik jellegzetes fogalma lett a *fake news*, pontosan ilyen értelemben beszélhetünk akár *fake value*-ről is, amely persze feltételezi a szándékos megtévesztést.

Ha az értéképzésben és értékelésben a meghatározottság kizárólagos értelemben érvényesülne, akkor az értékelési folyamat determinisztikus lenne. Determinizmus alatt pedig a következőt értem:

(D) A világot akkor és csak akkor mondjuk *determinisztikusnak*, ha a dologok t időpontbeli specifikus adottságából kiindulva, ezek rákövetkező állapotai már természeti törvények által szigorúan meghatározottak (Hoefler 2016).²²

Ezt a meghatározást figyelembe véve minden egyes racionális ágens vonatkozásában (legalábbis elvileg) megadható lenne egy olyan algoritmizált leírás, amelyik az említett folyamat nyelv- és elmefüggetlen (objektív) tartalmát megragadná. Azonban, aki a Kant, Fichte vagy a fenomenológiai iskola mellett köteleződik el, az mégis érvelhetne a libertárius szabad akarat mellett. Ha ugyanis egy r racionális ágens esetében az $(E_{i,r} \rightarrow E_{i+1,r}) \wedge (E_{i+1,r} \rightarrow E_{i+2,r}) \wedge \dots$ forma reprezentálná az értékelés folyamatát, akkor azt lehetne mondani, hogy a *tiszta ego* vagy a *transzcendentális*

²² Érdeemes megemlíteni Laplace definícióját is, ami bár a kvantummechanika jelen állása szerint nem lehetséges, mégis képes egy a fentitől eltérő és meglehetősen intuitív képet festeni a determinizmusról: A világegyetem jelenlegi állapotát úgy kell tekinteni, mint az előzetes állapotának hatását és a következő állapot okát. Az az intelligencia, amely ismeri a természetben egy adott pillanatban ható összes erőt, valamint az univerzum minden dolgának pillanatnyi helyzetét, egyetlen képletben képes egyesíteni a legnagyobb testek mozgását, valamint a világ legkönnyebb atomjait, feltéve, hogy elegendően erőteljes intellektussal bírna ahhoz, hogy minden adatot elemzésnek vethessen alá; számára semmi bizonytalanság nem létezne, mind a jövő, mind pedig a múlt ismert lenne előtte. A tökéletesség, amelyet az emberi elme képes volt a csillagászatnak adni, egy ilyen intelligenciának csak erőtlén körvonalait tükrözi. (Laplace 1820 idézi Hoefler 2016)

szubjektum sosem tartozhatna bele az algoritmizált leírásból származtatott $\{E_r, E_{r+1}, E_{r+2}, \dots\}$ állapothalmazba.²³ Ugyanis a transzcendentális szubjektum „kívül áll” az elsőszemélyű perspektívájának tárgyán, azaz „befelé” transzcendálja azt. Eszerint a magyarázat szerint, az értékelés folyamata sosem determinálható, így az elsőszemélyűség élménye mindig túllép az efféle kísérleten, vagyis a szabadság metafenomén mozzanata áthatja az értékelést.

Ez az érvelés persze akár meggyőző is lehet, azonban a gondolatmenet „hihetősége” lényegében az tudat reflexív voltán nyugszik. Amint r átéli az értékelés folyamatát és reflektál erre, olyan szubjektív élménye keletkezik, hogy ő ennek a folyamatnak nem részese. Aztán a reflexiójára is reflektálhat, ekkor ez a metareflexió lesz elsőszemélyű perspektívájának tárgya, amelyet szintén úgy él át, hogy a metareflexiónak mint objektum sem azonos szubjektumával. Ez a folyamat tetszőlegesen sokáig folytatható, az így előálló paradoxom pedig a *homonkulusz-paradoxon* egy konkrét esete. A reflexió révén létrejövő élmény azonban nem más, mint az objektív valóság egy eseménysorának vagy állapotok egy sorozatának szubjektív leképződése, reprezentációja. Az ennek révén előálló *a priori* szabadságélmény azonban inkább r kognitív struktúrájának, valamint az objektív valóság egy bizonyos eseménysorának az interakciójából (pontosabban az interakció eredőjéből) létrejövő fenomenális aspektusról árul el valamint, mintsem arról, hogy ez a szabadságélmény objektíve része-e az ontológiánknak. Ezt másként úgy is meg lehetne fogalmazni, hogy szubjektív élményből következtetni objektív tulajdonság meglétére (nevezetesen

²³ Megjegyzem, hogy Leibniz szerint például egy ilyen elemzés sosem lenne gyakorlatilag lehetséges, mert egész egyszerűen nem érnék a végére annak részletgazdagsága miatt (vö. Strickland 2014), így a gondolatmenet akár már ezen a ponton csorbát szenvedhet.

az indeterminisztikus értelemben vett szabadságra) meglehetősen problematikus (legalábbis akkor, ha valaki nem képes jó indokot szolgáltatni arra, hogy ez a következtetés miért lehet megalapozott).²⁴ Ismét máshogy fogalmazva, informális logikai hiba propozicionális attitűdre alapozni egy propozíció igazságát.²⁵ Vagyis az iménti vagy az ahhoz hasonló demonstrációs kísérlettel, érveléssel nem vagyunk képesek továbbjutni egyfajta kompatibilista álláspontnál. Meglátásom szerint a gondolatmenet nem képes megalapozottan és plauzibilisen alátámasztani a libertárius inkompatibilizmust.²⁶

²⁴ Érdemes itt emlékeztetbe idézni Locke következő szavait: „(...) [A] valóságos létezésnek nincs semmiféle szükségszerű kapcsolata az ember emlékezetében levő semmiféle ideával, (...) az egyedi ember csak akkor tudhatja bármely más dolog létezését, ha az ténylegesen hatást gyakorol reá és észrevéteti magát vele. Mert az, hogy valaminek az ideája elménkben van, nem bizonyítja jobban annak a dolognak a létét, mint amennyire egy ember képe bizonyítja az illetőnek e világon való létét, vagy amennyire egy álomlátás igaz történetet mond. (...) Mert abból, hogy (...) ideáink vannak tündérekről, kentaurokról, nem jutunk annak felismerésére, hogy ezeknek az ideáknak megfelelő lények valósággal vannak a világon.” (Locke, *Értekezés az emberi értelemről* XI.1. §., 12. §.)

²⁵ Vö. Kant azon megállapításával, hogy „(...) [M]inden látszat abból ered, hogy az ítélet szubjektív alapját objektívnek véljük (...)” (Kant, *Prolegomena* 40. §.) „Így festenek tehát a transzcendentális eszmék: még ha (...) nem szertelen fogalmak megalkotására valók is, hanem pusztán a tapasztalati használat korlátlan bővítésére, az értelmet akkor is – elkerülhetetlenül látszatot szülve – *transzcendens* használatra csábítják.” (Kant, *Prolegomena* 45. §.)

²⁶ A szubjektív élményekből való következtetést egyebek mellett azért sem tartom veszélytelennek, mert a kognitív pszichológia már több ízben rámutatott a tudati torzítások, tévedések realitására. Megjegyzendő továbbá, hogy attól függetlenül, hogy a kompatibilizmusnál lényegesen többet nem állíthatunk, mégis elfogadhatjuk a kanti (kötelesség)etika azon imperatívuszát, miszerint a másik sosem lehet eszköz, hanem elsősorban öncélként kell rá tekintenünk. Vagyis nem dologiasítható el

Az iménti megállapítást erősíteni szeretném azzal, hogy az alábbiakban lényegében a Leibniz-féle modális ontológia kompatibilista megközelítésének (vö. Look 2013) módosított változata mellett érvelek. Ennek az érvelésnek a során az elsőrendű logika és a modális logika eszköztárát használom. Emellett a mostani illetve az ezt követő gondolatmenetben a *lehetséges* (\Diamond) és *szükségszerű* (\Box) operátorok esetén néhány esetben a *lehetséges világok szemantikát* használom (vö. Garson 2018). Ennek értelmében a lehetséges helyett azt mondhatjuk, hogy „Van olyan lehetséges világ, amelyben...”; a szükségszerű helyett pedig, hogy „Az összes lehetséges világban...” Elköteleződöm továbbá amellett, hogy van olyan tényállás, amelyről igazként állíthatjuk, hogy nem szükségszerűen következik be. Vagyis, ha φ az aktuális világ tetszőleges tényét vagy tényállását reprezentálja (dolog, esemény, racionális ágensek állapotai stb.), akkor ezzel kapcsolatban a modális logika segítségével $(\forall \varphi)((\varphi \rightarrow (\neg \Box \varphi)) \vee (\varphi \rightarrow \Box \varphi))$ állítható.²⁷ Vagyis az aktuális világ tényei kontingensek vagy szükségszerűek (a *konstruktív-dilemma szabályából* következik, hiszen $\varphi = \varphi \vee \varphi$).²⁸

az ember. A personalista iskola sajátos megközelítését használva, az ember nem tehető pusztán instrumentális céllá, például humántökévé vagy fogyasztóvá, aki helyettesíthető, felcserélhető. Ez ugyanis nemcsak a másik személy devalválását és depriválását vonná maga után, hanem önmagam elembertelenedéséhez, elszemélytelenedéséhez is vezetne. Ha a másik mintegy lehetőségi feltétele saját személyiségemnek, akkor a valódi dialógusviszony feladása a személyiség destrukciójához vezet.

²⁷ Meglátásom szerint Leibniz feltételezése az aktuális világ tényeit illetően ennél erősebb: $(\forall \varphi)(\varphi \rightarrow (\neg \Box \varphi))$ (vö. a *Monadológia* 33. pontjával, pl. Strickland 2014 fordításában).

²⁸ Az aktuális világ tényeit illetően kontingencia alatt azt értem, hogy az adott ténynek megfelelő állítás legalább az aktuális világban fennáll, azonban nincs kizárva, hogy további lehetséges világokban ne létezhetne – vagyis a világ tudott volna úgy alakulni, hogy a szóban forgó tény

Kiindulási premisszaként feltételezem, hogy egy adott v állapotnak u az előzménye, és v esetének fennállása nem implikálja annak szükségszerűségét. Másként fogalmazva, arra a kérdésre keresem a választ, hogy amennyiben állapotok egy láncolatában található kontingens elem, akkor ebből milyen következtetésre juthatunk a szóban forgó láncolatra nézve? A kezdő premissza formalizált alakja tehát a következő:

$$(p1) u \rightarrow v, u, \neg(v \rightarrow \Box v)$$

Ezek után meg szeretném mutatni, hogy (p1) és a determinizmus együttes fenntartása esetén biztosan létezik tények vagy tényállások (állapotok vagy események) legalább egyetlen olyan láncolata, amelyben bizonyos egymást követő tagok nem szükségszerűek. Ez pedig azt jelenti, hogy a Leibniz-féle kompatibilizmus egy gyengébb változatát elfogadhatjuk. Mielőtt azonban a jelen gondolatmenetet folytatnám, szeretném meghatározni a determinizmus tanulmányomban használt fogalmát. Külön nem szerepeltetem a levezetésben, de megjegyzem, hogy (p1) helyett valójában annak a (p1') $u \rightarrow v, v, \neg(v \rightarrow \Box v)$ következményét használom ($u \rightarrow v, u$ premisszákból ugyanis a *modus ponens* miatt v adódik konklúzióként).

A mostani argumentációban determinizmus definíciója kapcsán lényegében elfogadom – a fentebb már említett – Hoefer (2016) által használt munkadefiníció egy átfogalmazott változatát:

létezhetett volna. Ha ontológiai realisták vagyunk, akkor ez a felírás persze még nem zárja ki, hogy bármely kontingens \varnothing esete az aktuális világon kívül más lehetséges világban is fennálljon, azonban ezt megengedjük. Megjegyzem, hogy az általam használt kontingencia-definíció kevésbé szigorú Look (2013) szócikkében található.

(D') Az aktuális világ akkor és csak akkor determinisztikus, ha az aktuális világ eseményeinek bármely (időpontból induló) láncolatában szükségszerű, hogy egy x eseményre y következzen, feltéve, hogy x esete fennáll.²⁹

Ez a definíció tehát ugyanazt mondja ki, mint (D), ugyanis az egyes eseményláncok és részláncok, vagyis a folyamatok trajektóriái és annak szakaszai meghatározottak. Utóbbi pedig egyenértékű azzal, hogy a világ egyes állapotai is meghatározottak. Szeretném hangsúlyozni azt is, hogy (D') nem úgy szól, miszerint szükségszerűen egy x eseményre *egy közvetlenül ezt követő* y következzen. Ez a kijelentés ugyanis nem ekvivalens (D)-vel, hanem annál gyengébb.

Világos, hogy a fenti meghatározás modális módon került megfogalmazásra, azonban nem tettem mást, mint egyszerűen a modalitás nyelvezetét használva átfogalmaztam Hoefler (2016) determinizmus-konceptióját. A modális logika S4-rendszerének egyik következménye szerint, (D') alábbi egyenértékű átfogalmazása adható:

²⁹ Ez a definíció lényegét tekintve egybecseng *Spinoza Etikájának* első részében található 3. axiómával: „3. Valamely adott meghatározott okból szükségszerűen okozat következik.” (Spinoza, *Etika* I. 10–11) Viszont (D') kapcsán arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy modális szemantika esetén ezt *de re* értelemben kell venni, azaz minden lehetséges világ bármely két konkrét eseményére szükségszerűen igaz, hogy egyikből következik a másik, de nem fordítva. Megjegyzem továbbá, hogy amennyiben $\Box(x \rightarrow y)$ és $\Box(y \rightarrow z)$ igaz, akkor a modális logika egyik azonossága miatt $\Box(x \rightarrow y) \wedge \Box(y \rightarrow z) = \Box((x \rightarrow y) \wedge (y \rightarrow z))$. Ebből következik, hogy $\Box(x \rightarrow z)$. Vagyis, ha az egymást közvetlenül követő konkrét tények (állapotok vagy események) egymást szükségszerűen követik, akkor ebben a láncban bármely két tény esetében szükségszerűen igaz, hogy egyik a másik előzménye. Tehát (D')-t elegendő lett volna úgy megadni, hogy x és y egymást közvetlen előzmény-következmény viszonyban vannak.

(D'') Az aktuális világ akkor és csak akkor determinisztikus, ha az összes lehetséges világ eseményeinek bármely (időpontból induló) láncolatában szükségszerű, hogy egy x eseményre y következzen, feltéve, hogy x esete az adott lehetséges világban fennáll.

Mivel feltételezzük, hogy az aktuális világ determinisztikus, ennek okán a *modus ponens* használata révén arra a következtetésre juthatunk, miszerint minden egyes lehetséges világ eseményeinek bármely láncolatában szükségszerű, hogy egy x eseményre y következzen, feltéve, hogy x az adott lehetséges világban bekövetkezik. Ezt a gondolati kitérőt csak azért tettem, hogy rámutassak arra, miszerint a determinizmus (D') változata egy nála jóval erősebb determinizmus-konceptióval egyenértékű. Következésképpen (D') helyett a továbbiakban akár (D'')-re is hivatkozhatnánk, mégis gondolatmenetembe inkább az előbbit fogom beépíteni.

Ezután alkalmazzuk az u és v állapotra a modális logika T -axiómáját, figyelembe véve (p1') premisszát:

$$(p2) \quad \Box(u \rightarrow v) \rightarrow (\Box u \rightarrow \Box v)$$

Mivel feltételezzük, hogy a determinizmus (D') változata igaz, így a szóban forgó definíciót u és v állapotokra alkalmazva:

$$(p3) \quad \Box(u \rightarrow v)$$

Következésképpen *modus ponens* használatával (p2) és (p3) tekintetében az alábbi konklúzió adódik:

$$(p4) \quad \Box u \rightarrow \Box v$$

Lássuk (p1') premissza további folyományait. Tudjuk, hogy a $((v \rightarrow (\neg\Box v)) \vee (v \rightarrow \Box v))$ forma a $(\forall\varphi)((\varphi \rightarrow (\neg\Box\varphi)) \vee (\varphi \rightarrow \Box\varphi))$ instanciációja, így a *diszjunktív szillogizmus* miatt azt kapjuk, hogy

$$(p5) \quad v \rightarrow (\neg\Box v)$$

Figyelembe véve a (p5)-ben szereplő kondicionálist, illetve (p1')-t, *modus ponens*-szel arra kell következtetnünk, hogy v nem szükségszerű:

$$(p6) \quad \neg\Box v$$

Mivel v nem szükségszerű (lásd az előző proposíciót), ezért *modus tollens* alapján (p6)-ból az alábbi következtetésre jutunk:

$$(K) \quad \neg\Box u$$

Tehát kijelenthető, hogy ha s_t esete fennáll és $(s_t \rightarrow s_{t+1}) \wedge (s_{t+1} \rightarrow s_{t+2}) \wedge \dots \wedge (u \rightarrow v)$ tények vagy tényállások (állapotok vagy események) egy láncolata, akkor ebben egyetlen tény sem szükségszerű.³⁰ Amennyiben elfogadjuk, hogy a racionális ágensek bizonyos állapotai nem szükségszerűek, akkor a szabad akarat egy (gyengén) kompatibilista álláspontjához jutunk. Emellett a tanulmány hátralévő részében elköteleződöm. Ennek alapján feltételezem, hogy a racionális ágensek képesek morális döntéseket hozni, azaz tetteikért felelősségre vonhatók és számonkérhetők.

³⁰ Mindez független attól, hogy a láncnak véges vagy megszámlálhatóan végtelen sok eleme van. Itt segítségünkre siet a *teljes indukció*.

Az egység második felében az értékelés és döntés viszonyával kapcsolatosan szeretnék egy érvet bemutatni. Kétségtelen, hogy egy döntés megszületését okvetlenül megelőzi egy előzetes tudatos és szándékos értékelés racionális ágensek vonatkozásában. Sőt, a racionális ágensek fogalmát definiálhatjuk úgy, hogy azoknak az egyik tulajdonsága, hogy a meghozott döntéseiket megelőzően szükségszerűen értékelést végeznek.³¹ Ahhoz sem fér sok kétség, hogy a rendelkezésre álló információkat és a körülményeket figyelembe véve azt a döntést hozzuk meg, amely értékelésünk szerint a lehető legmagasabb értékkel bír. Természetesen dilemma is előállhat, ha az értékelés többdimenziós eredményt ad, a tényezők pedig oly módon függenek össze egymással, hogy az egyik előnyben részesítése a másikkal szemben csak az utóbbi rovására történhet. Banális példaként említhető annak a koldusnak az esete, aki dönthet amellett, hogy (1) lopjon élelmet, és akkor életben marad; (2) maradjon becsületos, de akkor meghal. A megadott értékelési szituáció kétdimenziós, és dilemmához vezet. A koldusnak ugyanis választania kell az életben maradás és halál, illetve a lopás és a becsületesség között. Ebben a példában, ha a második dimenzióban az etikailag helyes állapot mellett való döntés visszafordíthatatlan negatív következményt von maga után az első dimenzió vonatkozásában. A meglehetősen kiélezett gondolatkísérlet ellenére világos, hogy a döntés lehetőségi feltétele a

³¹ Megjegyzem, hogy ez a szükségszerű értékelés nem biztos, hogy konzisztens. Figyelembe kell ugyanis venni, hogy felléphetnek olyan formális vagy informális logikai hibák, elmebeli torzítások, amelyek alapján ez a döntés nem lesz valid. Tehát a racionális ágensek vonatkozásában nem követelem meg, hogy mindig kifogástalanul értékeljenek, hanem csak azt, hogy feltétlenül értékeljenek.

megelőző értékelés, még akkor is, ha az dilemma formájában jelenik meg.

Most ismét nézzünk meg egy rövid érvet, amelyben a fentiekhez hasonlóan a modális logika eszközszerét hívom segítségük. Lássuk tehát a gondolatmenetet:

(p1) Az aktuális világban szükségszerű, hogy racionális ágensek minden döntését értékelés előzze meg.

(p2) Ha az aktuális világban szükségszerű, hogy racionális ágensek minden döntését értékelés előzi meg, akkor van olyan lehetséges világ, amelyben szükségszerű, hogy racionális ágensek minden döntését értékelés előzze meg.

(p3) Van olyan lehetséges világ, amelyben szükségszerű, hogy racionális ágensek minden döntését értékelés előzze meg.

(p4) Ha van olyan lehetséges világ, amelyben szükségszerű, hogy racionális ágensek minden döntését értékelés előzi meg, akkor minden lehetséges világban szükségszerű, hogy racionális ágensek minden döntését értékelés előzze meg.

(K) Minden lehetséges világban szükségszerű, hogy racionális ágensek minden döntését értékelés előzze meg.

A fenti érven a kiindulási (p1) premissza, amely a megelőző gondolatmenetet összegzi. A második (p2) proposíció a modális logika *M*-axiómájából fakadó következményének egy exemplifikációja. A harmadik (p3) proposíció a (p1) illetve (p2) proposíciók alapján *modus ponens* használatával adódó következmény. A negyedik (p4) proposíció a modális logika *S5*-axiómájából adódó egyik következmény instanciációja. A (K) konklúzió pedig a (p3)

illetve (p4) proposíciók alapján *modus ponens* használatával adódik.

A döntéseinket megelőző értékelés azonban számos esetben mérlegelést is magában foglal. Ennek magyarázatként nagyon fontos jelentősége van a *bayesianus modellnek*, amelyik arról szól, hogy racionális ágensek miként súlyozzák döntési alternatíváikat az rendelkezésükre álló információk fényében. Ennek során a racionális ágensek az újabb információk fényében módosítják kezdeti döntési súlyaikat.

Következésképpen bárhogy is alakult volna a világ, ha racionális ágensek döntéshozását vizsgáljuk, akkor szükségszerűen sosem tekinthetünk el a megelőző értékeléstől. Másként mondva, bármilyen körülmény álljon is fenn, racionális ágensek szükségszerűen értékelnek döntéshozatal előtt. Persze más kérdés, hogy ezek az ágensek vajon milyen szempontrendszer szerint végzik az értékelést. Amennyiben képesek morális szabályok követésére, akkor mondhatjuk azt, hogy az értékelésbe bevonnak morális aspektusokat is. Megjegyzem, hogy csak az utóbbi aktorok tekintetében beszélhetünk *fake value*-ról, hiszen csak morális ágensnek esetében jöhet szóba egyáltalán a megtevesztés.

8.1. Néhány kiegészítő megjegyzés

Mivel a fentiekben modális nyelvezetet használtam, érdemes lehet átgondolni, hogy ez a döntések területén mit is jelent. Mit jelent az, hogy egy racionális ágens döntése máshogy is lehetett volna? Mennyire plauzibilis egyáltalán azt állítani, hogy ebben az eltérő helyzetben is ugyanarról a szubjektumról van szó? Mi garantálhatja az identitást? Látható tehát, hogy ismét visszatértünk a döntés kapcsán a szabadság kérdéséhez, de most nem a szabadság átélt, vagyis fenomenális aspektusából kiindulva vizsgálódom.

A továbbiakban ezekre a kérdésekre szeretnék egy analitikus, de tartalmában semmi különösebb újdonságot nem tartalmazó érvet bemutatni. Mielőtt ennek az érvenek a felírásába belefognék, egy definícióval kezdem, amelyet kvázi-esszencializmusnak fogom hívni, ezzel különböztetve meg azt az *esszencializmustól*:³²

(*K-E*) Minden, az aktuális világban létező *r* racionális ágens esetén vannak az ágensnek olyan tulajdonságai és van az aktuális világtól eltérő olyan lehetséges világ, amelyekre igaz, hogy mivel *r* ágens ezek a konkrét tulajdonságok megilletik, ezért *r* létezik ebben az aktuális világtól különböző lehetséges világban.³³

A (*K-E*) meghatározás tehát nem pusztán fiktív entitásokról kíván beszélni sem a racionális ágensek, sem pedig az őket megillető jól körülhatárolható, konkrét tulajdonságok, valamint az adott lehetséges világ tekintetében. Tehát konkrét tulajdonságok egy köre biztosítja az egyes racionális ágensek identitását, vagyis ezek a tulajdonságok megadnak egy kvázi-esszenciát. Így elképzelhető, hogy amennyiben a körülmények máshogy alakultak volna, akkor is megmaradt volna az egyes racionális ágensek esetén valami, ami identitásnak hívható. Ez pedig

³² Az *esszencializmus* és *szuperesszencializmus* fogalmai tekintetében lásd Look (2013) szócikkét.

³³ Ez a definíció nem azonos az esszencializmuséval. Míg az utóbbi szerint minden lehetséges világban, amelyben *r* létezik, a tulajdonságok egy konkrétan adott halmaza megilleti, addig (*K-E*) alapján annyit lehet mondani, hogy mivel *r* ágensről állítható, hogy aktuálisan bizonyos konkrét tulajdonságok megilletik, ezért biztosak lehetünk abban, hogy az aktuálisról eltérő más konkrét körülmények között is létezik *r* ezen tulajdonságok következtében. (*K-E*) definíciója formalizáltan is megadható: $(\forall r)(\exists P)(\exists w)(Pr \rightarrow r \in w)$.

megadja annak a lehetőségét, hogy ugyanaz a racionális ágens, aki az aktuális világban meghozott valamilyen döntést, más körülmények között másként döntsön.

A (*K-E*)-re alapozott elgondolás persze vitatható. Ugyanis, ha a kvázi-esszenciát biztosító tulajdonságokat nem lehet elválasztani konkrét környezetüktől, akkor – gondolhatnánk – ennek a bizonyos környezetnek sem szabad a másik körülmények közepette megváltoznia. Viszont, ha ez a konkrét környezet sem elválasztható további környezeti tényezőktől, akkor ezek a további tényezők sem változhatnak a lehetséges világban, és így tovább. A szóban forgó ellenvetést ki lehet védeni azzal, ha az identitást megadó tulajdonságokról jó okunk van azt gondolni, hogy azok aluldetermináltak.³⁴ Még érthetőbben, a determinált helyzet hasonlattal élve olyasmi lenne, mint amikor egy egyenletrendszer egyetlen (pontosan) meghatározott megoldást eredményez. Ezzel szemben, ha a tulajdonságok struktúrájára helyezzük a hangsúlyt, akkor maga a struktúra teremtheti meg az identitást. Ha pedig a tulajdonságok többféleképpen is aktualizálódhatnak, akkor függetlenül attól, hogy ez objektíven milyen entitást eredményez, bármelyik aktualizáció révén az előálló racionális ágensek identitása biztosított.³⁵ Ha ezt a felvázolt modellt elfogadjuk, akkor véleményem szerint elkerülhetetlen, hogy platonistákká, vagy arisztotelianusokká váljunk. Előbbi esetben az elmefüggetlen, a valóság igazi természetét kifejező

³⁴ Megjegyzem, hogy az aluldetermináltság nem feltétlenül jelent indetermináltságok, hiszen előbbinél tipikusan lehetnek korlátozó feltételek, míg az utóbbinál ez definíció szerint lehetetlen.

³⁵ Nem arról van szó tehát, hogy racionális ágensek valamiféle konkrétan meghatározott, a valóságba pontos relációk mentén beágyazott entitások lennének, amely egyben azt is jelentené, hogy ezek konkrét tulajdonságai egyben struktúrájukat is definiálják, és viszont (vö. Márkus szerk. 1986).

ideák, utóbbiban pedig a *bülemorfizmus*, valamint az *aktus-potencia* megközelítés jelelhetné ki a magyarázat kiindulópontját (vö. Copleston 1993).

9. Összegzés

Tanulmányomban törekedtem arra, hogy az értékre, értékelésre vonatkozó rövid, mégis komprehenzív filozófiai reflexiót adjak. Az erre vonatkozó praktikus alapmotivációt a gazdaság fogalomvilágában bevett és közismert értékteremtés adta. Ennek során igyekeztem rámutatni, hogy termelés- és folyamatmenedzsment az általános megközelítése meglehetősen lehatárolt, hiszen végeredményben a funkcionalításra és monetáris dimenzióra fókuszál. Ezt kitágítandó, az érték és értékelés tekintetében – egyebek mellett – rámutattam az episztemikus, etikai illetve interszónális aspektusokra. Ezenkívül a kanti kategorikus imperatívusz analogonjaként megfogalmaztam egy, az értékelésre vonatkozó egyetemes szabályt. Végül bemutattam egy, a személyes tapasztalatból vett érvet a libertárius szabad akarat ontológiai valósága mellett tör lándzsát, amely alapján ugyan akarati megnyilvánulásaink tekintetében az értékek hálózatának egyfajta „erőterében” mozgunk, mégsem vagyunk ennek a struktúrának totálisan immanens részei. Igyekeztem rámutatni ennek a gondolatmenetnek a véleményem szerint téves voltára, és tanulmányom a továbbiakban a Leibniz-féle kompatibilizmus módosított változatára épített. Ezt követően az értékelés és a döntés kapcsolatának alaposabb megvilágítására tettem kísérletet. A logika eszközeivel rámutattam, hogy az előbbi nemcsak aktuálisan szükségszerű lehetőségi feltétele az utóbbinak, hanem bármilyen lehetséges világban szükségszerű a döntést megelőző értékelés. Végül, azt feszegettem, hogy értelmes-e arról

beszélni, hogy a racionális ágensek másként is dönthettek volna, mint ahogy azt aktuálisan tették. Ezzel kapcsolatban kitértem az ágensek identitáskérdésére modális kontextusban, és egy meglehetősen intuitív, formalizált definíciót adtam erre nézve. Sőt, igyekeztem rávilágítani arra is, hogy ez a megoldás milyen modell esetén lehet plauzibilis.

Irodalom

András, F. (2021). The Point of a Needle: Communication Space as a Space of Community. In: Clitan, G. – Micle, M. (szerk.): *Innovative Instruments for Community Development in Communication and Education*, Trivent Publishing, 257–264.

Arisztotelész. *Nikomakhoszi etika*. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Simon Endre, fordította Szabó Miklós (1987). Európa Könyvkiadó, Budapest.

Copleston, F. (1993). *A History of Philosophy: Volume I, Greece and Rome*. Image Books, Doubleday, New York, NY.

Garson, J. (2018). Modal Logic. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Hozzáférés: <https://plato.stanford.edu/entries/logic-modal/#PosWorSem> (2021.08.12.)

Heidegger, M. (1967). *Sein und Zeit*. Elfte, unveränderte Auflage. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, DE.

Hofer, C. (2016). Causal Determinism. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Hozzáférés: <https://plato.stanford.edu/entries/determinism-causal/> (2021.08.11.)

Hsieh, N.-hê – Andersson, H. (2021). Incommensurable Values. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Hozzáférés:

<https://plato.stanford.edu/entries/value-incommensurable/> (2021.08.26.)

- Joyce, R. (2002). Theistic Ethics and the Euthyphro Dilemma. *Journal of Religious Ethics* 30 (1), 49–75.
- Kant, I. *Prolegomena, minden leendő metafizikához, amely tudományként léphet majd fel*. Fordította John Éva és Tengelyi László (1999). Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Krajewski, L. J. – Malhotra, M. K. – Ritzman, L. P. (2016). *Operations Management: Processes and Supply Chains*. 11th Ed. Pearson Education Ltd., Harlow, EN.
- Lock, J. *Értekezés az emberi értelemről*. Második kötet. Fordította Dienes Valéria (1979). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Look, B. C. (2013). Leibniz’s Modal Metaphysics. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Hozzáférés: <https://plato.stanford.edu/entries/leibniz-modal/> (2021.08.11.)
- Márkus, Gy. szerk. (1986): *Gottfried Wilhelm Leibniz válogatott filozófiai írásai*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Nyíri, T. (2003). *Alapvető etika*. Szent István Társulat, Budapest.
- Platón. *Euthüphrón*. In: Miklós Tamás (szerk.), *Platón összes művei kommentárokkal, Euthüphrón, Szókratész védőbeszéde, Kritón*. Fordította, a jegyzeteket és a kommentárt írta Mogyoródi Emese (2005). Atlantisz, Budapest.
- Simon, H. (1955). A Behavioral Model of Rational Choice. *The Quarterly Journal of Economics* 69 (1), 99–118.

- Spinoza, B. De. *Etika*. Fordította és a jegyzeteket írta Szemere Samu, az utószót írta Heller Ágnes (1979). Budapest: Gondolat.
- Steinhart, E. (2020). *Believing in Dawkins, The New Spiritual Atheism*. Palgrave Macmillan.
- Strickland, L. (2014). *Leibniz's Monadology: A New Translation and Guide*. Edinburgh University Press, Edinburgh, UK.
- Sugden, R. (1991). Rational Choice: A Survey of Contributions from Economics and Philosophy. *The Economic Journal* 101 (407), 751–785.
- Tarski, A. (1955). A Lattice-Theoretical Fixpoint Theorem and Its Applications. *Pacific Journal of Mathematics* 5 (2), 285–309.
- Vasa, L. (2020). A körforgásos gazdaság koncepciója: jövőbemutató trend vagy visszatérés az alapokhoz? *Valóság* 63 (3), 1–12.
- Wittgenstein, L. (2019). *Logisch-philosophische Abhandlung, Tractatus logico-philosophicus*. 9. kiadás. Frankfurt am Main, DE: Suhrkamp Verlag.
- Zimmerman, M. J. – Bradley, B. (2019). Intrinsic vs. Extrinsic Value. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Hozzáférés: <https://plato.stanford.edu/entries/value-intrinsic-extrinsic/> (2021.08.26.)

A közös értékteremtés fogalma a szolgáltatástudományban¹

Bevezetés

E tanulmányban arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy a szolgáltatástudományokban megfigyelhető fogalmi megújulás az érték fogalom kapcsán, túl a marketing és operáció terén mutatott teljesítményen, filozófiai előfeltevések mozgatásához is kapcsolódik. A szolgáltatástudományra alkalmazott filozófia értelmes vállalkozás, ha egyrészt a gyakorlattól inspirálva a fogalmi elemzésben új, érdekes mintákat azonosít, másrészt pedig a fogalmi rendezés eredményeként tovább javítja a vonatkozó iparági legjobb gyakorlatok megfogalmazását.

Az érték felfogás megváltozása lényegében abban áll, hogy míg korábban az érték meghatározóját teljes mértékben és kizárólagosan a vásárló illetékességi körébe utalták, az érték teremtését pedig a vállalatéba, addig a szakirodalomban, az utóbbi évtizedekben, és egy ma is zajló folyamatban, az érték fogalmat használó elképzeléseket duális keretekre cserélik, melyekben az érték meghatározásában a vállalat is részt vehet, illetve megteremtésében a vásárló is. Az új eszme szerint az értékmeghatározás és előállítás nem más, mint kölcsönös és kooperatív, *közös értékteremtés*.

Amellett érvelek, hogy az előfeltevések feltárásával a közös értékteremtés konkrét folyamatáról alkotott bizonyos

¹ A kutatást Kooperatív Doktori Program keretében az Innovációs és Technológiai Minisztérium, valamint a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap támogatta.

elképzelések, tágabb filozófiai szempontból ellentmondásosnak bizonyulnak. Továbbá, érdekes módon, ugyanezen elképzelések alkalmazó gyakorlati megvalósításuk során is nehézségekbe ütköznek.

A szolgáltatástudomány általános jellemzése után a közös értékteremtés fogalmát a korábban használt elképzelésekhez képest fogalmi innovációként mutatom be. Illusztrálom ezt a fogalmi innovációt az IT iparági legjobb gyakorlataiban való megjelenése segítségével. A feltételezett partnerségi viszony modelljeiben értelmezem a közös értékteremtés megvalósítására bevezethető folyamatokat és kultúrát, majd a partnerségi viszonyban végbemenő cseréket és interakciókat a közös cselekvés és partneri viszony egy ókori filozófiai elképzelése mentén analogikusan elemzem. Felvetem a közös célgondolkodásra mint olyanra megfogalmazott filozófiai szkepszis lehetőségét és gyakorlatias feloldást javaslok. Végül az analógia és a célgondolkodás fenti elemzéseiből arra következtetek, hogy szolgáltatásnyújtás egy kezdeti taktikai stádiumát elhagyva jelenleg egy hibrid stratégiai stádium felé mozog.

1. Szolgáltatástudomány és szolgáltatás logika

A szolgáltatástudomány fogalmának megszületése 2002 végére datálható. Ekkor publikálta az IBM igazgatója, Samuel Palmisano, nevezetes tanulmányát, melyben a „szolgáltatástudomány” terén zajló kutatást sürgette. Azt hangsúlyozza, hogy az ezen a területen történő innováció kulcsfontosságú, ám csak különböző fajtájú tudások ötvözésével érhető el. Valóban, mára a szolgáltatástudomány teljes mértékben megtestesíti az interdiszciplinaritás eszményét, amennyiben sajátos konglomerátuma olyan korábban is létezett kutatási területeknek, mint a számítástechnika, operáció kutatás, ipari mérnöki

tevékenység, matematika, vezetéstudomány, döntéselmélet, társadalom- és kognitív tudományok és jogi tudományok.² Palmisano szerint a szolgáltatástudomány valamennyi üzleti tevékenységet át fog alakítani és felpörgeti az innovációt mind az üzleti világban, mind a technológiai jártasság terén. Ehhez a szolgáltatástudománynak olyan akadémiai diszciplínává és egyetemi tanulmánnyá kell válnia, melyek formálásában az akadémiának és a nagy vállalatoknak közös erőfeszítéseket kell tennie a humán erőforrások biztosításában. Ezt az IBM fel is vállalta az Egyesült Államokban, például a UC Berkeley-vel és másik 35 egyetemmel fenntartott szoros partnerségi viszonyában. Ezt a kampányt az IBM, szinte kezdettől fogva, Japánra is kiterjesztette.

A szolgáltatástudomány fogalmát az azzal való elégedetlenség szülte, hogy a szolgáltatási iparág alacsony termelékenysége visszahúzó erőként jelent meg. Erre adott válasz, hogy tudományos eszközök segítségével vegyük vizsgálat alá miképpen serkenthetőek e területen az innovációk, javító folyamatok és végső soron, a termelékenység. A szolgáltatástudományok elsősorban olyan szolgáltatásokra koncentrálnak, ahol sok szolgáltatásnyújtó és kliens található, a szolgáltatások az üzleti folyamatok több fázisát érintik és ahol az információ technológia gyakori használatára van szükség.

A szolgáltatások tudományos kezelése olyan kérdéseket kell, hogy feltegyen, melyek a 21.századi innováció számára lényegiek. Például, hogyan alkotják magukat újra a szervezetek? Miképp tudják kezelni a folyamatos technológiai megújulás kihívásait? Tudjuk-e

² The Council on Competitiveness. 2004. *Innovate America*. 58. oldal.
https://www.compete.org/storage/images/uploads/File/PDF%20Files/NII_Innovate_America.pdf

szimulálni a legkomplexebb viselkedési rendszereket? Ha az üzleti folyamatok kialakításában és megszervezésében jelentkező problémák számára szellemi alapokat tudunk létrehozni, és ezáltal a döntéshozók és vezetők elemzési kapaszkodókat kapnak, akkor teljesen új innovációs határok nyílnak. Ehhez az üzleti folyamatokat komponensekre kell bontani és standardizálni. Biztosítani az üzleti élet nyitottságát, valamint a vállalati szakemberek és kutatók kooperációját. A kulturális és humán tényezők standardizálásának szerepe olyan nagy a szolgáltatástudományban, hogy össze sem vethető a hardverekével, és az ezen a területen elért siker mára megalapozó az üzleti sikerességben. Ilyen természetű vállalkozás keretében jelenik meg az érték fogalma a szolgáltatástudományban.

Az „érték” szolgáltatásirányítási és szolgáltatásmarketingben megjelenő fogalmára kívánok fókuszálni e tanulmányban. Amellett érvelek, hogy e fogalom használatában bekövetkezett fordulat az évezredünk tízes éveiben jó alkalmat ad arra, hogy gyakorlati filozófiai, avagy tisztábban elméleti szempontokat emeljünk be elemzésébe és értékelésébe.

Az érték egyike a leggyengébben definiált és legkevésbé megragadható fogalmaknak a szolgáltatástudományban. A definíciós kísérletek olykor holisztikusan ragadják meg a fogalmat, máskor individuálisan. Gondolkoznak róla haszon és áldozat cserearányában, de használnak cél/eszköz modellt is az elemzéséhez. Legújabbán a vevőnek a tapasztalati szempontjából, illetve az üzleti partnerek kölcsönös pénzügyi nyereségeként tekintik.

Ha egy általánosabb szintről vizsgáljuk, akkor elmondható, hogy a meghatározási kísérletek egyeznek

abban, hogy az értékteremtés növeli a vevő jól-létét, abban az értelemben, hogy jól jár valamilyen tekintetben. (Grönroos 2008 303) Növekszik elégedettsége, könnyebb lett a munkája, megoldódtak problémái, gyarapodott, szükségletei kielégültek, lekerültek felelősségi terhek a válláról stb. Amennyire jól jár, annyira növekszik számára a *szolgáltatás használati értéke*.

Noha nem találunk általánosan elfogadott, explicit meghatározást az értékteremtésre, a szolgáltatás domináns logika³ (SDL) úgy beszél az értékteremtésről, mint ami mindig közös (hálózati) értékteremtés. A közös értékteremtés a hagyományos nézet szerint olyan folyamat, melyben mind a szolgáltatást nyújtó, mind a vevő (és akár további érdekelték) cselekvőkként vannak jelen. Ebben az értelemben az értékteremtés egy mindent felölelő és mindenre kiterjedő folyamat. Nevezetesen magában kell, hogy foglalja azt, ami szokásosan a szolgáltató szerepkörében van, például szolgáltatástervezés, szolgáltatásfejlesztés, szolgáltatáselőállítás és szolgáltatásüzemeltetés és nyújtás, csakúgy, mint a vevői szerepkört, ahol a szolgáltatás nyújtotta időindexálható „terméket” a vevő igénybe veszi és használja. Míg a korábbi termelés-fókuszú logikák szűkebben, a leszállított „termékre” (szolgáltatásra) korlátozva beszéltek az értékről – mondván, hogy ez az, amiért *cseréértékként* pénzt kap a szolgáltató – addig az újabb szolgáltatás logika a *használati értékre* teszi a hangsúlyt, melynek alapján a vevő a nyújtott terméket értékesnek érzékeli vagy akként határozza meg.

³ Vargo és Lusch 2004. A szolgáltatás domináns logika a viselkedési közgazdaságtan területére esik, alapeszméje, hogy javak (kimeneti egységek) cseréje helyett inkább szolgáltatások cseréjéről érdemes beszélni, mert ezáltal folyamatokról, mintázatokról, előnyökről tudunk gondolkodni.

Grönroos (2011) felveti, hogy mennyiben az értékteremtés fogalmába mindkét érték értelmet ti. csereértéket és használati értéket) is beleértjük, akkor az érték *helye* homályos marad. Ez viszont nem komfortos álláspont, hiszen, ha csereértékként gondolunk rá, akkor nem világos, hogyan teremtheti ezt a vevő, ha pedig használati értéknek vesszük, akkor nem értjük miképp szólhat ebbe bele a szolgáltató. A létrehozott termék értéke a felhasználhatósága, használatbeli előnyössége, amit történetesen egy másik felhasználható dologra, pénzre cserél a szolgáltató. A használati értéket azonban más méri, még pedig az, hogy mennyire jön ki jól (vagy épp rosszul) a vevő a termék eszközként használásával *saját céljai* eléréséhez eszközként alkalmazva azt. A szolgáltató nem kártéríti a vevőnek, ha az a megvett termék (szolgáltatás) használatával mégsem éri el a célját, hiszen nem meghatározója annak, hogy a vevő milyen cél eléréséhez milyen eszközt vásárol.

Így az érték differenciálatlan fogalma használhatatlan mind marketing, mind irányítási szempontokból, egyrészt mert nem adja meg a vevői észlelés tiszta és kizárólagos elsőbbségét a valóságos értékteremtés terén, másrészt mert életszerűtlen arányban ábrázolja a vevői bevonódás mértékét a szolgáltatás előállítási folyamatába. Grönroos az érték differenciálatlan felfogását „metaforikus” nézetnek nevezi⁴, ami valójában ellehetetleníti annak leírását, hogy miképp jön létre az érték szolgáltató és vevő együttműködésében, illetve azt, hogy miképpen kell az értékteremtést lebonyolítani a felek közvetlen interakciójában.

Mielőtt Grönroos differenciált értékfogalomra nyújtott alternatíváját rekonstruálom a következő szakaszban, a kiinduló helyzetnek azt a leírását javaslom,

⁴ Grönroos 2013 133.

hogy a kezünkben van egy differenciálatlan értékkepcpció, aminek használhatósága nem megy túl a banális kontextusokon, - nem banálisokban nyilvánvalóan hamis - továbbá a differenciálási alapot nyújtó szolgáltatói folyamatok és vevői folyamatok kettősege, valamint a csereérték megkülönböztetett fogalma a használati értéktől. A differenciált értékkepcpció iránti elvárás az, hogy helyén ábrázolja az értékteremtési folyamat ontológiáját, akár azon az áron is, hogy a közös értékteremtés eddig túl szélesen definiált helyét szűkíti, vagy, a partnerek bizonyos fejlődési helyzeteiben, akár megkérdőjelezi.

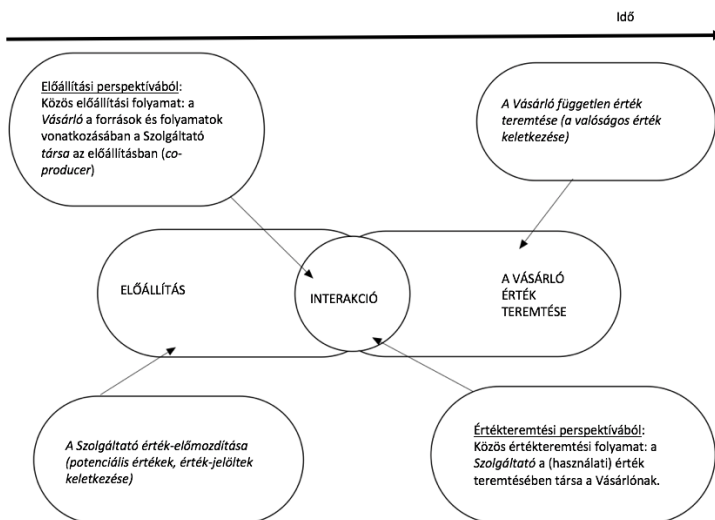
2. Fogalomi innováció: közös értékteremtés

Már a szolgáltatástudomány születésekor megjelenik a közös alkotás fogalma. Palmisano (2004, 40) szerint „a viszony, mely egykor ellenségesnek látszott, egyre gyorsuló tempóban válik egymást kiegészítővé, sőt szimbiotikussá. Vásárlók és termelők a közös alkotás folyamatába bocsátkoznak bele. A szellemi tulajdon védelme és nyitottsága egyszerre hajtják előre az innovációs képességet. A határvonal az előállítás és a szolgáltatás között elmosódóban van.”

A differenciálatlan közös értékteremtés fogalma valóban mindent meg is tesz, hogy a határokat elmossa, azonban a fent említett ontológiája folyamatoknak, szereplőknek és értékkepczési csomópontoknak alapján, ha túl akarunk lépni a marketing emancipatorikus bátorításain, akkor józanabbul is szemügyre kell venni a résztvevők viselkedési lehetőségeit és szerepköreit. Bizonyos nagyon kivételes helyzet kivételével nem reális azt gondolni, hogy a vevő saját maga bevonódna annak a csereértéknek az előállításába, amiért fizet. Illetve, a másik oldalról, nagyon korlátozottak a lehetőségei a fal fúrónak (szolgáltatónak)

abban, hogy meghatározza milyen szélességű furatra van szüksége a megrendelőnek (vevőnek).

Ha fenn akarjuk tartani és gyümölcsözően kívánjuk használni a közös értékteremtés fogalmát, akkor pontosan kell individuálni a lehetséges szerepeket és azokat az alkalmakat, amikor a szolgáltató és a vevő, a szolgáltatási folyamatok bizonyos pontjain, szükségszerűen kölcsönhatásba és interakcióba kerülnek, amikor a használati érték-potenciális cseréérték diszkutálható. Ennek egy lehetséges sémáját adja Grönroos (2011, 293):

Használati érték teremtési modell - Forrás: Grönroos (2011) 291. oldal

A sémából látható, hogy az más értékek teremtésében felelősek elsősorban a felek, nem valamilyen homogén, osztott érték előállításában. A vásárló értékteremtése független a szolgáltatóétól, abban az értelemben, hogy eszközök nem determinálnak egyértelműen célokat. Ugyanakkor limitálhatnak és szelektálhatnak célkitűzések között olyan megfontolások, hogy milyen eszközeim vannak

egyáltalán, bármilyen cél előmozdítására. Az eszközök (szolgáltatások) rugalmas felhasználhatósága általános érdeke a vevőnek, és minden bizonnyal elvárásaiban ezt meg is fogalmazza. A szolgáltató érdeke, hogy a vevő céljaihoz alkalmas szolgáltatást nyújtson, mégpedig a megbízhatóság magas fokán. Hogy a horizontok összeolvadhassanak olyan alkalmakra van szükség, amikor a vevő (saját érdekeit követve) részt vesz, vagy betekintést nyer az – amúgy teljes egészében a szolgáltató által irányított - előállítási folyamat jellegébe – és a interakciót kísérő kommunikációban a szolgáltató felismerheti, hogy, saját érdekei figyelembe vétele mellett, miképp tudja termékét relevánsabbá tenni akár annak célrartatásában, akár annak releváns megbízhatósági tulajdonságaiban.

3. Példa az érték-szótár cserére az ITIL3 és ITIL4 átmenetén

Az ITIL (*IT Infrastructure Library*) az IT szolgáltatási szektor bibliája. Ez, a szektor fejlődésének megfelelően, ütemesen frissített könyvgyűjtemény (manapság 5-6 kötet), mely követőjének azt ígéri, hogy költségeit csökkentve tud jobb szolgáltatásokat nyújtani a megrendelőjének. Az ITIL 1980ban indult a brit kormány megrendelésére, mely mind a köz- mind a magánszektor IT rendszereire nézve olyan standardokat és kereteket kívánt létrehozni, melyek a szolgáltatást hatékonyabbá és megfizethetőbbé teszik. A nyolcvanas évek végére meg is született az első változata (30 kötet!), és a kilencvenes évektől kezdve elkezdte átalakítani, nemcsak az Egyesült Királyság, de az egész világ IT szolgáltatási kultúráját.

Az ezredfordulón a Microsoft is befogadta az üzemeltetési keretébe, egyidejűleg az ekkoriban kiadott nagyobb változtatásokat hozó második verzióval. Az ITIL

V2 hozzáférhetőbbé vált nagyobb közönség számára is, részben annak köszönhetően, hogy 9 kategóriába rendezte el a korábbi 30 kötetet. 2006-ban felhasználóbarát ITIL szöveget készült és 2007-ben publikálják a V3-mat is, mely 26 folyamatot fed le mindössze 5 kötetben. 2011-ben elkészül a v3 revideált változata (V3+) mely a korábbi kiadás számos hibáját és következetlenségét kijavítja és standardizálja az IT tóra köteteit a Szolgáltatás stratégia, Szolgáltatás Dizájn, Szolgáltatás Átmenet, Szolgáltatás üzemeltetés és Folytonos szolgáltatásjavítás életciklusokban.

A legutóbbi megújulás 2019-ben következett, e megújulás lényege a gyakorlatias jelleg fokozása, speciálisan a közös munkakörnyezet eszméjének jegyében. Meg akarja könnyíteni a V4 az integrációt olyan versengő munkamodellekkel, mint a DevOps, Agile és Lean azáltal, hogy „holisztikusabb szolgáltatás menedzsment filozófiára” tér át, hogy széleskörűbben tudja befogadni a legmodernebb IT környezeteket.

Lássuk most, hogy miképpen illeszkedik az új verzió céljaihoz az értékdefinícióban történt jelentős változás a két kiadás között, illetve miképp értelmezhető a változás az előző szakaszunk terminológiájában.

Az ITILv3-ban az alábbi értelemben gondolkodnak az értékről:

„a szolgáltatás értéke néha közvetlenül pénzügyi kifejezésekkel számolható ki. Más esetekben azonban nehéz az értéket számszerűsíteni, de lehetséges minőségileg leírni. Az értéket nem csak szigorúan a vevő üzleti eredménye határozza meg: nagyban függ a vevő érzékelésétől is. Az érzékelést befolyásolják a szolgáltatás azon tulajdonságai, melyek az érték

jelzői, jelenlegi és múltbeli érzékelések hasonló tulajdonságokról, a versenytársak és más társak vonatkozó adottságai. Az érzékeléseket szintén befolyásolja önképe és aktuális piaci helyzete... A szolgáltatás értéke számos formában jelentkezhet, a vevő preferenciáit pedig érzékelései határozzák meg. Az érték meghatározása és megkülönböztetése a vevő gondolkodásán múlik.”

Ebből és ehhez hasonló értelmű érték fogalom használatok sorából belátható, hogy az ITILv3 az iparági legjobb gyakorlatokban azt tartja legfontosabbnak, hogy a szolgáltató nyújtotta *cseréérték* vevői szempontú minősítéséről beszéljen, és ennek nagy becsben tartását tartja a hosszú távú partnerség alapjának. A szubjektív érzékelési tényezőkről tud, és bizonyos elemeket ebben azonosít, hogy felkészüljön *a tőle függetlenül* meghatározódó, vevő oldali értékteremtési folyamataihoz kapcsolódó elvárás ingadozására, és így célra tartását és használati értékét a változó körülmények között fenntartsa. A közös értékteremtés gondolata nem merül fel az ITILv3ban, de abból, hogy a cseréértékre helyeződik a fókusz, arra következtethetünk, hogy sem a differenciálatlan sem a differenciált közös értékteremtési gondolat nem szervesült része a szolgáltatásnyújtási legjobb gyakorlatok artikulációjának.

ITIL4 a közös értékteremtés fogalmát a szolgáltatásnyújtó, a vásárló, és valamennyi további érintett szempontjából vezeti be. Az érték pedig mindig „valamely dolog észlelt előnyössége, hasznossága és fontossága”. (ITIL4 Foundation 2019, 19) Az érték azonban nem egyirányú, sem meghatározásában, sem teremtésében, hanem a partnerségi kölcsönviszonyokban jön létre, ráadásul

minden érdekelt félre kiterjedő sokszoros kölcsönviszonyában.

Az ITIL 4 nagy újítása, hogy az érték fogalom rendkívül komplex megvilágítását és gyakorlati szerepét nyújtja, mind bevezető kötetében, mind pedig külön e témának szentelt *Drive Stakeholder Value* című kötetében. Természetesen egy ilyen gazdag és finomszemcsés tárgyalásnak itt nem vállalkozhatunk még csak gyors rezüméjére sem. Ami azonban az érvmenetünk szempontjából fontos, megragadható az ITIL4 alapjait tartalmazó bevezető kötet 2.1.1 szakaszából, ahol a szerzők a „közös értékteremtés” fogalmát és a bevezetésének érdekét, speciális kontextusoktól függetlenül elmagyarázzák.

„Volt idő, amikor a magukat „szolgáltatók”-ként önazonosító szervezetek abban látták szerepüket, hogy értéket nyújtsanak vásárlóiknak, nagyjából abban az értelemben, ahogy egy csomagot házhoz szállít egy kiszállító cég. E nézet szerint a viszony szolgáltató és vevő között egyirányú és távoli. ... a vevő nem játszik szerepet neki nyújtott értékteremtésben. Ez nem veszi figyelembe a valóságosan létező nagy komplexitású és kölcsönös függésű viszonyokat.”

Az ITIL4 arra épít, hogy az érdekelt vállalatok, *felismerik*, hogy az érték közösen teremődik szolgáltatók és vásárlók aktív összedolgozásában. A szolgáltatóknak nem kell többé izoláltan meghatározni, hogy mi is számít értéknek vásárlóik és felhasználóik számára, mert interaktív viszonyokban tevőlegesen felkutathatják, hogy mi a kölcsönösen hasznos, azáltal, hogy felhatalmazzák őket arra,

hogy kreatív együttműködők legyenek a szolgáltatási értékláncban. Minden érdekelt hozzájárulhat a követelmények meghatározásához, a szolgáltatás nyújtotta megoldásokhoz, szolgáltatás kialakításhoz és akár a nyújtásához is!

Legyen jogos bár, vagy jogtalan ez az optimista vízió az ITILÁben, annyit mindenképpen kiolvashatunk témánkra vonatkozóan, hogy itt bizony az értéknek a fentiekben elutasított *differenciálatlan* felfogásával találkozunk a releváns ontológia tekintetében. A vásárló is szolgáltatóvá válhat, aki csereérték létrehozásában közreműködik, sőt mindenki más is valóságos (használati érték) teremtőjévé is előléphet, megfosztva ebben eddig kizárólagos szerepétől a vevőt. A fenti érvek nyomán ezt a perspektívát, bár rendkívül barátságosnak és emancipatorikusnak tarthatjuk, de részletes rekonstrukcióra szorul a tartalmazott értéklánc elképzelés, hogy eldönthetővé váljon, hogy eredményez-e elméleti fogalmi tisztaságot és irányítási előnyt a javasolt értékfogalom.

4. Partnerség és a közös értékteremtés mint együttes cselekvés

Szigorú értelemben véve közösen értéket teremteni csak akkor lehet, ha az érték is, a megfelelő értelemben, közös és osztott, és nem pusztán megteremtésének erőfeszítései történnek egy helyen és egyidőben. Ebből adódik az az elméleti kérdés, hogy vajon ebben az erős értelemben együttműködés a közös értékteremtés, vagy pusztán összedolgozás a partnerség, ahol az érték valójában csupán felbukkan, ráülve az amúgy külön célok követésére és elérése végett tett erőfeszítések eredményeire.

Ha az együttműködés közös cselekvést és közös cselekvőt feltételez: így akkor olyan értelemben lehetne

egységes az érték fogalom, mint a közös cselekvés és a közösen cselekvők cél- és eszközválasztási *azonossága*. Megérthetjük ezt a kollektív cselekvés egy lehetséges, nem misztikus cselekvéseméletéből⁵: a gyakorlati gondolkodás arisztotelészi pszichológiájából, mely módot ad arra, hogy közösen cselekvők, egymásért és magukért munkálkodó személyek, és releváns gyakorlati állapotaik szótárát használjuk a célokban és eszközökben való osztozás értelmezésére.

A gyakorlat arisztotelészi pszichológiájában a közös érték és cselekvés lehetősége problémátlannak látszik, mert, bár cselekvésfilozófiája egyéni cselekvők praxisára van megírva, a motivációs elmélete semmi olyasmit nem tartalmaz, mely a cselekvés célját vagy eszközválasztásban megnyilvánuló észhasználatát priváttá, vagy egyéni cselekvők között megoszthatatlanná tenné. Annak meghatározódása, hogy mi tűnik jónak (célnak, értéknek) egy cselekvő számára, nem egy lényegileg szubjektív szubsztancia eseménye, hanem az elmélet szerint, a kívánság a (közös!) felnövekedés során bevésődő értékek között találja meg természetes célpontját. A közös felnövekedés többnyire közös értékek kialakítója, még akkor is, ha mindig lesznek egyesek, akik nem osztják a szokásos értékeket, vagy csak úgy tesznek, mintha osztanák őket.

Ha pedig a cél világos, az eszközökre irányuló megfontolás, még ha először talán az egyéni elme önmagával folytatott beszélgetésében is jut eredményre, nyilvánvalóan publikus és közös gondolkodás, megvitatás tárgya lehet. Közös cél és eszköz választás természetes módon érik közös elhatározássá és tetté. Természetesen az elhatározás meghozásához nem szükséges a megfontolási út minden

⁵ vö. Frede 2016 39.

elemét teljesen hasonlóan értékelni, apróbb különbségek bizonyos megfontolások megítélésében nem akadályozza, hogy közös cél érdekében közösen cselekedjenek a résztvevők.

„a tengerészek, tevékenységüket tekintve ugyan különböznek (egyikük evezős, másik kormányos, amaz meg fedélzetmester...), világos, hogy bár mindegyiküknek legszabatosabb egyéni leírása az illetőnek sajátos erényét fejezi ki, de azért van valami közös, amely mindnyájukra ráillik. Ez pedig, hogy a hajózás biztonsága valamennyiüknek feladata, és erre is törekszik minden tengerész”⁶

A közös célért közös eszközzel cselekvés nyilvánvalóan identitásképző – tengerész - is, míg, ha mindenki egyéni célokat követ, bár – mintegy láthatatlan kéz tevékenysége nyomán – akkor is megvalósulhat értékes eredmény, ez csupán ráépül atomi vagy molekuláris cselekvésekre, és itt nem beszélhetünk közös értékteremtő cselekvésről.

Tekintsünk most Arisztotelész gyakorlati filozófiájából egy másik megvilágító analógiát a partneri viszony változatai és természete kapcsán.

5. Az arisztotelészi hasznalapú barátság analógiája

Arisztotelész *philia* (standard magyar fordításban: barátság) elméletét etikai és politikai írásaiban találjuk.⁷ A *philia* jelentése jelentősen eltér a barátság szó mai használatától. Arisztotelész e kifejezést minden fajta rokonszenvező személyközi viszonyra használja, majd, gyakorlati filozófiájában alkalmazott tipikus *endoxa* módszere segítségével a fogalom alkalmazási esetéit keresi, hogy

⁶ Arisztotelész 1969 158.o. 1276b 20-34.

⁷ Arisztotelész 1971 és 1969.

magyarázati lehetőségeket nyerjen középponti esetek jellemzése segítségével a fogalom járulékos használataira. Három ilyen alkalmazási esetet talál: a szerelmes vonzódást, a hasznon alapuló partnerséget és az erényen alapuló barátságot. A hasznon alapuló partnerség javak cseréjén alapul, ahol az értéket a javakat fogadó, "vevő" szükségletei és igényei teremtik. Az a produktum értékes, amelyért cserébe dologi, tetszeli vagy pénzbeli javakkal hajlandó ellenszolgáltatást nyújtani a vevő.

A hasznon alapuló partnerség Arisztotelész szerint csupán járulékos értelemben nevezhető barátságnak egy olyan középponti és lényegi barátság megtestesüléshez képest, ami a kiváló jellemű emberek között jöhet létre. Azt, hogy ez az eset a lényegi barátság, az sem akadályozza, hogy – mivel a kiválóak ritkák – az ilyen barátságok ritkák. A derekak közti barátság tökéletes, mert a kölcsönviszonyban résztvevők maguk egymáshoz tartósan hasonlóak, ugyanis a jellem kiválósága tartós. Ugyanazt is keresik egymásban, tudniillik az emberi képességeket csúcsra járató gyakorlatot, mind a jól élt általános emberi szempontjából, mind a vonatkozó szakterületi értelmességek szempontjából. Ez a fajta értékesség megvalósulás önmagában jó és örömteli. Itt a barát javát a barát *nem csupán magáért* (értsd: a maga hasznáért) kívánja, *hanem érte is* – hiszen a barát fenti értelemben megvalósuló java – képességei és lehetőségei virágzó kibontakozása – a közösen élt élet értelmességének, akadálytalanságának, szabad mivoltának eseménye. A közösség ilyen prosperálása pedig még az egyén prosperálásánál magasabb rendű érték: „örvendetes már az is, ha csupán az egyes ember éri el ezt a célt, de szebb és istenibb, ha egy nép vagy városállamok érik el” (Arisztotelész 1971, 6).

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a teljes értelemben vett arisztotelészi barátság közös értékteremtés, a közösnök abban az értelmében is, hogy a baráti felek számára érték teremődik, mégpedig szimmetrikusan, továbbá közösségük számára is fejlesztő hatással vannak jelen, hiszen a kiváló ember kiváló dolgokat tesz, nem pusztán elméletben, hanem gyakorlatban azt őt körülvevő emberi közösségében.

Fentebb arra jutottam, hogy a szolgáltató és a vevő partnerségéről is beszélhetünk, egy megszorított értelemben úgy, hogy az közös értékteremtés. Interakciójuk során a szolgáltatónak, akinek alapvetően az előállítás a szerepe, módja nyílik, - amennyiben a vevő résztvevően együttműködik bizonyos források és folyamatok előállításában – arra, hogy a vevő számára – aki maga független és önálló érték meghatározó és teremtő státtusszal rendelkezik – potenciális *használati* értékeket (azaz a vevői értékekhez jó *eszközöket*) azonosítsion, generáljon és ajánljon, melyeket azután a vevő a magáévá tehet.

Szolgáltató és vevő partnersége nyilvánvalóan *nem kizárólag* a felek közti, az *általános* emberi képességeik és lehetőségeik maximalizálására fenntartott viszony. Ugyanakkor, amellet lehet érvelni, hogy tartós és lojális viszonyuk fenntartása alapvető közös érdekük. A tartósság garanciája azonban, amennyiben az arisztotelészi analógia itt kiaknázható, nem alapozható meg az aktuálisan biztosított csereérték használati érték terén mutatott előnyösségének esetlegességén.

Arisztotelész haszon alapú barátsága a kölcsönös hasznosság fennállása tényén nyugszik. Amennyiben a felek csak erre tekintenek, akkor nagyon vékony és szegényesen azonosított paraméterre tekintenek, melynek megléte módot ad a viszony fenntartására, hiánya pedig a barátság azonnali felbomlását jelenti. Nincs interakció, hiszen a paraméter

megléte vagy hiánya észlelhető különösebb interakció nélkül is. Nincs közös cselekvés és nincs kísérlet a felek közt a perspektívák közelítésein végzett folyamatos munkára. Nincs a másik szempontjaiba belehelyezkedő előállításbeli kooperációra tett erőfeszítés a vevői részről, és nincs a vevői érzékelést magáévá tévő használati érték növelési munka sem.

A felek – szolgáltató és vevő – nem egyenrangúan indulnak, és talán nem is lesznek sohasem azok. Mégis, ezeket az erőfeszítéseket aligha képesek, pusztán saját, eltérő értékeik megvalósítására törve, úgy sikerre vinni, hogy eközben a másik fél virágzása ne lenne elemi érdekük. Ha nem is egyenlőekként, de a szolgáltatási kapcsolat partnereinek is kívánnia kell a partner kibontakozását és prosperálását, mely kívánság, valóságos és gyakorlatias partner lévén, aligha marad meg a pusztá, nem-cselekvő, óhaj szintjén. Minél tartósabb az együttműködés és megbizonyosodás a partner részterületi „kiválóságairól”, annál inkább közös érdek a viszony kisebb zavarainak megértése és közös elhárítása, – azaz egymás fejlesztő előrevitele. Minthogy a szolgáltatások világa mára rendkívül komplex, a folyamatos operáció számos résztvevő egyenletes minőségű munkáját és megbízható hozzáállását szükségelteti. A résztvevők ilyen jellegű, egyenletes felkészültségéhez magas szintű vállalati kultúrára van szükség. A vállalati kultúra pedig, arisztotelészi fogalmakkal, a cég – potenciálisan kiváló - lelki alkatának tekinthető.

Az arisztotelészi barátság analógiája számos részletében lenne képes tovább vinni e típusú partnerség elemzését, így egy olyan vállalkozás, amibe érdemes lenne a későbbiekben befogni. Reményeim szerint azonban már ennyi is elegendő ahhoz, hogy belássuk, hogy a szolgáltató és vevő közti jó partnerség *kimotozódulás* a pusztá hasznon alapuló

viszonyból, és olyan irányba indulás, amely, mint irány, nehezen lenne kivehető az ember és az emberi csoportok által elérhető maximális partnerség valamely, véleményem szerint az arisztotelészihez meglehetősen hasonló eszményének feltételezése nélkül.

6. Lehet-e célokat kollektíve fontolóra venni?

A közös értékteremtés, úgy tűnik, közös értékmeghatározást feltételez, amennyiben az érték létrehozása nem pusztán járulékos esemény, hanem kimondottan erre irányuló létrehozó gyakorlat célja. A cél itt az érték megteremtésére irányul, tehát minden eszköz abból nyeri értékességét, hogy e célt *hatékonyan* mozdítja elő. Nem a (puszta) élet, hanem a jó élet a célja a társulásnak – ahogyan Arisztotelész fogalmaz. A jó – értékteremtő – élet, mint célkitűzés a boldogságfogalommal áll összefüggésben: prosperitás a képességek legértékesebb módon (azaz értelmesen) történő használata. Ezáltal a társas emberi felkészültségeink csúcsra járatása valósulhat meg.

Ha nem véletlen valósul meg a prosperitás, az azt feltételezi, hogy a megvalósuló esemény megadható olyan leírás alatt, mely alatt kívánatos jövőbeli esemény kiváltását szándékozták a partnerek, partnerségükkel létrehozott közös, hatékony cselekvésükkel.

De nem esetlegesek-e nem esetlegesek és tetszőlegesek-e a végső célokat értelmezései az érintetteknel (*stakeholders*). Lehet, hogy végső céljaink nem megállapíthatóak azon túl, hogy pillanatról-pillanatra, *történetesen* mire irányuló akarattal rendelkezünk.

Az gyakorlati ész instrumentalizmusát vallók szerint nincs lehetőségünk ezekre nézve valódi megfontolásra és ezek ésszerű kontrolljára. Mások szerint azonban a természetes tapasztalat azt mutatja, hogy az olyan

értelemmel rendelkező lényeknél, mint az emberek, és szervezetek igenis beszélhetünk az életcikluson keresztül húzódo, újra és újra azonosított önmagukban vett célokról, melyek elérése kedvéért többnyire ésszerűen és kontrolláló módon alakítják hozzá működési, avagy életformáikat. E céljaink irányába mozgunk amikor másod-rendű célokra irányuló vágyainkat építgetjük. Például, ha valaki eredményes orvosi karriert pusztán pénzügyi megfontolásokból akar befutni, akkor is fel kell építenie magában a betegek gyógyításának célját és az erre irányuló érzelmi hozzáállást is. Gondolkodhat e tárgyról, forgathatja magában, míg meg nem találja e cél *kívánatoságát* önmagában véve, az adott érzelmi és értelmi alkatához igazodóan, még úgy is, hogy a következtetései mindvégig instrumentális alapon szervezi: a cél vágyása jó eszköz a célhoz, de nem mint ilyen válik tényleg kívánatos, hanem a megfontolásokon, újraértelmezéseken keresztül megtalált kívánatos tulajdonságai felismerésekor.

Egy másik anti-instrumentalista érv úgy szól, hogy számos célunk, értékünk egyszerűen túl elnagyolt és határozatlan ahhoz, hogy eszköz-cél megfontolások kiindulópontja lehessen, ezért aztán, esetükben, a gyakorlati gondolkodásnak ki kell terjednie arra, hogy *specifikálja* a túl elnagyoltan megragadott értékeket. Ha például javítani szeretnék a külsőmön, előbb ki kell találnom, hogy mi számítana ezügyben javulásnak.

Az instrumentális megfontolásokig el sem jutunk, ha az érték ésszerű kidolgozását előzetesen nem hajtjuk végre. A kidolgozás persze lehet abban az értelemben instrumentális, hogy a értéket úgy artikuláljuk, hogy az eszköz jelöltekre egyáltalán mint ennek értelmes előmozdítóira tekinthessünk. Megengedhető, hogy van ilyen használata a megfontolásnak, de aligha alkalmazható nagyon

elnagyolt célokra. Ezeknek már *finomabb szemcsésekknek* kell lenniük, hogy a gyakorlati értelem egy ilyen instrumentális feldolgozásába beléphessenek. Ezt a finomságot azonban még nem e feldolgozásból nyerik. (Példa: jó tanulmányt akarok írni: a szekeret fognám a lovak elé, ha csak arra gondolnék, hogy mivel leszek kész a határidőig, a lehető legkisebb és legélvezetesebb erőfeszítéssel – ugyanis ezek a szempontok még nem jelölik ki lehetséges *tárgyait* a tanulmányomnak. E tárgyak azonosítása a tanulmányírással elért artikulátlan, önmagukban kívánatos értékeink specifikálásaiban megmutatkozó értelmi megfontolások során történik.

Jobb eszközök kínálatával – a szolgáltató szempontjából: csereérték – szembesülés a vevő részről kilökhet érték artikulációkat? Instrumentális célokét minden bizonnyal, de az általános célt aligha: ha egy szolgáltatás potenciálja például akkora, hogy a vevő akár üzemágaktól vesz búcsút, hogy a megmaradókkal, azoknak evvel a potenciállal való kiaknázásakor, mindent összevéve jobban jön ki, mint korábban. De az általános cél, hogy jobban jöjjön ki, prosperáljon értelmi erényei segítségével – azaz, hogy jobban menjen neki és tudja is, hogy miért megy jobban – ezen instrumentális cél váltással éppenséggel csak újra konfirmálódik.

Arisztotelész beszélő szerszámként írta le az együttműködő csoport azon részét, amelynek szerepét ma a szolgáltató alakítja. A közös nyelv a közös gondolkodáson keresztül közös értéket megvalósító cselekvési tervekben nyilvánulhat meg. Triviális, hogy jól létükben egymástól függőek a partnerek és az emergáló, differenciálatlan érték közös megteremtői, viszont ahhoz, ezen a banalitáson túl kell lépniük konkrét gyakorlatuk megfontolásakor, mert hogy ezt elérhessék a maguk területének sajátos, lokális

értékei megteremtésében a felelősség nagyrészt maguknak kell vállalniuk. Ehhez pedig differenciáltan értett érték fogalmakban való együttműködéseket kell keresniük az alkalmakként kínálkozó interakciókban.

Irodalom

Arisztotelész (1971). *Nikomakhoszi etika*. Budapest, Magyar Helikon.

Arisztotelész (1969). *Politika*. Budapest Gondolat Kiadó.

Frede, Dorothea (2016). The Social Aspects of Aristotle's Theory of Action, *Philosophical Topics* Spring, Vol 44 No1. 39-57.

Grönroos, Christian (2008). Service logic revisited: who creates value? And who co-creates? *European Business Review* 20(4), 298-314.

Grönroos, Christian (2011). Value co-creation in service logic: a critical analysis. *Marketing Theory* 11(3), 279-301.

Grönroos, Christian (2013). Critical Service Logic: Making Sense of Value Creation and Co-

Creation. *Journal of the Academy of Marketing Science* 41(2):133-150

ITIL 4 Drive Stakeholder Value (2019) London, Axelos.

ITIL 4 Foundation (2019) London, Axelos.

Palmisano, Samuel *et alii*, The Council on Competitiveness. (2004) *Innovate America*. 58.oldal.

https://www.compete.org/storage/images/uploads/File/PDF%20Files/NII_Innovate_America.pdf

Vargo, S. L., és Lusch, R. F. (2004). Evolving to a New Dominant Logic for Marketing, *Journal of Marketing*, 68(1), 1-17.

A kötet szerzői

Bogányi Gergely Kossuth- és Liszt Ferenc-díjas zongoraművész, zeneszerző, a Pécsi Tudományegyetem Filozófia Doktori Iskolájának doktori hallgatója. Diszkográfiája hét lemezt foglal magába Mozart-versenyművekkel, Chopin és Liszt zongoraműveivel, Chopin és Rachmanyinov cselló-zongora szonátaival és Liszt teljes hegedű-zongora termésével.

Boros János a Pécsi Tudományegyetem, Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Karának egyetemi tanára, a Magyar Művészeti Akadémia Művészeti és Módszertani Kutatóintézetének tudományos munkatársa, az MTA doktora. Filozófia PhD fokozatát a svájci Fribourg egyetemén szerezte 1987-ben, 1990 óta tanít Pécsen. A Filozófia szakos program és a filozófia doktori iskola alapítója. Tizennégy könyve jelent meg.

Garai Zsolt a PTE Filozófia doktori iskolájának doktorandusza. Kutatási területei: alkalmazott etika és ismeretelmélet a szolgáltatástudományban, cselekvésemélet, racionalitás, éretyetika.

Nemeskéri Zsolt a Pécsi Tudományegyetem és a Gál Ferenc Egyetem egyetemi tanára, a PTE KPVK Kultúra- és Társadalomtudományi Intézetének igazgatója. A PTE Filozófia Doktori Iskola tőrzstagja. A társadalomtudományok területén több mint kétszáz tudományos közlemény fűződik nevéhez, kutatásainak fókuszában jelenleg a gazdaságfilozófia áll, emellett foglalkozik a fenntarthatóság és a vállalati társadalmi felelősség kérdéseivel.

Szabó Balázs jelenleg a PTE Filozófia Doktori Iskola másodéves doktori hallgatója. Gazdasági végzettsége miatt kutatása elsősorban gazdaságfilozófiai orientációjú, ugyanakkor teológiai tanulmányai miatt törekszik gondolkodásmódjában az értékelméleti, ezen belül etikai elveket is érvényesíteni. Kutatása során nem köteleződik el egyértelműen sem a kontinentális, sem az analitikus filozófiai hagyomány mellett, ugyanakkor mindkét irányzat erőseit igyekszik beépíteni munkáiba.

Szécsi Gábor a Pécsi Tudományegyetem, Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Karának tanszékvezető egyetemi tanára, dékánja; a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa, az Európai Tudományos és Művészeti Akadémia (EASA) rendes tagja. Kutatási területei: kommunikációelmélet, szemantika, kommunikáció- és médiafilozófia. A Pécsi Tudományegyetem Filozófia Doktori Iskolájának alapító törzstagja, az Alkalmazott Filozófiai Társaság elnöke. Tizenöt kötete jelent meg.

Szilágyi Tamás valláskutató, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának mesteroktatója. Jelenleg a hitalapú civil szervezetek hazai működését vizsgálja, illetve a Pécsi Tudományegyetem Filozófia Doktori Iskolájának Kooperatív Doktori ösztöndíjasaként az innováció és a társadalmi felelősség összefüggéseit kutatja.